

КЕСИПТИК ИШМЕРДИКТИН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

Кесиптик лицейлердин окутуучулары үчүн
окуу-методикалык куралы

КЕСИПТИК ИШМЕРДИКТИН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

Кесиптик лицейлердин окутуучулары үчүн
окуу-методикалык куралы

*Кыргыз республикасынын Билим берүү жана илим министрлигине караштуу баштапкы билим берүү агенттигинин
алдындагы Республикалык илимий-методикалык кеңеш тарабынан сунушталган*

Бишкек – 2020.

УДК 372.8
ББК 74.5
К36

Бул басылма «Борбордук Азиядагы Эл аралык билим берүүчү дебаттар Ассоциациясы» (IDEA CA) КФ жана БУУнун калкты жайгаштыруу фонду (ЮНФПА) тарабынан ишке ашырылып жаткан «Коомчулуктар туруктуу тынчтык үчүн» долбоорунун алкагында, Кыргыз Республикасынын Башталгыч кесиптик билим берүү Агенттиги жана Республикалык илимий-методикалык борбор менен кызматташтыкта даярдалды.

«Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» методикалык окуу куралы Башталгыч кесиптик билим берүү агенттигинин Илимий-методикалык кеңешинин отурумунда каралып, 2020-жылдын 25-июнундагы №2 протоколунун негизинде баштапкы кесиптик билим берүү тутумуна киргизүүгө сунушталды.

Аталган колдонмодогу материалдарды тандоодо, берүүдө жана пикир билдирүүдө автор жеке жоопкерчилик алат жана анын көз карашы редактордун, «Борбордук Азиядагы Эл аралык билим берүү дебаттар Ассоциациясынын» (IDEA CA) КФ жана БУУнун калкты жайгаштыруу фондунун (ЮНФПА) пикири менен сөзсүз эле дал келе бербейт.

Колдонмонун авторлору: А. Р. Алишева, тарых илимд. канд: киришүү, 1-гл. 2 – 4, 8, 18-сабактар; А. К. Бекташева – 1, 5 – 7, 9-сабактар; И. Б. Гордеева – 10 – 14-сабактар; И. Т. Эратов, юр. илимд. канд: 15 – 17, 19-сабактар; Б. С. Стакеева – 20-сабак; А. О. Текимбаева жана Б. Ж. Усенова 21–22-сабактар.

Кеңешчилер: А. Н. Саттарова, Б. Б. Орозакунова

Рецензенттер: В. А. Фудашкин, юр. илимд. канд., Н. Ш. Мусин КР билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер.

Редактор: А. Р. Алишева, тарых илимд. кандидаты.

К36 **Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери.** Кесиптик лицейлердин окутуучулары үчүн окуу-методикалык колдонмо / А.Р. Алишеванын редакциясынын астында. — Б., 2020. — 132 б.

ISBN 978-9967-11-723-5

Окуу-методикалык колдонмо «Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» предмети боюнча иштелип чыккан сабактарды, мугалимдерге методикалык сунуштарды камтыйт. Окутуучуга жардам катары методология иштелип чыгып, предметтик компетенттүүлүк жана күтүлгөн билимдүүлүк жыйынтыктары аныкталган, ошону менен катар окуу программасы түзүлгөн. Колдонмо кесиптик лицейлердин окутуучуларына арнаган. Ошондой эле бул колдонмонун материалдарын мектеп мугалимдери, жаштар менен иштеген адистер да пайдаланса болот.

УДК 372.8

ББК 74.5

ISBN 978-9967-11-723-5

© «Борбордук Азиядагы Эл аралык билим берүү дебаттар Ассоциациясы» КФ
© Кыргыз Республикасындагы Башталгыч кесиптик билим берүү Агенттиги; Республикалык илимий-методикалык борбор.

ЫРААЗЫЧЫЛЫК

«Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» окуу-методикалык колдонмо «Борбордук Азиядагы Эл аралык билим берүүчү дебаттар Ассоциациясы» (IDEA CA) коомдук фонду БУУнун калкты жайгаштыруу фонду (ЮНФПА) менен биргелешип ишке ашырылып жаткан «Коомчулуктар туруктуу тынчтык үчүн» долбоорунун алкагында кесиптик лицейлердин окутуучулары үчүн иштелип чыккан. Окуу-методикалык колдонмо IDEA CA коомдук фонду жана ЮНФПАнын идеясынын ишке ашышы болду. Бул ишти Кыргыз Республикасындагы Башталгыч кесиптик билим берүү Агенттиги, Республикалык илимий-методикалык борбор, Кыргыз Республикасындагы Шайлоо системасынын Эл аралык фонду (IFES), «Институт медиа полиси» КФ жана «МувГрин» колдоду жана долбоордун активдүү демилгечиси болду.

Долбоор алгачкы жолу 2018-жылы, жумушчу жолугушууда талкууланган, ага Кыргыз Республикасындагы Башталгыч кесиптик билим берүү Агенттигинин, Республикалык илимий-методикалык борборунун өкүлдөрү, билим берүү тармагындагы кесиптик лицейлеринин директорлору, жана эксперттери катышкан. Автордук коллективдин негизги милдети – колдонмонун Кыргыз Республикасынын билим берүүдөгү бекитилген принциптерине жана стандарттарына туура келүүсүн камсыздоо эле.

Колдонмону иштеп чыгууга жана аны жакшыртууга салым кошкондордун баарына терең ыраазычылык билдиребиз. Сабактарды иштеп бергендиги жана методикалык иштелмелерди иштеп чыккандыгы үчүн терең ыраазычылыгыбызды колдонмонун редактору, тарых илимдеринин кандидаты Атыркүл Алишевага жана авторлор коллективи: Ирина Гордеевага, юридика илимдеринин кандидаты Искендер Эратовго, Аида Бекташевага, Айсулуу Текимбаевага, Бегаим Усеновага, Бактыгүл Стакеевга билдиребиз.

Берилген сабактарга Кыргызстандагы БУУнун калкты жайгаштыруу Программалык офисинин, Эл аралык миграция уюмунун, Саясат өнүктүрүү институтунун, Эл аралык эмгек уюмунун, Кыргызстандагы “БУУ-аялдар” структурасынын, ЮНИСЕФ жана ПРООНдун кызматкерлеринин рекомендациялары сабактардын мазмундуулугун арттырганга жардам берди. Пайдалуу рекомендациялар “Эл аралык толеранттуулук үчүн” КФдан, эколог Азиза Маматкуловадан келди. Сабактарды жакшыртуу максатындагы эксперттердин пикири жана рекомендациялары авторлор тарабынан оң кабыл алынды.

Глобалдык изилдөөлөр Эл аралык институтунун президенти, профессор Виталий Фудашкиндин жана КРнын билим берүүсүнө эмгек сиңирген ишмери, №99 кесиптик лицейинин окутуучусу Наиль Мусиндин рецензиясы жана рекомендациялары авторлордун колдонмону тактоого жана кошумчалап иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк берди.

Республикалык илимий-методикалык борбордун кызматкерлери Алымкан Саттарованын жана Бегайым Орозакунунованын ишке ашырган консультациялык колдоосу жана кесиптик лицейлердин окутуучуларынын квалификацияны жогорулатуу курстары менен аракеттешип иштешүүсү колдонмонун апробация процессин камсыздоосун жана «Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» сабагынын окутуучулары үчүн семинар өткөрүүсүн камсыздады.

Иштелип чыккан сабактарды апробациялоого кошкон салымы үчүн № 2, 12, 13, 40, 70, 75, 97 жана 112 кесиптик лицейлердин администрациясына жана окутуучуларына чын жүрөктөн ыраазычылык билдиребиз. Окутуучулардын талкуусу жана рекомендациялары колдонмонун мыкты болуусу үчүн кошумча дем болду.

Долбоордун ишке ашырылышына жана колдонмонун жарык көрүшүнө колдоо көрсөткөн Кыргыз Республикасындагы БУУнун Тынчтыкты орнотуу фондуна өзгөчө ыраазычылык билдиребиз.

«Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» окутуу колдонмосу – жарандык активдүүлүктүн идеясын колдоонун, адам укуктарын тарбиялоонун жана окуп жаткандардын жарандык иденттүүлүгүнүн калыптануусунун жаңы этабы.

ЭЛЬВИРА КАЛМУРЗАЕВА,

*«Борбордук Азиядагы Эл аралык билим берүүчү дебаттар Ассоциациясы»
коомдук фондунун аткаруучу директору, долбоордук топтун жетекчиси*

КИРИШҮҮ

Бул окуу-методикалык колдонмо кесиптик лицейлердин «Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» курсун берген окутуучуларга арналган.

Колдонмо Кыргыз Республикасынын билим берүү стандартынын принцибин эске алуу жана Кыргыз Республикасынын башталгыч кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарттарынын Макетине ылайык даярдалган.

Автордук коллективдин аракети колдонмону окуучулар заманбап коомдук жашоого ылайыктуу билимдерди, турмуштук көндүмдөрдү жана билүүлөрдү өздөштүрүү үчүн багытталды.

Аталган колдонмо 3 бөлүмдөн турат: 1-бөлүм «Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» окуу сабагынын методологиялык негиздери, 2-бөлүмү сабактар жана 3-бөлүм – окуучулар менен иштөө үчүн интерактивдүү методдор.

Окуу-методикалык колдонмо менен кантип иштеш керек?

Окутууга киришүүдөн мурда, 1-главада жазылган «Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» предметинин методикалык рекомендациялары менен таанышып чыгуу зарыл. Бул бөлүмдө окуу предметинин максаты, милдети, предметтик компетенттик, билим берүүдөгү күтүлгөн жыйынтыктар, болжолдуу тематикалык планы жана окуу предметинин программасы берилет.

Бул бөлүм менен таанышуу окутуучуга сабагын чыгармачылык менен пландоого жана сабактардын ортосундагы байланышты түзүүгө жардам берет. 1-таблицада берилген көрсөткүчтөр окутуучуга билим берүү натыйжаларына жетүү процессинде өзүн-өзү көзөмөлдөөгө жардам берет.

«Сабактар» аталыштагы 2-бөлүмдө ар кандай жолдорду камтыган интерактивдүү методдорго негизделген 22 сабак иштелип чыккан: көйгөйлүү маселелерди талкуулоо элементтери бар чакан лекциялар, жупта жана чакан топтордо иштөө, актёрдук чакан сценаларды сахналаштыруу, кроссворддорду толтуруу ж.б. кирет. Сабактарды иштеп чыгууда авторлор сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү маселелерин, алган билимдерди колдонуу көндүмдөрүн жана күнүмдүк турмуштагы укуктук жүрүм-турум тажрыйбасын эске алышты. Тиркемеде мугалим өзү үчүн зарыл болгон: чакан лекциялар үчүн маалыматтарды, мыйзамдардын жана эл аралык документтердин үзүндүлөрүн табат.

Сунушталган ыкмалар бардыгын камтыган жок, окутуучунун өзүнүн чыгармачылык потенциалын колдонгонго мүмкүнчүлүгү бар. Ал техникалык мүмкүнчүлүгүн жана окуучулардын бул сабакка болгон кызыгуусун жогорулатууга шарт түзүп, проблеманы коомдогу актуалдуулугуна ылайык бере алат.

3-бөлүмдүн мазмуну. Окуучулар менен иштөөнүн интерактивдүү методдору окутуучуга лицейде сабак жана сабактан тышкаркы көнүгүүлөрдү тандоого жардам берет.

Демек, колдонмодогу сунушталган сабактар окутуучуну окутуунун интерактивдүү методдорун, маалымат технологияларын, анын ичинде окуучулардын мобилдик жабдууларды колдонуу мүмкүнчүлүгүн кошуп пайдаланууга шыкак берет.

*АТЫРКУЛЬ АЛИШЕВА,
редактор*

МАЗМУНУ

Ыраазычылык билдирүү	3
Киришүү	4
1-БӨЛҮМ. «КЕСИПТИК ИШМЕРДИКТИН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ» ОКУУ ПРЕДМЕТНИН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	
Колдонмонун макамы жана түзүлүшү.	
Предметтик компетенттүүлүк жана билим берүүдөгү күтүлүүчү жыйынтыктар	
«Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» окуу предметинин программасы	
2-БӨЛҮМ. САБАКТАР	
I глава. Жарандардын конституциялык укуктарынын жана милдеттеринин негиздери.	
Адам укугу жана эркиндиги.	
1-сабак. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. Жарандык.	
Жарандардын укуктары жана милдеттери	14
2-сабак. Адам укуктары	20
3-сабак. Балдардын укугу	27
4-сабак. Адам укуктарынын жана эркиндигинин теңдиги. Дискриминацияга тыюу салуу	35
5-сабак. Адам укуктарын коргоо	42
II глава. Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр	
6-сабак. Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр жөнүндө эмнени билиш керек?	46
III глава: Үй-бүлө укугу	
7-сабак. Үй-бүлө деген эмне?	50
8-сабак. Никеге туруунун жана ажырашуунун шарттары	55
9-сабак. Үй-бүлөдөгү зомбулук	61
IV глава. Эмгек мыйзамдарынын негиздери	
10-сабак. Мыйзамдарды билүү эмгек укугун ишке ашырууга кандай жардам берет?	66
11-сабак. Эмгекке, эс алууга, эмгек акы алууга укуктуулук	72
12-сабак. Эмгекти коргоо деген эмне жана аны билүү эмне себептен маанилүү?	75
13-сабак. Иммиграциялык процесстердин мыйзамдарынын негиздери	78
14-сабак. Эмгек миграциясы жана ал тууралуу эмнелерди билүү зарыл?	84
V глава. Укук бузуулар жана кылмыштар	
15-сабак. Укук бузуу түшүнүгү жана түрлөрү	87
16-сабак. Кылмыш жана анын белгилери	90
17-сабак. Радикализм жана анын көрүнүштөрү	95
18-сабак. Коррупция	100
VI глава. Менчик укугу. Интеллектуалдык менчик	
19-сабак. Мен жана жеке менчик укуктары	106
VII глава. Айлана-чөйрөнү коргоо	
20-сабак. Айлана-чөйрөнү коргоо сферасындагы укуктар жана милдеттер	114
VIII глава. Медиа жана маалымат сабаттуулук	
21-сабак. Маалыматтын адамга жана коомго таасири	116
22-сабак. Медиа контентке сынчыл талдоо жана фактыларды текшерүү (Fact-checking)	124
3 БӨЛҮМ: ОКУУЧУЛАР МЕНЕН ИШТӨӨ ҮЧҮН ИНТЕРАКТИВДҮҮ МЕТОДДОР	
	129

I БӨЛҮМ. «КЕСИПТИК ИШМЕРДИКТИН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ» ОКУУ ПРЕДМЕТИНИН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

КОЛДОНМОНУН МАКАМЫ ЖАНА ТҮЗҮЛҮШҮ

«Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» предметинин программасы жана методологиясы Кыргыз Республикасынын башталгыч кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарттарынын Макетинде камтылган принциптерге ылайык иштелип чыкты¹. Аталган курска 24 саат бөлүнгөн. Бул предметтин мазмуну Кыргызстандагы экономикалык, саясий, социалдык, коомдук, маданий, экологиялык тармактардагы өзгөрүүлөргө, мындан тышкары динамикалуу өзгөрүп жаткан дүйнөнүн шартында жаштардын керектөөсүнө жооп бере алган үзгүлтүксүз кесиптик даярдыкты жайылтууну эсепке алуу менен жаңыртылды.

Кыргыз Республикасынын Кесиптик башталгыч билим берүүсүнүн мамлекеттик стандартынын макетине ылайык, бул предметтин максатына окуучулардын социалдык-инсандык сапаттарын: максатка умтулгандык, уюшкандык, эмгекчилдик, жоопкерчиликтүүлүк, коммуникативдүүлүк, толеранттуулук жана укуктук маданияттын деңгээлинин жогорулугун калыптандыруу кирет. Бул максатка жетүү билим берүү мекемесинде окуу процессин, социалдык практиканы жана айлана-чөйрөнү уюштурууну талап кылат. Окутуудагы сунушталган интерактивдүү ыкмалар лицейдин бүтүрүүчүлөрүнүн кесиптик ишмердиктерине жана турмуштук тажрыйбасына зарыл кесиптик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга жардам берет. Колдонмонун материалдары педагогдун билим алуучулардын деңгээлин жана өзгөчөлүгүн эске алуу менен билим берүү процессин уюштуруу боюнча ишмердигин регламенттештирет. Колдонмодо күтүлүүчү натыйжалар жана көрсөткүчтөр окуу процессинин багытын байкоого жана окутуунун максаттарына жетүүнү көзөмөлдөөгө жардам берет.

Программа жана «Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» Кыргызстандын бардык кесиптик лицейлеринде колдонулушу жана карманышы керек.

Колдонмонун түзүлүшү:

- Жалпы жоболор;
- Предметтин концепциясы;
- Программа;
- Сабактын иштелмелери;
- Тиркемелер;
- Окуучуларга үйрөтүү үчүн интерактивдүү методдор.

Колдонмодо укуктук теориялык билимдер, укуктук жана жарандык социалдашууга түрткү берүүчү ыкмалар, окуучулардын укуктук аң-сезимдеринин калыптанышына жана практикалык көндүмдөргө шарттоочу темалар каралган. Негизги темалар кесиптик лицейлердин бүтүрүүчүлөрүнүн татыктуу жаран болгонго, кесиптик жана жеке жашоосунда ийгиликтүү жаран болушуна жардам бере турган когнитивдүү жөндөмдөрдү өнүктүрүүгө, укуктук жана адеп-ахлактык жүрүм-турумдардын жеке тажрыйбасын, социалдык компетенцияларды калыптандырууга багытталган.

Методология

Колдонмодо укуктук теориялык билимдер, укуктук жана жарандык социалдашууга түрткү берүүчү ыкмалар, окуучулардын укуктук аң-сезимдеринин калыптанышына жана практикалык көндүмдөргө шарттоочу темалар каралган. Негизги темалар кесиптик лицейлердин бүтүрүүчүлөрүнүн татыктуу жаран болгонго, кесиптик жана жеке жашоосунда ийгиликтүү жаран болушуна жардам бере турган когнитивдүү жөндөмдөрдү өнүктүрүүгө, укуктук жана адеп-ахлактык жүрүм-турумдардын жеке тажрыйбасын, социалдык компетенцияларды калыптандырууга багытталган.

Методология өзүнө дискуссияны, чакан топтордо иштөөнү, чакан сценаларды моделдөөнү, документтерди жана маалыматтарды анализдөөнү, маселелерди чечүүнү, презентациялоону жана турмуштук көндүмдөрдү калыптандырууга зарыл болгон окуунун башка түрлөрүн камтыган окутуунун интерактивдүү методдоруна багытталган.

Жалпысынан, окутуунун темасы жана методу сынчыл ой жүгүртүүнү, алган билимдерин күнүмдүк жана кесиптик турмушунда колдоно билүүнү өнүктүрүүгө арналат. Мындан тышкары медиа жана маалымат сабаттуулугуна арналган атайын сабактар окуучулардын жалган маалыматты аныктай билишине жана таануусуна, аң-сезимдүү чечим кабыл алуусуна жардам берет.

¹Кыргыз Республикасынын баштапкы кесиптик билим берүү боюнча мамлекеттик стандартынын макети. КР Өкмөтүнүн Токтому КР № 41, 2018-ж., 22-январы.

Окутуунун максаты жана милдеттери

МАКСАТЫ

1. Жоопкерчиликтүү инсанды жана демократиялык жаранды калыптандыруу;
2. Окуучулардын улуттук мыйзамдарда каралган ченемдерге ылайык башка адамдардын жоруктары менен жеке жүрүм-турумун ылайыктуу алып жүрүү үчүн алган билимдерин жана билгичтиктерин колдонуу тажрыйбалары.

МИЛДЕТТЕР

- Укуктук маданиятка үйрөнүү, адам укугунун баалуулугун калыптандыруу;
- ар түрдүү турмуштук кырдаалдарга жарандык позицияга багыт алуу менен кадам жасоо жөндөмүн өнүктүрүү;
- көндүмдөрдү калыптандыруу:
 - сынчыл ой жүгүртүүнүн жана укуктун негизинде маалымдуулук менен чечим кабыл алууну калыптандыруу;
 - укуктук алкактагы жүрүм-турум;
 - өзүнүн укугун коргой билүү;
- Үй-бүлөгө жана маданий көп түрдүүлүккө урматтоо менен мамиле кылууну калыптандыруу.

Артыкчылыктар

- Окутуунун сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө практикалык багытталгандыгы: маалыматты талдоо жөндөмү жана укуктун негизинде жоопкерчиликтүү чечим кабыл алуу;
- Демократиялык жаран, адам укугун урматтоо жана сактоо, өзүнүн укугун күнүмдүк турмушта коргой билүү.

Колдонмо ийгиликтүү инсандын заманбап керектөөлөрүн укуктук маданиятты жогорулатууга арналат, тактап айтканда жамааттын ичиндеги өз ара мамилени адам укуктарынын баалуулуктарынын негизинде түзүүгө, дискриминацияга жол бербөөгө, көп маданияттуу чөйрөдө командалык ишке жөндөмдүү болууга, этиканы жана тартипти сактоого социалдык компетенцияларды жакшыртууну эске алат.

Предметтин улануучулугу гуманитардык илимдер менен айкалышуусунда жатат. Баарынан мурда укук таанууга байланыштуу мектеп курсундагы «Адам жана коом» темасын тереңдетип үйрөнүү менен айкалышат.

«Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» *предметинин интегративдүү мүнөзү предметтер аралык байланышта* окутууга (гуманитардык циклдеги предметтер, биринчи кезекте «Адам жана коом», Тарых, Адабият, Экономика жана башка) негизделет. Предметтер аралык байланыш аркылуу окутуу укуктук жана социалдык компетенцияларды өнүктүрүүгө түрткү берип, аталган курста окула турган маанилүү түшүнүктөрдү бекемдейт.

Окуучуларды *баалоо* окутулган предметтин өзгөчөлүгүнө байланыштуу жана окутулган курс эле эмес, жалпы окуу ишмердигин камтыган процесс. Окуучуларды баалоо ыкмалары сабак сайынкы жана тематикалык көзөмөлдөөгө негизделген жана предметтин практикалык багытталган мүнөзүн жана окутуунун интерактивдүү методун эске алат.

Баалоонун формалары окуу ишмердигиндеги окуучулардын жеке жетишкендиктерин баалоо, анын ичинде топтук иштерди, жазуу түрүндөгү тапшырмаларды, сурамжылоо, тестирилөөнү камтуу аркылуу ишке ашырылат. Алынган көндүмдөр, билгичтиктер жана өзүн-өзү баалоо – байкоо, көйгөйлүү тапшырмаларды чечүү жана методдордун жардамы менен бааланат.

ПРЕДМЕТТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨР ЖАНА БИЛИМ АЛУУДАГЫ КҮТҮЛҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР

«Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» предмети жалпыга милдеттүү укукту жалпыга милдеттүү, жүрүм-турумду жана демократиялык баалуулуктарды аныктаган жыйынды катары үйрөнүүгө негизделген. Окуучуларды окутуу жеке жана коомдук кызыкчылыктардын айкалышындагы укуктук аң-сезимдин калыптаныуусунда жана укуктук жүрүм-турум компетенттүүлүктөрүн эске алуу менен түзүлөт.

Предметтик компетенттүүлүктөр. Предметтик компетенттүүлүктөрдү ийине келтирүү процессинде чечүүчү милдеттер жоопкерчиликтүү демократиялык жарандын жана анын укуктук маданиятынын калыптанышы менен байланышкан. Бул коомдун көп түрдүүлүгүнүн, адам укуктарынын жана эркиндигинин баалуулук катары калыптанышына негизделген жана жигердүү жарандык позицияга мотивация берүүгө багытталган.

Укуктук компетенттүүлүк өз алдынча ишмердикке жөндөмдүү, жоопкерчиликтүү инсандын эмоционалдык жүрүм-турумду калыптандыруусуна жана укуктук эрежелерди билүүсүнө негизденет. Укуктук компетенттүүлүктүн когнитивдүү блогу укуктук ченемдер, адам укугу жана эркиндиги, аны коргоо куралдары жана механизмдери жөнүндө билимди камтыйт. Кыргыз Республикасынын Конституциясын билүү, адам укуктары боюнча мыйзамдык ченемдерди жана эл аралык документтерди үйрөнүү демократиялык баалуулуктарга жана адам укугун урматтоого тарбиялоого түрткү берет. Укук тармагындагы билимдер окуучуларды өздөрүнүн жоруктарын укуктук ченемдер жана курсту үйрөнүүдө топтолгон тажрыйбалар менен салыштырууга мүмкүндүк берет, укуктук ишенимдерди жана жүрүм-турумдун укукка негизденген адаттарын калыптандырат. Укуктук компетенттүүлүктүн *эмоционалдык компоненти* укукка, КР Конституциясына улуттук мыйзамга урмат-сыйдын негизинде түзүлөт.

Демек, укук ченемдерге жана адам укуктарына багыт алуу окуучулардын укуктук аң-сезимин жана жүрүм-турумун калыптандыруу милдеттерин камтыйт, мындан тышкары укуктук жана адеп-ахлактык нормалардын, маданият аралык сабырдуулуктун негизиндеги көп маданияттуу коомдун өз ара мамилелеринин көндүмдөрүн туюнтат. Окуучуларга укуктук тарбия берүүдө аталган предметти окуткан мугалимдин укуктук маданияты жана билим берүү мекемесиндеги чөйрө чоң мааниге ээ.

Социалдык компетенттүүлүк – бул социалдык чындыкты баалуулуктар аркылуу түшүнүү. Социалдык компетенттүүлүк когнитивдик, баалуулуктук жана жүрүм-турум компоненттеринен турат. Социалдык компетенттүүлүккө тарбиялоонун актуалдуулугу баарынан мурда кайдыгерликтен арылуунун жана жеке иштерге гана эмес, коомдун жана мамлекеттин жалпы иштерине да аң-сезимдүү, жоопкерчиликтүү мамиле жасоо зарылчылыгы менен түшүндүрүлөт.

Когнитивдик компонент өзүнө мектептен инсан, коом жана мамлекет жөнүндө алган билимди камтыйт, **баалуулук** компоненти социалдык баалуулуктарды кабыл алууга негизделет. **Жүрүм-турум компоненти** ар кандай социалдык кырдаалдарда социалдык билгичтиктерди жана көндүмдөрдү көрсөтө билүү менен мүнөздөлөт. Мисалы, коммуникативдик көндүмдөрдү өнүктүрүүнү, көп маданияттуу коомдо достук менен сабырдуу мамиле түзө билүүнү ж.б.

«Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» *предметинин өзгөчөлүктөрү* болуп билим берүү процессинин жоопкерчиликтүү инсанды тарбиялоо, социалдык маанилүү сапаттарга, социалдык билгичтиктерге, укуктук аң-сезимдүүлүккө жана окуучулардын укуктук жүрүм-турумдарын калыптандырууга багыттоо болуп саналат. Булардын арасынан эң маанилүүсү – жоопкерчиликтүү демократиялык инсанды калыптандыруу, коомдук турмушка жигердүү катышуу, жигердүү жарандык позиция.

Билим берүүнүн натыйжалары. *Окутуунун натыйжалары* – билимди өздөштүрүү, өздөштүрүлгөн компетенциялар жана билгичтиктер. Алган билимдерди аныктоо окуучулардын иш жүзүндө ошол алган билимин колдоно билүү көндүмдөрүн калыптандыруу максатында аныкталган. 1-таблицадагы көрсөткүчтөр берилген «күтүлүүчү натыйжалар жана көрсөткүчтөр» мугалимге максатка жетүү деңгээлин жана окутуунун натыйжаларын баалоого жардам берет. Аталган предметти окуп үйрөнүү укуктук билимдерди практика жүзүндө колдоно билүү көндүмдөрүнүн жана билгичтиктеринин калыптанышына көмөктөшөт.

Окутуу процессин интерактивдүү методдорду пайдалануу аркылуу уюштуруу – айрыкча чакан топтордо иштөө, талкуулоо, угуу жана башкалардын пикирин сыйлоо көндүмдөрүнүн калыптанышына шарт түзөт. Теманы/маселени талкуулоо процессинде окуучулар маалыматты, документтерди талдоо, презентацияларды даярдоо, элдин алдына чыгып сүйлөө, консенсустун негизинде чечим кабыл алуу тажрыйбасын алышат.

«Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери» курсунун тематикасы, интерактивдүү методдор жана окуу мекемесинде ошого жараша чөйрө түзүү окуучулардын жеке жоопкерчиликтүү болуусун, өзүнүн наркын-беделин, пикирин коргой билүүсүн өнүктүрүүгө түрткү берет. Маселен, өзүнүн конституциялык укуктарын жана милдеттерин аңдай билүү (жоопкердик милдет, Мекенди коргоого даяр болуу, салык төлөө ж.б.), калкка көрсөтүлгөн мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөрдү билүү жарандык жоопкерчиликтин көндүмдөрүн иштеп чыгарат, коомдо маанилүү ишмердикти аркалоого умтулдураат, Мекенине сыймыктандырат.

Адам укуктары жана басынтуу боюнча темаларды үйрөнүү укуктарды коргоо көндүмдөрүн өнүктүрөт, боорукер болуу, социалдык айырмачылыгына, расасына, динине ж.б. карабастан адамдарга жагымдуу мамиле жасай билүү көндүмдөрүн калыптандырат. Маалымат сабаттуулугуна байланышкан сабактарга өзгөчө маани берилди. Азыркы шартта интернет ресурстарынын кенендиги, социалдык тармактарды кенен колдонуу, чөнтөк телефондордун технологиясы маалымат агымын пайда кылды, бул өз учурунда коомчулукту сынчыл ойлоно билүүнү өнүктүрүү зарыл экендигин шарттоодо. Бүгүнкү шартта маалыматтык сабаттуулук экстремисттик идеяларга жана башка, социалдык эмес көрүнүштөргө каршылык кылуунун зарыл болгон каражаты болуп эсептелет.

1-таблица. Күтүлүүчү натыйжалар жана көрсөткүчтөр

Компетенттүүлүк	Күтүлүүчү натыйжалар	Көрсөткүчтөр
Социалдык	1. Өзүнүн өмүрүнө, билим алуусуна жана кесиптик ишмердигине жоопкерчилик менен мамиле жасоосун көрсөтөт. 2. Үй-бүлөгө, маданий ар түрдүүлүккө баалуулуктардын негизинде мамиле жасагандыгын көрсөтөт. 3. Мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдү аныктайт жана коомдук турмушка жигердүү катышууга даярдыгын көрсөтөт.	■ Өзүнүн ден соолугуна, окууга, үй-бүлөсүнө жоопкерчилик менен мамиле жасаганын көрсөтөт ■ Башкалардын пикирин сыйлоо, маданий ар түрдүүлүккө баалуулуктардан туруп мамиле жасаганын көрсөтөт ■ Көп маданияттуу жамаатта өз ара аракет-тешүүнү уюштура билет ■ Мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдөн пайдаланууну талдай алат ■ Жамааттагы, коомчулуктагы социалдык көйгөйлөрдү билдире алат жана коомдук турмушка катышуу пландарын аныктайт
Укуктук	4. Ар кандай турмуштук кырдаалдарда өзүнүн укугун иш жүзүнө ашыра алат, жигердүү жарандык позициясын көрсөтөт. 5. Расмий документтерди жазууда өзүнүн кызыкчылыктарын аныктайт. 6. Укуктук жүрүм-турумду көрсөтөт жана коррупцияга кылмыш катары баа берет. 7. Маалыматты, интернет-ресурстарын жана социалдык тармактарды жоопкерчилик менен пайдаланат.	■ Укуктун социалдык баалуулук экендигин аңдайт жана укук бузууларга терс мамилесин билдирет. ■ КР Конституциясы боюнча жарандардын укуктарын жана милдеттерин түшүндүрөт, «жарандык парз», «жарандык жорук-жосунду» чечмелеп бере алат ■ Өзүнүн аракеттерине жана адамдардын жорук-жосундарына укуктук баа бере алат, үй-бүлөдөгү зомбулукка карата өзүнүн позициясын билдирет ■ Укуктун позиясынан маалымдар болуу менен чечим кабыл алат ■ Өзүнүн жүрүм-турумун укуктук ченемдердин негизинде жөнгө салат ■ Арыз, нике келишими, ишеним катын ж.б. текстин жаза алат ■ Эмгек макулдашуусунун/келишимдин текстин талдай алат, өзүнүн кызыкчылыктарын коргой алат ■ Жемкорлукка карата терс мамилесин билдирет, пара алуу эмне үчүн жаман экенин түшүндүрүп берет ■ Окуунун жигердүү усулдарын колдонот (белги коёт, жазып алат, суроо берет) ■ Маалыматтын чындыгын талдайт жана текшерет ■ Маалыматты сынчыл көз караш менен таразалап, анан гана жоопкерчиликтүү чечим кабыл алат

«КЕСИПТИК ИШМЕРДИКТИН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ» ОКУУ ПРЕДМЕТНИН ПРОГРАММАСЫ

I ГЛАВА. КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУКТАРДЫН ЖАНА ЖАРАНДАРДЫН МИЛДЕТТЕРИНИН НЕГИЗДЕРИ. АДАМ УКУКТАРЫ ЖАНА ЭРКИНДИКТЕРИ (5 саат)

1-сабак. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. Жарандык. Жарандардын укуктары жана милдеттери

Конституция – Кыргыз Республикасынын негизги мыйзамы. Мамлекет жана инсан. Жарандык түшүнүгү жана мазмуну. «Жарандуулук» түшүнүгү. КР жараны: укуктары, эркиндиги жана милдеттери. Жарандык активдүүлүк жана жарандын коом алдындагы милдети.

2-сабак. Адам укуктары

Адам укугу жана эркиндиги. Инсандын бедели. Адамдын табигый, универсалдуу жана ажыратылгыс укуктары. Жеке (жарандык) укуктары, саясий укуктары, экономикалык укуктары, социалдык жана маданий укуктары.

3-сабак. Баланын укугу.

Баланын укугу. Ысымга, жеке өзгөчөлүккө, өнүгүүгө, үй-бүлөгө укук. Балдар укугу тууралуу Конвенциянын негизги жоболору. Баланын укугун коргоо.

4-сабак. Адамдын тең укуктуулугу жана эркиндиги. Дискриминацияга тыюу салуу.

Стереотиптер, жалган көз караштар жана дискриминация. Стереотиптер менен ой жүгүртүүнүн коркунучтуулугу. Жалган көз караштардын типтери. Курактык, гендердик, диний, расалык, этникалык, жалган көз караштар. Ден соолугу боюнча мүмкүнчүлүгү чектелгендерге карата жалган көз караш. Дискриминация – адам укугун бузуу. Куугунтуктоо. Кыргызстан – көп маданияттуу өлкөнүн үлгүсү. Көп түрдүүлүк коомдун баалуулугу катары. КР Конституциясы дискриминациядан коргоо жөнүндө. Этникалык, диний үгүткө ж.б. түрлөрүнө, гендердик жана социалдык үстөмдүк кылууга ж.б. пропагандага тыюу салуу.

5-сабак. Адам укуктарын коргоо

Менин укугумду коргоо. Адам укуктарын коргоо формалары. Мыйзамдуулукту сактоо мамлекеттин эң маанилүү принциптеринин бири катары. Адам укуктарын сактоодогу жана ишке ашыруудагы эл аралык жана мамлекеттик Мыйзамдар, КР Акыйкатчысы (Омбудсмен КР), соттук жана башка адам укуктарын коргоо формалары. Адам укуктарын коргоо боюнча коомдук бирикмелер жана БУУнун институттары. Адам укугун коргоо – жалпы жоопкерчилик.

II ГЛАВА. МАМЛЕКЕТТИК ЖАНА МУНИЦИПАЛДЫК КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮЛӨР (1 саат)

6-сабак. Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр тууралуу эмнелерди билүү зарыл?

Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн түрлөрү. Көрсөтүлгөн кызматтардын сапаты. Кызмат көрсөтүү борборлору (ККБ): маалымат берүү, кеңеш берүү кызмат көрсөтүүлөрү, кызмат көрсөтүүлөрдөн пайдаланууга практикалык жардам. Жарандардын мүлк мамилелери жана социалдык жактан корголушу боюнча кызмат көрсөтүүлөр. ЗАГС, социалдык коргоо боюнча кызмат көрсөтүүлөр. Кошумча мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр. Акы төлөнүүчү жана акысыз кызмат көрсөтүүлөр. Калкка кызмат көрсөтүү процедуралары. Жандуу кезек принциби. Жеңилдик алуучу категориядагы жарандар. Кызмат көрсөтүүлөргө тең укуктуулук деген эмне. Кезексиз тейленүүгө жарандардын укуктары. Жарандардын арыздарын кароо мөөнөттөрү. Калкка кызмат көрсөтүүлөрдү бузуу жоопкерчилиги. Кызмат көрсөтүлбөй калган учурда жарандын арыздануу укугу. Конфиденциалдуу маалыматты таратып жиберүү боюнча жеке жоопкерчилик. Калкка кызмат көрсөтүү боюнча ККБнын мониторингдери.

III ГЛАВА. ҮЙ-БҮЛӨ УКУГУ (3 саат)

7-сабак. Үй-бүлө деген эмне?

Үй-бүлө деген эмне? Үй-бүлө укугу, тууганчылык түшүнүгү. Бекем үй-бүлө коомдун эң маанилүү баалуулугунун бири. Коомдогу үй-бүлөнүн ролу. Багып алган үй-бүлө. Багып алуу. Жубайлардын мамилелерин укуктук жөнгө салуу. Үй-бүлө мүчөлөрүнүн жеке жана мүлктүк укуктары. Үй-бүлө мамилелериндеги гендердик теңчилик. Ата-энелердин жана балдардын укуктары жана милдеттери. Ата-энелик укугунан ажыратуу. Никени бузуунун тартиби. Алимент кестирүүнүн милдеттери.

8-сабак. Никеге туруунун жана ажырашуунун шарттары

Нике түшүнүгү. Никеге туруунун тартиби жана шарттары. Никеге турууга негизги талаптар. Никеге туруунун принциптери. Никеге туруу курагы. Өз эрки менен никеге туруу. Никени расмий каттоо, диний үрп-адаттар. Нике келишими. Жарандык нике. Зордоо жана мажбурланган нике. Ала качуу – аялдарга карата зомбулук мамиле. Никенин жалгандыгы.

9-сабак. Үй-бүлөдөгү зомбулук.

Үй-бүлөдөгү зордук-зомбулуктун түрлөрү. Зомбулуктун себептери жана кесепеттери. Үй-бүлө зомбулугунан коргоо. Үй-бүлө зомбулугунан коргоо жана сактоо боюнча мамлекеттик институттар. Ички иштер, социалдык өнүктүрүү органдары, Акыйкатчы (Омбудсмен). Коргоо ордери. Кризистик борборлор, социалдык кызмат.

IV ГЛАВА. ЭМГЕК МЫЙЗАМДАРЫНЫН НЕГИЗДЕРИ (5 саат)

10-сабак. Мыйзамдарды билүү эмгекке укукту ишке ашырууда кандай жардам берет

Эмгекке укук. Тыюулар. Жумуштуулук жана эмгекке орношуу. Мажбурлаган эмгек. Балдар эмгегинин начар формалары. Эмгек мамилесиндеги дискриминация. Жумушсуздуктан социалдык коргоого укуктуулук.

11-сабак. Эмгекке, эс алууга, эмгек акыга укук

Эмгек акы. Эс алууга укук. Жумушчу жана жумуш берүүчү, укуктары жана милдеттери. Эмгек келиши-ми/макулдашуусу. Эмгек тартиби.

Эмгек миграциясы. Ички жана тышкы миграция. Кайрылмандар. Качкындар. Мыйзамсыз эмгек миграциясы.

12-сабак. Эмгекти коргоо деген эмне жана аны эмне үчүн билүү зарыл?

Эмгекти коргоо. Эмгектин зыяндуу шарты жана коопсуздук. Иш берүүчү жана кызматкердин милдеттери жана жоопкерчилиги.

13-сабак. Мыйзамдардын жана миграциялык процесстердин негиздери

Ички миграция. Аргасыз миграция. Тышкы миграция. Иммигрант. Кайрылман. Эмиграция. Качкындар.

14-сабак. Эмгек миграциясы жана ал тууралуу эмнелерди билүү зарыл?

Эмгек миграциясы. Тышкы эмгек миграциясы. Мыйзамсыз (жөнгө салынбаган) эмгек миграциясы. Адамдарды сатуу. Эмгек мигранттарынын укуктары. Эмгек мигранттарынын укуктарын коргоо.

V ГЛАВА. УКУК БУЗУУЛАР ЖАНА КЫЛМЫШ (4 саат)**15-сабак. Укук бузуу жана алардын түрлөрү.**

Начар жүрүм-турум, жаман жорук. Бузуулар, укук бузуу, жорук жана кылмыш. Келтирилген түшүнүктөрдүн өзгөчөлүктөрү. Коомдук коопсуздук.

16-сабак. Кылмыш жана анын белгилери.

Кылмыш коомдук-кооптуу аракет. Кылмыш жасоодогу иш-аракет же иш-аракетсиздик. Күнөө жана анын формалары. Этибарсыздыктан жасалган жана атайын жасалган кылмыш. Кылмышты даярдагандык үчүн жоопкерчилик жана кошо катышуу. Жаза түшүнүгү, анын максаты, түрлөрү. Мамлекеттик жана жеке менчикке каршы кылмыш-жаза жоопкерчилиги. Кызмат же коомдук парзын аткарып жаткан бийлик өкүлүнө каршылык көрсөткөндүгү үчүн жоопкерчилик. Жашы жете электердин кылмыш жоопкерчилиги. 14 жаштан 16 жашка чейинки жашы жете электердин кылмыш жоопкерчилиги. Кылмыш жоопкерчилигинен качуунун мүмкүн эместиги.

17-сабак. Экстремизм жана анын көрүнүштөрү

Радикализм жана экстремизм, алардын түрлөрү. Экстремисттик ишмердиктин келип чыгуусунун жана жайылтылуусунун себептери. Радикалдык идеялар. Экстремисттик ишмердиктин багыттары жана мотивдери. Экстремисттик материалдар. Жоопкерчиликтүүлүк.

18-сабак. Коррупция

Коррупциялык мамиленин маңызы. Коррупциялык укук бузуулардын субъектилери. Коррупция улуттун суверинитетинин коопсуздугуна коркунуч жаратуучу фактор катары. Коррупция адам укугун бузуучу фактор. Анын ачык көрүнүү формалары (кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу, паракорчулук, карыз болуу, акча талап кылуу, фаворитизм ж.б.). Коррупция социалдык коркунучтуу кубулуш жана адам укуктарын бузуу. Коомдун ар кайсы тармагындагы коррупциянын кесепеттери (социалдык, экономикалык, мындан тышкары адамдын күнүмдүк турмушунда). Коррупцияга каршы аракеттердин актуалдуулугу. Маалыматтын ачыктыгы коррупция менен күрөшүүнүн ыкмасы катары. ММК ролу. Коррупцияга каршы туруучу тармактарды, КРнын мамлекеттик бийлик органдарынын ишмердигин ачыктоону жогорулатуучу жөнгө салуучу мыйзам актылары.

VI ГЛАВА. МЕНЧИК УКУГУ. ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МЕНЧИК (1 саат)**19-сабак. Мен жана менчик укуктары**

Жеке менчикке укук түшүнүгү жана мазмуну. Жарандык-укуктук мамилелердин субъектилери. Жеке менчикке укук жана анын түрлөрү. Жеке менчик укугу. Жеке менчик укугун коргоо. Жарандык укук жарандын укук жөндөмдүүлүгү жана жарандын аракетке жөндөмдүүлүгү. Зыян келтиргендиги үчүн жарандык жоопкерчилик түшүнүгү жана шарты. Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо. Жашы жете электерге келтирилген зыян үчүн жоопкерчилик. Автордук жана ойлоп табуу укугу. Мурас укугу.

VII ГЛАВА. АЙЛАНА-ЧӨЙРӨНҮ КОРГОО (1 саат)**20-сабак. Айлана-чөйрөнү коргоо сферасындагы укуктар жана милдеттер**

Кыргыз Республикасынын табиятын укуктук коргоо түшүнүгү жана мазмуну. Табиятты коргоо эрежелерин бузгандыгы үчүн жоопкерчилик. Республиканын территориясындагы флора жана фаунаны укуктук коргоо. Табият эстеликтерине, улуттук жаратылыш коруктарына, ботаникалык бакка, тарых жана маданият эстеликтерине зыян келтиргени жана жок кылгандыгы, өрт коопсуздугун бузгандык үчүн жоопкерчилик.

VIII ГЛАВА. МЕДИА ЖАНА МААЛЫМАТ САБАТТУУЛУК (2 саат)**21-сабак. Маалыматтын адамга жана коомго таасири**

«Медиа жана маалымат сабаттуулук» түшүнүгү. Маалымат булактары. Маалымат сабаттуулугу жана адамдын турмушунун сапаты. Медиа сабаттуулуктун мааниси.

22-сабак. Медиа жана сынчыл анализ жана факттарды текшерүү (fact-checking)

Медианын типтери. Салттуу жана социалдык медиа. Жарнама жана PR, үгүт жана жайылтуу. Журналистиканын принциптери. Тексттерди жана мультимедиялык булактарды түшүнүү стратегиялары. Сынчыл ой жүгүртүү. Жек көрүү тили.

НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨР ЖАНА ТЕРМИНДЕР

Иш менен камсыз кылууга көмөктөшүүнүн активдүү чаралары – Кыргыз Республикасынын Өкмөтү белгилеген тартипте ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган жүзөгө ашыруучу жумушсуз жана жумуш издеген калктын ичинен Кыргыз Республикасынын жарандарын мамлекеттик колдоо чаралары.

Жумушсуздар – жумушу же эмгек акыга (кирешеге), иш менен камсыз кылууга теңештирилген иши жок катары калкты иш менен камсыз кылуунун мамлекеттик кызмат органдарында катталган, ошондой эле ылайыктуу жумуш табууну каалаган жана ага киришүүгө даяр болгон эмгекке жарамдуу курактагы жарандар.

Нике – үй-бүлө күтүү максатында түзүлгөн, жубайлардын ортосундагы мүлктүк жана мүлктүк эмес мамилелерин жарата турган, мыйзамда белгиленген тартипте тараптардын эркин жана өз ара макулдугу менен эркек жана аялдын ортосундагы тең укуктуу жана ыктыярдуу баш кошуусу.

Күнөө – бул коомдук коркунучтуу атайын же кокустук формасындагы аракет жана аракетсиздик жасаган жакка жана анын кесепеттери үчүн психикалык мамиле.

Мамлекет – коомду башкарган, мыйзамдарды түзүү жана аткарууну камсыздаган эгемен органдар тутуму, коомдогу ички тартипти жана тышкы коопсуздукту камсыз кылат.

Жарандык – жарандардын өз ара укук, милдеттер жана жоопкерчиликтиктеринин жыйындысынан көрүнө турган адамдар менен мамлекеттин туруктуу укуктук байланышы. Жеке бир адамдын жашоосундагы жарандык, социалдык жана саясий аспектилерди коомдун, өлкөнүн турмушуна жигердүү катышуу аркылуу жүзөгө ашыруу.

Дискриминация – жеке тараптарга жана адамдардын тобуна, айырмачылыктарына карап укуктук чектен чыгуу: этникалык белгилерине, диний ишенимдерине, социалдык тегине жана абалына.

Ар-намыс – бул өзүнө жана башкага урматтоо менен мамиле жасоону талап кылуучу ар бир адамдын адеп-ахлактык баалуулугу, ар бир инсандын жалпы коомдун мүчөсү катары социалдык маанилүү болушу.

Бирдиктүү терезе – мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөрдү уюштуруу жана бир жерге топтоо, арыздан баштап кызмат көрсөтүүнүн жыйынтыгын бир мекемеден алууга чейин.

Табигый укуктар – адамдын Адам болгону үчүн эле туулгандан тартып таандык болгон, тартып алгысукуктары.

Доо – процесстик мааниде – жоопкер (жекече милдет алып жүрүүчү катары каралган) менен болгон өз ара материалдык-укуктук талашын карап берүү жана жеке укугунун же мыйзам тарабынан корголуучу кызыкчылыгынын бузулушун коргоп берүү өтүнүчү менен доогердин (жекече материалдык укукту алып жүрүүчү катары каралган) сотко кайрылуусу.

Компетенция – Окуучунун (билим алуучунун) кандайдыр бир тармакта натыйжалуу ишмердиги үчүн зарыл болгон билимин даярдоого алдын ала коюлган социалдык талап (норма).

Компетенттүүлүк – адамдын белгилүү бир кырдаалда билим, билгичтиктердин элементтерин өз алдынча колдоно алган интеграцияланган жөндөмү (окуу, жеке, кесиптик).

Меценат – уюмдар же жеке жактардын коомдун маданий байлыгын мамлекеттен тышкары колдоо.

Ченем – белгилүү бир тармакта аракеттеги, аткарууну талап кылуучу эреже.

Билим берүү стандарты – негизги билим берүү программаларынын мазмунун билим берүү минимумун аныктоочу ченемдер жана эрежелердин жыйындысы, билим алуучунун белгилүү бир чектеги окуу жүгүнө жараша бүтүрүүчүлөрдү сапаттуу даярдоонун базалык талаптары.

Милдеттер – мыйзамдын алкагында мыйзам боюнча же жеке туюму менен милдеттүү түрдө аткара турган аракеттер.

Плюрализм – (лат. pluralis – көп түрдүүлүк) индивиддердин маанилүү кубулуштар тууралуу айткан сөздөрүнүн, ишмердиктеги жана карым-катыштагы пикирлердин, баа берүү варианттарынын кенендиги.

Адам укугу – ар бир адамдын коомдогу коопсуз жана эркин жашоо шартынан, маанилүү бакубат-тыктан пайдалануу мүмкүнчүлүгү.

Укук – объективдүү маанисинде алганда мамлекет тарабынан белгиленген жана анын мажбурлоо мүмкүнчүлүгү аркылуу камсыз кылынуучу (позитивдүү укук), же болбосо адамзаттын акыл-эсинин табиятынан келип чыгуучу, жалпыга милдеттүү социалдык ченемдердин (жүрүм-турум эрежелеринин) тутуму.

Жалган көз караш – бул биздин адам, социалдык, диний, курактык топтор тууралуу реалдуу маалыматка таянбаган, таанышууга чейин калыптанган пикирибиз.

Күнөөсүздүк презумпциясы – ар бир кылмышка күнөөлөнгөн адам анын күнөөсү мыйзам тартибинде далилденмейинче жана соттун чечимдери мыйзамдык күчүнө кирмейинче күнөөлүү деп эсептелинбейт.

Ылайыктуу жумуш – жаран аткарууга жөндөмдүү, билими квалификациясы, кесиптик даярдыгы, иш тажрыйбасы, ден-соолугу боюнча туура келген, жашаган жеринен алыс эмес (жол жүрүү бир сааттан ашпаган) жана эң төмөнкү эмгек акынын белгиленген деңгээлинен төмөн эмес эмгек акыга кепилдик берүүчү иш;

Жумушсуздук боюнча жөлөкпул – Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан белгиленген өлчөмдө жумушсуз жарандарга кепилденген колдоонун түрү;

Кесиптик окутуу жана кайра окутуу – эмгек рыногунда жумушсуз жарандардын атаандаштык кудуретин жогорулатуу үчүн аларды кесиптик даярдоо квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо.

Кызматкер – иш берүүчү менен эмгек мамилелерине кирген аракетке жөндөмдүү жеке жак.

Иш берүүчү – кызматкер менен эмгек мамилесине кирген жеке же юридикалык жак;

Эмгек рыногу – иш берүүчү (суроо-талап) менен жумушчу күчүн (сунушту) бириктирүүчү механизм.

Өз алдынча иш менен камсыз болуу – менчик бизнести жүзөгө ашыруучу жана өзүн иш менен камсыз кылуучу адамдардын эмгек ишмердигинин түрү.

Өзүн жөнгө салуу – бул бир нерсени, максатка жетүү үчүн так бир инсандык аң-сезимдүү ишмердикти иретке келтирүү процесси, коомдук ишмердиктеги өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн баалай билүү.

Үй-бүлөлүк зомбулук – үй-бүлө мүчөсүнүн/ага теңештирилген адамдын башка үй-бүлө мүчөсүнө/ага теңештирилген адамга карата дене-бойлук, психологиялык, экономикалык мүнөздөгү атайылап жасаган аракеттери же алардын коркунучу, ошондой эле этибарсыз мамилеси.

Социалдык мобилдүүлүк – бул индивид же социалдык топтордун коомдун социалдык структураларындагы орун алмашуусу, алардын макамынын өзгөрүшү.

Статус – социалдык мамилелер тутумундагы индивиддин, топтун салыштырмалуу абалы.

Стереотиптер – бул адам же социалдык топтор тууралуу, көп учурда этникалык жана диний топтор тууралуу, же башка өлкөнүн жарандары тууралуу жөнөкөйлөтүлгөн образ.

Толеранттуулук – (лат. tolerantia чыдоо) башка адамдарга жынысы, этникалык теги, социалдык абалы, ишеним, пикир, баалуулук, маданияты ж.б. боюнча сабырдуулук менен мамиле жасоо.

КЫСКАРТУУЛАР

АУЖД – Адам укуктарынын жалпы декларациясы;

БУК – Баланын укуктары жөнүндө Конвенция;

КРЖК – Кыргыз Республикасынын Жаза Кодекси;

АУ – Адам укуктары;

КРИИМдин ИИБи – Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин ички иштер бөлүмү;

БУУ – Бириккен Улуттар Уюму;

ООН – БУУнун өнүктүрүү программасы;

ЮНИСЕФ – БУУнун Балдар фонду.

Маалымат алган булактар (жоболор, басылмалар, веб-сайттар)

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы
2. Кыргыз Республикасынын "Билим берүү жөнүндө" мыйзамы (2003), Кыргыз Республикасынын балдар жөнүндө кодекси ж.б.
3. Кыргыз Республикасынын баштапкы кесиптик билим берүүсүнүн мамлекеттик билим берүү стандартынын модели. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2018-жылдын 22-январындагы №41 токтому.
4. Адам укуктарынын жалпы декларациясы, Баланын укуктары жөнүндө конвенция.
5. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 21-июлундагы №403 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын орто билим берүүсүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты
6. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 10-11-класстары үчүн "Адам жана коом" предмети боюнча предметтик стандарт. Бишкек, 2018-жыл.
7. 2020-жылга чейинки Кыргыз Республикасынын мектеп окуучуларын жана жаштарын тарбиялоодогу Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин 2014-жылдын 22-июлундагы №545/1 концепциясы.
8. Жалпы билим берүү мектептеринин 9-класстын окуучулары үчүн "Адам жана коом" курсу боюнча мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. Авторлору: Е.К. Осмонбетов, Л.Ю. Марченко ж.б. Бишкек, 2004-ж.
9. Мамлекеттеги адам: орто билим берүү мектептеринин 10-класстары үчүн окуу куралы / Алишева А.Р.ж.б., Бишкек 2000-ж.
10. Жаран таануу. Мугалимдерге арналган маалымат булактык китеп. Бишкек, 2014-ж.
11. Компас. Билим берүүдөгү Адам укуктарындагы жаштардын катышуусу боюнча колдонмо.
12. Адам укуктары боюнча материалдар. АУЖКК: <http://www.ohchr.org>

2 БӨЛҮМ. САБАКТАР

I ГЛАВА. ЖАРАНДАРДЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУК ЖАНА МИЛДЕТТЕРИНИН НЕГИЗИ. АДАМ УКУГУ ЖАНА ЭРКИНДИГИ

1-САБАК. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫ. ЖАРАНДЫК. ЖАРАНДАРДЫН УКУКТАРЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: жарандык, жарандын укуктары жана милдеттери жөнүндө билимди жогорулатуу.

Тарбиялык: коомдогу жарандык позицияны көрсөтө билүүсүнө түрткү берүү, окуучуларды жарандык сапаттарга тарбиялоо.

Өнүктүрүүчү: талаш-тартыш маданиятын, конструктивдүү диалог курууну өнүктүрүү жана коомдук турмушка жигердүү катышууну көрсөтүүгө түртүү.

Сабактын тиби: интерактивдүү методдорду колдонуу менен аралаш сабак.

Сабактын формасы: интерактивдүү лекция, дискуссия, топтордо иштөө.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: окуу-көрсөтмө материалдар, материалдарды бекемдөө боюнча баалоо куралдары, КР Конституциясы, мыйзамдардан үзүндүлөр.

Негизги түшүнүктөр: жарандуулук, жарандык жигердүүлүк, укук, милдеттер.

Окутуучуга сунуштар:

- Сабактын методикасы чакан топтордо иштөөгө багытталгандыктан, багытталгандыктан, керектүү тексттерди картага алдын ала жазып, даярдап алыңыз.
- Проекттор болсо чакан лекция учурунда аныктамаларды жана мыйзамдардын беренелерин көрсөтүңүз.
- Окуучуларды чакан лекция учурунда суроолор менен жандандыргыла.
- Чакан топтордо иштеген учурда окуучуларга багыттоочу суроолорду бергиле.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу (1 мүнөт).
2. Сабакка киришүү (3 мүнөт).
3. Жаңы темага киришүү (15 мүнөт):
 - Сабактын темасы жана максаты менен тааныштыруу;
 - ассоциация методу;
 - чакан лекция.
4. Сабакты бышыктоо (23 мүнөт).
5. Сабакты жыйынтыктоо (3 мүнөт).

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Мугалим сабакка зарыл ресурстарды текшерет.

2. Сабакка киришүү. Окутуучу сабакты, анын эмне себептен окуучуларга керектигинин максаты жана маанилүүлүгү жөнүндө айтып берет.

БИРИНЧИ ТЕМАНЫ ОКУУ

Бул сабакты жана берилген теманы окууга окуучуларды мотивациялоо максатында аларга суроо бериңиз:

– Бул сөздөрдү укканда сиздерде кандай ассоциациялар пайда болот: Жарандык? Жарандуулук? Жарандык иденттүүлүк?

– Ким жана кантип жарандуулук ала алат?

Бардык жоопторду доскага жазыңыз, кыскача талкуу жүргүзүп, чакан лекцияга өтүңүз.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Жарандык жана жарандуулук деген эмне?
2. КР жаранынын укугу жана милдети.
3. Жарандык жигердүүлүк жана жарандык позиция деген эмне?

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАМАЛАР

Чакан лекцияга даярданыш үчүн КР Конституциясын пайдаланыңыз. Чакан лекцияда окуучуларга суроо берилет жана маалымат боюнча талкуу жүргүзүлөт.

Жарандык – бул тараптын өз ара укук жана милдеттердин жыйындысын билдирген мамлекет менен туруктуу укуктук байланышы. *Жарандык* – бул, эң биринчиден, адамдын тигил же бул мамлекетке тийиштүүлүгү, ал – адамдын мамлекетке жана мамлекеттин адамга карата милдетин кармангандыгында туюнтулат.

Жарандын Конституциялык укугу жана эркиндиги	Жарандын милдеттери
■ Ой жүгүртүү эркиндигине укук; ■ өзүнүн пикирин карманууга тоскоолдуктардын болбошуна укугу; ■ маалымат алуу жана жайылтуу укугу; ■ шайлоого жана шайланууга укугу; ■ референдумга катышуу укугу; ■ мамлекеттик кызматка турууга укуктуу болушу; ■ сот адилеттигине катышуу укугу; ■ биригүүгө укук; ■ кандайдыр бир бирикмелерге тоскоолдуксуз кошулуу укугу; ■ тынч жыйналышка укугу; ■ ассоциациялардын эркиндигине укугу; ■ мамлекеттик иштерди түздөн түз, же өзүнүн өкүлдөрү аркылуу катышуу, алып барууга катышуу укугу; ■ басма жана маалымат укугу; ■ мамлекеттик органдарга кайрылуу укугу; ■ мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдары кабыл алган чечимдерге, мыйзамдарды талкуулоого катышуу; ■ республикалык жана жергиликтүү бюджетти түзүүгө катышуу; ■ элдик курултайларды өткөрүү укугу; ■ мамлекеттик жана муниципалдык кызматка туруу; ■ коомдук көзөмөл, элдик угууларга катышуу; ■ саясий партиялардын, коомдук уюмдардын ишмердигине катышуу.	■ конституциялык түзүлүштү жана өлкөнүн мыйзамдарын сактоо; ■ мамлекетти коргоо кызматына (аскер кызматы же ага альтернатива (аскерден тышкары) катышуу; ■ өзүнүн балдарына, жардамга муктаж үй-бүлө мүчөлөрүнө кам көрүү; ■ салык жана жыйымдарды жоопкерчилик менен төлөө; ■ жашоо жана табият чөйрөсүнө аярлык менен мамиле жасоо, айлана чөйрөгө келтирилген зыянды калыбына келтирүү жана башка мыйзамдын алкагындагы милдеттерин аткаруу; ■ Кыргыз Республикасынын мыйзамында каралган башка милдеттерди аткаруу.

ЖАРАНДЫКТЫ АЛУУ ЖАНА ТОКТОТУУ

Жарандык алынат²:

- Туулгандыгы боюнча;
- жарандыкты кабыл алуунун жыйынтыгында;
- жарандыкты калыбына келтиргенде;
- эл аралык келишимдердин негизинде³.

Баланын жарандыкты алышы:

- Ата-энелери бала туулган учурда Кыргыз Республикасынын жараны болуп саналса;
- ата-энелердин жарандыгы ар кандай же жарандыгы жок болсо, эгер ата-энелердин бирөөсү Кыргыз Республикасынын жараны болсо ата-энелердин жазуу жүзүндөгү макулдугу менен;
- Кыргыз Республикасынын территориясында туулуп, ата-энелери өлкөдө туруктуу жашап, бирок жарандыгы жок болсо;
- ата-энесинин экөө тең дайынсыз болуп, бала Кыргыз Республикасынын территориясында болсо.

Жарандыктан ажыратуу.

Жарандыктан чыгуу – бул жарандын өз каалоосу менен эркин билдирүү. Ар бир жаран жарандыктан чыга жана башка мамлекеттин жарандыгын алуу боюнча чечим кабыл ала алат.

Жарандыкты жоготуунун негиздери кайсылар? Жарандыкты жоготуунун негиздерине төмөнкүлөр кирет:

- Кыргыз Республикасынын жаранынын чет өлкөнүн согуш жана чалгындоо кызматына кирүүсүнүн жыйынтыгында;
- террористтик же экстремисттик кылмыштарды жасоо билгичтиктерине жана көндүмдөрүнө даярдануу жана ээ болуу максатында Кыргыз Республикасынын территориясынын аймагынан тышкары даярдыктан өтүү;

²Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын жарандын жөнүндө» Мыйзамы, 2007-жылдын 21-майындагы №70. 11-беренеси.

³Ошол эле жерде. 12-берене.

- чет өлкөнүн территориясында куралдуу конфликттерге же согуш аракеттерине катышуу, буга эл аралык тынчтыкты жана коопсуздукту колдоо боюнча расмий милдеттерди аткаруу кирбейт;
- Эгер жарандык жалган маалымат же жасалма документтердин негизинде алынса;
- Мыйзамдар жана эл аралык келишимдердин дагы башка негиздеринде.

Жарандуулук деген эмне? Ар бир жаран этникалык, маданий, диний ар түрдүүлүктү урматтоо, сактоо менен жашоого милдеттүү. Жарандар жыныс, раса, тил, ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү, этникалык теги, диний ишеними, курагы, саясий же башка ишенимдери, билими, келип чыккан теги, мүлктүк абалына карабастан Кыргыз Республикасынын жалпы баалуулуктарына бириккен, биримдиктүү жарандын жалпы баалуулуктары аркылуу бириккен улуттун биримдиги – «Кыргыз жараны» болуп саналат.

Жарандуулук – бул инсандын коомдун, мамлекеттин иштерине жигердүү катыша ала турган укуктук, социалдык, адеп-ахлактык жана саясий бирдиктүү сапаты. Окутуучу жарандуулукка төмөнкү мисалдарды сунуштайт: *бул адам адамдын укуктарын, мыйзамды урматтаганда, экстремизмди, улуттук айырмачылыкты четке каккандыгы; адам өз өлкөсүнүн алдындагы өзүнүн милдеттерин ж.б. аңдай билгендиги.*

Жарандуулук түшүнүгү өзүнө көптөгөн аспектилерди камтыйт. Баарынан мурда адамдын укугунун жана эркиндигинин баалуулугун түшүнө билүү, укуктук жүрүм-турум маданиятын кармануу, көп түрдүү коомдун гуманисттик баалуулуктарын кабыл алуу. Ошондой эле жарандуулук деп, жарандык иденттүүлүктү, өзүнүн Мекенинин укуктук жана маданий мейкиндигине таандык экендигин, жарандык милдетин аңдоо.

Жарандуулук деп, өлкөнүн жаранынын өзүнүн пикирине ээ экендиги, жарандык позициясын жигердүү билдиргендиги, коомчулуктун коомдук жана саясий турмушуна жигердүү катышат дегенди туюндурат.

Жарандык жоопкерчилик – бул жарандын ар кандай кырдаалда коомдук эрежелерге, ченемдерге жана адеп-ахлакка караганда туура чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүүлүк, коомчулук алдында өзүнүн жасаган кадамы үчүн жоопкерчиликтүү болуу. *Мисалы:* экологияга кылдат мамиле жасоо, салыкты, жыйымдарды өз убагында төлөө, талаш-тартыштарды тынч чечүү, мыйзамдарды сактоо, башка адамдардын укуктарын урматтоо, аксакалдар сотуна өкүл болуу, шайлоого, коомдук жана саясий процесстерге катышуу, бул Мекенди коргоого даяр болгондук.

4. ТЕМАНЫ БЫШЫКТОО

Окутуучу жарандын ар бир укугу жана милдетине, ага тапшырмаларды жазуу менен чакан карточкаларды даярдайт: маалымат менен таанышуу жана ар бир катышуучу менен талкуулоо. Окуучулар класста жылып жүрүшөт жана өзүнүн карточкасында жазылган укугу жана милдеттери жөнүндө айтып берет. Окутуучу суроо-жооптордун жардамы менен сабакты жыйынтыктайт.

Чакан топтордогу ишти уюштуруңуз. Класстагы окуучулардан 5-8 адам кирген чакан топ түзүңүз жана тапшырманы түшүндүрүңүз. Талкуу жана презентация даярдоо үчүн 8 мүнөт бөлүңүз.

1-карточка

■ **Жарандык жигердүүлүк** – бул коомдун көйгөйлөрүнө кайдыгер карабоону чагылдырган коомдук жигердүүлүктүн бир формасы, жеке жарандык позициясын билдирүүгө жөндөмдүүлүк жана аны каалоо, өзүнүн жана топтун кызыкчылыгын жана укугун коргоо.

■ **Жарандык активдүүлүк** жарандардын ишмердигинин ар кандай формасында, аларын бирикмесинде тармактарында жана ассоциациясында көрүнөт: коомдук уюмдар, жаштар кыймылдары, экологияга байланышкан акциялар ж.б.

■ **Жарандык катышуу** – бул коомдун турмушун жарандык демилгелер аркылуу жакшы жакка өзгөртүү боюнча өз эрки менен катышуу.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Коомдук турмушка катышуу эмне үчүн маанилүү?
2. Коом жана мамлекет үчүн жарандык жигердүүлүктүн артыкчылыктары жана жетишпеген жактары?
3. Презентация даярдагыла.

2-карточка

Жарандык позицияны акыл-эстүү, реалдуу аракеттер аркылуу коомдун турмушуна аң-сезимдүү катышуу (жасаган иш аракети) деп түшүнсө болот, мисалы, шайлоого, бюджеттик угууларга, курултайга, жыйындарга, аймактын чогулушуна, жарандык демилгелерге (акциялары, эдвокаси кампания ж.б.) ж.б. жигердүү катышуу;

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Коом үчүн жарандык позициянын артыкчылыктары жана жетишпеген жактары?
2. Презентация даярдагыла.

3-карточка

Жарандык коом – бул бири-бири менен байланышпаган жана мамлекет тарабынан башкарылбаган жеке же топ адамдардын күчү менен жасалган демократиялык социалдык аракеттердин бардык формалары. Жарандык коомдун ишмердигин көз карандысыз маалымат каражаттары, телеберүү жана радио, ӨЭУлар, коомдук жана кайрымдуулук фондулары, кесиптик кошундар, коомдук кыймылдар, диний уюмдар жана жамааттар, чыгармачыл жана илимий борборлор ж.б. ишке ашырат.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Коомдук максаттарда өзүнүн идеяларын жана жетишкендиктерин ишке ашыруу үчүн жаран кандай каражаттарды колдоно алат?

2. Жарандык коомду кантип калыптандырууга болот?

3. Күчтүү, алсыз жарандык коомдун белгилерин санагыла.

4. Презентация даярдагыла.

4-карточка

Чечим кабыл алуу процессине катышуу – бул коомдун жашоосунда индивидуумдун, адамдардын тобунун ар кандай деңгээлде активдүүлүгү.

Саясий процесс:

– коомдук, бюджеттик угуулар;

– шайлоо;

– саясий дебаттар;

– жыйналыштар, коомдук акциялар ж.б.

Социалдык процесс: айылында, өзүнүн көчөсүндө, туугандар арасында активдүүлүк, ыктыярчылар кыймылы, бирикмелерде мүчөлүк ж.б.

Экономикалык процесс – талкуулоо, ишкерликти өнүктүрүү, агрардык секторду колдоо ж.б.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Эмне үчүн өлкөнүн жарандары чечимдерди кабыл алуу процессине катышуусу маанилүү?

2. Чечимдерди кабыл алуу процесси кандай деңгээлдерден турат?

3. Жарандардын чечимдерди кабыл алуу процессине катышуусунун зарылчылыгы кандай?

4. Презентация даярдагыла.

5. САБАКТЫ ЖЫЙЫНТЫКТОО

Окутуучу рефлексия методу аркылуу кыскача дискуссия өткөрөт.

НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨР

Жарандуулук – адамдын мамлекет менен туруктуу укуктук байланышы, бул алардын бири-бирине укуктуулугу, милдеттери жана жоопкерчилигинин жалпылыгы менен туюнтулат. Белгилүү бир инсандын жамааттын, өлкөнүн өнүгүүсүнө активдүү катышуусу аркылуу жашоосунун жарандык, социалдык жана саясий аспектилеринин ишке ашуусу.

Жарандык жигердүүлүк – бул коомдун көйгөйлөрүнө кайдыгер карабагандык, жеке жарандык позициясын билдирүү жөндөмдүүлүгү жана каалоосу, жеке жана топтук кызыкчылыктарды жана укукту коргой билүүдө коомдук жигердүүлүктүн бир формасы.

Укук – бул коомдун туруктуу иштеши жана өнүгүүсү максатында адамдардын жана коллективдердин жүрүм-турумун жөнгө салуучу, адамдардын эркиндик идеясын, адилеттүүлүктү, гуманизмди, адеп-ахлактуулукту, адам укугун билдирген жалпыга милдеттүү, аныкталган формалдуу ченемдер.

Милдеттер – мыйзам боюнча же мыйзамдын чегинде жеке туюму менен айныгыс түрдө аткарыла турган аракет.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫ (үзүндү)
2010-жылдын 27-июнунда Референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынды
(2016-жылдын 28-декабрындагы КР Мыйзамынын редакциясына ылайык)

2 БӨЛҮМ. АДАМДЫН ЖАНА ЖАРАНДЫН УКУКТАРЫ МЕНЕН ЭРКИНДИКТЕРИ

III Глава. Жарандык. Жарандын укуктары жана милдеттери

50-берене

1. Жаран өзүнүн жарандыгына жараша укуктарга ээ жана милдеттерди аткарат.
 2. Бир дагы жаран конституциялык мыйзамда белгиленген учурлардан жана тартиптен тышкары өзүнүн жарандыгынан жана өзүнүн жарандыгын өзгөртүү укугунан ажыратылышы мүмкүн эмес. Кыргыз Республикасынын жарандары болуп эсептелген адамдардын мыйзамдарга жана Кыргыз Республикасы катышуучу болуп саналган эл аралык келишимдерге ылайык башка мамлекеттин жарандыгына тийиштүүлүгү да таанылат.

3. Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары жашаган кыргыздар башка мамлекеттин жараны болгондугуна карабастан жөнөкөйлөштүрүлгөн тартипте Кыргыз Республикасынын жарандыгын алууга укуктуу.

Кыргыз Республикасынын жарандыгын берүүнүн тартиби жана шарты мыйзам менен аныкталат.

4. Жаран республиканын чегинен сыртка чыгарып салынбайт же башка мамлекетке берилбейт.

5. Кыргыз Республикасы өз чегинен тышкы жерлерде жарандарын коргоого жана калкалоого кепилдик берет.

51-берене

1. Жарандар Кыргыз Республикасына тоскоолдуксуз кайтып келүүгө укуктуу.

52-берене

1. Жарандар төмөндөгүлөргө укуктуу:

1) республикалык жана жергиликтүү маанидеги мыйзамдарды, чечимдерди талкуулоого жана аларды кабыл алууга катышууга;

2) ушул Конституцияда жана мыйзамдарда каралган тартипте мамлекеттик бийлик органдарын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын шайлоого жана аларга шайланууга;

3) конституциялык мыйзамда каралган тартипте референдумга катышууга.

2. Жарандар мамлекеттик жана коомдук мааниси бар маселелер боюнча элдик курултайларды өткөрүүгө укуктуу.

Элдик курултайдын чечими сунуш катары тиешелүү органдарга жиберилет.

Элдик курултайларды өткөрүүнүн тартиби мыйзам менен аныкталат.

3. Жарандар республикалык жана жергиликтүү бюджеттерди түзүүгө катышууга, ошондой эле бюджеттен иш жүзүндө чыгымдалган каражаттар жөнүндө маалымат алууга укуктуу.

4. Жарандар мамлекеттик жана муниципалдык кызматка кирүүдө, мыйзамда каралган тартипте кызматка көтөрүлүүдө бирдей укуктарга, бирдей мүмкүнчүлүктөргө ээ.

5. Башка жарандыгы бар Кыргыз Республикасынын жарандары саясий мамлекеттик кызматты жана соттордун кызмат ордун ээлөөгө укуксуз. Мындай чектөө башка мамлекеттик кызматтар үчүн да мыйзам менен белгилениши мүмкүн.

53-берене

1. Жарандарга улгайганда, ооруп, же эмгектенүүгө жараксыз болуп калганда, багып-көрөөрүнөн ажыраганда мыйзамда каралган тартипте жана жагдайларда социалдык жактан камсыз кылуу кепилдиги берилет.

2. Мамлекеттин экономикалык мүмкүнчүлүгүнө жараша пенсия, социалдык жардам мыйзамда каралган жашоо минимумунан кем эмес өлчөмдө жашоо деңгээлин камсыздайт.

55-берене

Жарандар мыйзамда каралган учурларда жана тартипте салыктарды, жыйымдарды төлөөгө милдеттүү.

56-берене

1. Ата-Мекенди коргоо - жарандардын ыйык парзы жана милдети.

2. Жарандарды аскер кызматын өтөөдөн бошотуунун же аны альтернативдүү (аскерден тышкары) кызмат менен алмаштыруунун негиздери жана тартиби мыйзам менен белгиленет.

2-САБАК. АДАМ УКУКТАРЫ

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: адам укуктарынын тизмесин жана принциптерин аныктоо. Адам укуктары тууралуу билимди кеңейтүү жана түшүнүү.

Тарбия берүүчү: адам укуктарын сыйлоо жана адам укугу духундагы көз карашты калыптандыруу.

Өнүктүрүүчү: чечим консенсустун негизинде кабыл алуу көндүмдөрү. Булактар менен иштөө көндүмдөрүн өнүктүрүү аркылуу адам укуктары жөнүндө ой жүгүртүү.

Сабактын тиби: аралаш сабак, интерактивдүү чакан-лекция суроолорду талкуулоо менен коштолот.

Сабактын формасы: чакан топтордо талкуулоо, дискуссия, презентация.

Өткөрүү убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: Адам укуктарынын жалпы декларациясы: АУ-1 – АУ-4 Тиркемеси, кагаз, ручка, көлөмдүү кагаздар (эгер мүмкүнчүлүк болсо), тапшырма жазылган карточкалар, фломастерлер, скотч.

Негизги түшүнүктөр: адам укуктары, адам эркиндиктери, бедел.

Окутуучуга сунуш:

- Сабактын методикасы окуучуларды Адам укуктарынын жалпы декларациясы менен тааныштырууну сунуштайт. Тапшырманы аткарууда окуучулар адам укуктарынын идеясын жана анын адам турмушуна түздөн түз таасири бар экендигин өздөштүрүшөт.

- Алдын ала тапшырма жана Адам укуктарынын жалпы декларациясынын беренеси жазылган карточкаларды (чакан топтун санына жараша) чыгарып алыңыз.

- Проектор болгон учурда чакан-лекция маалында тиркемедеги аныктамаларды жана документтердин кээ бир беренесин көрсөтүү зарыл.

- Чакан лекция учурунда окуучуларга суроо бергиле – бул жаңы материалга кызыгууну күчөтөт. Чакан топтордо иштеген учурда багыттоочу суроолорду бергиле – бул окуучуларга талкууну өз багытында алып барууга мүмкүндүк берет.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.

2. Өтүлгөн материалды кайталоо (5 мүнөт).

3. Жаңы теманы үйрөнүү (15 мүнөт):

- сабактын темасын жана максатын айтуу;

- чакан лекция.

4. Материалды бышыктоо (25 мүнөт):

- чакан топтордо иштөө (5 мүнөт);

- презентация (12 мүнөт);

- талкуулоо жана адам укуктарынын бирдиктүү тизмесин түзүү (5 мүнөт).

5. Сабакты жыйынтыктоо (3 мүнөт).

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. **Уюштуруу.** Окутуучу ресурстарын текшерет.

2. **Өтүлгөн материалды кайталоо.** Окуучулар менен бул маселелерди талкуулагыла:

1) *Жарандык деген эмне?*

2) *Жарандык иденттүүлүктү кандай түшүнөсүңөр?*

3) *Жарандык укугуңарды кандайча түшүнөсүңөр?*

4) *Өлкөбүздүн ар бир жараны кандай милдеттерди аткарышы керек?*

Окуучуларга мектептин «Адам жана коом» тарых курсундагы жана мурунку сабактардагы адам укуктары тууралуу маалымат тааныш, ошондуктан Кыргыз Республикасынын Конституциясы дүйнөдөгү адам укуктарынын ченемдерине ылайык адам жана жарандардын укуктарына кепилдик берет, коргойт деп эске салып коюңуз.

3. **«АДАМ УКУГУ» темасын окуу.** Сабактын темасын жана максатын айтыңыз дагы чакан лекцияга өтүңүз.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Адам укуктары деген эмне? Адам укуктарынын категориялары;

2. Адам укуктарынын принциптери: ажырагыс, тартып алгыс, универсалдуулук;

3. Адам укуктарынын тизмеси, адам эркиндиги.

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАМАЛАР

Чакан лекцияга даярдануу үчүн тиркемелерди (АУ-1 «Лекцияга материалдар» тиркемесин АУ-2 – АУ-4 тиркемесин) пайдалангыла. Сабактын темасын кабыл алууга даярдык катары жана окуу ишмердигине мотивация үчүн окуучуларга төмөнкү суроолорду бергиле:

- *Адамдын кандай укуктары силерге белгилүү?*
- *Адам укуктары кайсы документтерде ырасталган?*

Лекцияны адамдын табигый укугунун концепциясынан баштаңыз. *Табигый укуктар* – бул ар бир адамга тийиштүү болгон укуктар. Тактап айтканда, адам табигый укукка ээ болгону ал кайсыдыр бир мамлекеттин жараны болгондугу үчүн эмес, же бир этникалык, диний топко тийиштүү болгондугу же башка өзгөчөлүгү үчүн эмес, Адам болгондугу үчүн ээ! Адам укуктары адамдын беделин урматтоого негизделген. Адам укуктарынын жалпы Декларациясы (АУЖД) ар бир адам жынысына, расасына, этникалык тегине, динине, жаш курагына, коомдогу ээлеген ордуна ж.б. карабастан бардык укуктарга жана эркиндиктерге ээ деп жарыялайт.

Адам укуктарынын принциптери

Адам укуктарынын принциптерин талкуунун жыйынтыгы боюнча окуучулар адам укуктары мамлекет тарабынан түзүлбөшүн, бул адам төрөлгөндөн баштап эле ээ болчу табигый укугу экендигин түшүнүшү керек.

Адам укуктарынын классификациясы жөнүндө (АУ-2 тиркемесин кара) айтып бергиле. Окуучуларга адам укугунун принциптерин түшүндүргүлө: *тартып алгыс, ажырагыс, универсалдуу*.

Адам укуктары адам туулганда эле таандык болгондуктан аны эч ким тартып ала албайт, б.а. адам укуктары ажырагыс экендигин окуучулар өздөштүрүп алышы керек. *Ажырагыс жана универсалдуу*, укуктар бардык адамдарга бирдей тең жана эч кандай *дискриминациясыз* жайылтылган. Бул принциптер мамлекеттер үчүн конкреттүү милдеттерди коёт, ошондуктан ар бир адам өзүнүн *укуктарын коргоо үчүн сотко* кайрыла алышат.

Адам укуктарына тийиштүү темаларды бышыктоо үчүн окуучулар менен бул суроолорду талкуулагыла: *Укуктун өтө маанилүүсү жана анча маанилүү эмеси болобу?* Бир нече кыскача жооптон кийин адам укуктары маанилүү жана маанисиз болуп бөлүнбөй тургандыгын айткыла, анткени алар ажырагыс – бул укуктарды сактабоо башка адамдын укуктарын бузууга алып келет.

4. ТЕМАНЫ БЫШЫКТОО

ЧАКАН ТОПТОРДО ИШТӨӨ БОЮНЧА МУГАЛИМГЕ СУНУШТАМАЛАР

Адам укуктары жана эркиндиги темасын өздөштүрүүнүн бир топ натыйжалуу методу окуучулардын булактар менен өз алдынча иштөөсү, талкуу жана чечимдерди биргелешип кабыл алуу болуп эсептелет. *Көңүгүүнүн негизги милдети* – бул чакан топтордун иштелмелеринин жана кошумчаларынын негизинде класстын жалпы дискуссиясынын жүрүшүндө адам укуктарынын бирдиктүү тизмесин түзүү.

Мындай ыкма консенсустун негизинде чечимдерди кабыл алуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө түрткү болот. Жалпы дискуссиянын жүрүшүндө окуучулар башкалардын пикирин угууга, урматтоого, өзүнүн сунуштарын аргументтөөгө үйрөнүшөт.

Чакан топтордогу иштөөнү уюштургула. 5-8 окуучудан турган 4 чакан топ түзүп, ар бир топко кейс менен карточка тараткыла. Сунушталган эки карточка 4 чакан топко ылайыкталгандыгын унутпагыла. Ошону менен бирге эки топ №1-карточка менен иштейт жана Адам укуктарынын жалпы декларациясын үйрөнүшү абзел, ал эми №2-карточка менен иштеген эки топ – КР Конституциясын үйрөнөт. Чакан топтордо иштөөгө 8 мүнөт бөлүңүз.

Чакан топтордо иштөөнүн милдетин түшүндүргүлө. Чакан топтордогу талкууда окуучулар берилген суроолорду талдоосуна көңүл бургула. Окуучуларга багыттоочу суроолорду бергиле.

Окуучулар төмөнкү иштерди жасашы керек:

- Карточканын мазмуну жана тапшырмасы менен таанышуусу;
- сунушталган булактарды үйрөнүүнүн жана талкуулоонун негизинде адам укуктарынын тизмесин түзүү;
- чыгармачыл ыкманы пайдаланып – «адам укуктарынын дарагын» тартуу (адам укуктарын жазуу же сүрөт тартуу менен);
- презентация даярдоо.

1-карточка

1. Силердин класс планетанын эң алыс жерине – Атлантика океанынын түштүгүндөгү Гоф аралына жолго чыгат, ал жерде жашоо үчүн минималдуу гана шарт түзүлгөн.

2. Силер ал аралда үч ай жашашыңар керек. Ошондуктан аралда жашоонун эрежесин иштеп чыгыш керек: турак-жай маселеси, жылуулук, азык-түлүк жана коопсуздукту. Аны үчүн аралда биргеликте жашоонун эрежелерин иштеп чыгуу зарыл.

Тапшырма

1) Адам укуктарынын жалпы декларациясын үйрөнгүлө жана зарыл беренелерин тандагыла.

2) Дарак тартып, өзөгүнө «Адам укугу» дегиле, бутактарына адамдын укуктарын жазып чыккыла. Бул укуктар сиздин аралдагы жашооңуздун негизин түзөт.

2-карточка

1. Силердин класс планетанын эң алыс жерине – Атлантика океанынын түштүгүндөгү Гоф аралына жолго чыгат, ал жерде жашоо үчүн минималдуу шарт түзүлгөн.

2. Силер ал аралда үч ай жашашыңар керек. Ошондуктан аралда жашоонун эрежесин иштеп чыгыш керек: турак-жай маселеси, жылуулук, азык-түлүк жана коопсуздукту. Аны үчүн аралда биргеликте жашоонун эрежелерин иштеп чыгуу зарыл.

Тапшырма:

1) *КР Конституциясын* окугула, адам укугу бөлүмүн. Сиздин оюңузча аралда жашоо үчүн зарыл болгон КР Конституциясынын укуктарын тандагыла.

2) Дарак тартып, өзөгүнө «Адам укугу» дегиле, бутактарына адамдын укуктарын жазып чыккыла. Бул укуктар сиздин аралдагы жашооңуздун негизин түзөт.

Презентацияны уюштурула. Ар бир чакан топтун презентациясына 4 мүнөт бергиле. Окутуучу окуучулардын дискуссияга жандуу катышышына дем бериши керек (топко суроо берип жана окуучуларга өзүнүн пикирин айтууга түрткү бериши абзел).

Жалпы дискуссия өткөрүү үчүн сунуштар. Бул көнүгүү дискуссия жана класстын жалпы чечими менен адам укуктарынын бирдиктүү тизмесин иштеп чыгууга арналган. Ошондуктан кийинки маанилүү кадам класста талкуулоо жана адам укуктарынын жалпы тизмесин түзүү болуп эсептелет. Класстагы окуучуларга тизмени толуктоону жана адам укуктарынын бирдиктүү тизмесин түзүүнү сунуштагыла. Окуучуларга: *Алар адам укуктарынын тизмесине дагы кандай укуктарды кошууну туура көрүшөт? – деген суроо бергиле.*

Талкуунун жүрүшүндө окуучулар башка укуктарды да сунушташы мүмкүн. Окуучулар өздөрүнүн сунуштарын аргументтеши керек (эмне себептен бул маанилүү).

Укуктардан түзүлгөн тизме окуучулардын көпчүлүгү тарабынан жактырылышы зарыл.

5. САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫН ЧЫГАРУУ

Сабактын жыйынтыгын чыгаруу менен окуучуларга суроо бергиле: *Эгерде кандайдыр бир укук мамлекеттин мыйзамында жазылбаган болсо, адам ошол укукка ээ эмес дегенди туюнтабы?*

Окуучулар менен кыскача талкуулоодон кийин минтип жыйынтыктаңыз:

1) кайсы мамлекеттин болбосун, мыйзамдарында адам укуктары каралбаган болсо да адам төрөлгөнүнөн баштап укуктарга ээ болуп эсептелет;

2) адам укуктары адам кайсы мамлекетте жашабасын, баары бир ага адам укуктары тийиштүү. Бирок мына ошол мыйзам гана адам укуктарына юридикалык күч берет, ошондуктан, мамлекет аны таанышы жана өзүнүн мыйзамына киргизиши абзел;

3) адам укуктарын камсыз кылууда жана коргоодо мамлекеттин жүрүм-туруму КР Конституциясына, биздин өлкөнүн мыйзамдарына жана эл аралык милдеттенмелерди сактоого негиздениши керек.

Сабактын жыйынтыгын чыгарып жатып, адамдын жүрүм-туруму адам укуктарын таануу жана урматтоонун негизинде ишке ашуусу зарыл экендигин: ар бир адам укукка жана эркиндикке ээ экендигин, ошондуктан бир адамдын укугу башка адамдын укугу башталган жерде бүтө тургандыгын баса белгилегиле. Адамдын бардык укуктары ажырагыс, өз ара байланышта жана өз ара көз каранды, ошондуктан адам укуктарынын тизмеси болушунча эл аралык стандарттарды чагылдырышы керек.

«АДАМ УКУКТАРЫ» ЧАКАН ЛЕКЦИЯСЫ ҮЧҮН МААЛЫМАТ

Экинчи дүйнөлүк согуштун көптөгөн миллионго жеткен курмандыктары коомду сактоого, Жер бетиндеги тынчтыкка жана өнүгүүгө адам укуктарын сактоо жана коргоо аркылуу гана ишке аша турганын көрсөттү. 1945-жылдын 24-октябрында Бириккен Улуттар Уюмун (БУУ) түзүүнүн расмий датасы болуп саналат. 1992-жылдын 2-мартында биздин өлкө БУУга мүчө болуп өткөн. БУУнун Нью-Йорктогу башка өлкөлөрдүн туулары турган жерде Кыргыз Республикасынын мамлекеттик туусу салтанаттуу түрдө желбиреди. БУУнун эң маанилүү алгачкы жетишкендиги 1945-жылдын 10-декабрында адам укуктары боюнча эл аралык документти негиздеген Адам укуктарынын бүткүл дүйнөлүк Декларациясы кабыл алынган (АУЖД). Көптөгөн мамлекеттер Адам укуктарынын жалпы Декларациясына кол коюшуп, ошону менен катар өзүнүн жарандарынын укугун коргоо боюнча милдеттенме алышкан. Жалпы Декларациянын артынан адам укуктары боюнча башка – балдар, аялдар, ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелгендердин укуктары тууралуу башка конвенциялар жана пакттар жарыяланган: же жеке адамдын укугуна арналган – мисалы, кыйноолорго жана дискриминацияга жол бербөө документи пайда болгон.

Адам укуктары *жеке* (муну жарандык укуктар деп да аташат), *саясий, социалдык, экономикалык, маданий, жагымдуу айлана чөйрөгө* укуктуулук, *өнүгүүгө болгон укуктар* болуп бөлүнөт. Адам укугу мамлекет тарабынан түзүлбөйт, адам укуктары ал туулгандан тартып таандык болгон *табигый укуктары* болуп эсептелет жана ар бар адамдын урматталышына жана баалуулугуна негизделет.

Адам укуктары – бул инсандын коомдогу эң жөнөкөй, өтө маанилүү бакубатчылыгын жана шарттарын пайдалануу мүмкүнчүлүгү, инсандын коомдо коопсуз, эркин жашоо мүмкүнчүлүгү.

Адам укуктары деп, базалык ченемдер аныктаган кадыр-баркта жашоо мүмкүнчүлүктү атаса болот. Адам укугунун концепциясынын негизин баалуулук түзөт: *адамдын бедели жана теңдик*.

Адам укуктарынын негизги принциптерине *табигый укук* кирет. Табигый укуктун Концепциясы Европада XVII-XVIII кылымдарда түзүлгөн. Табигый укук деген түшүнүк адам укугу мамлекет тарабынан түзүлбөй тургандыгын, ал ар бир адамга төрөлгөндө эле тийиштүү экендигин туюнтат. Ал ар бир адам кайсы бир мамлекеттин жараны, бир этностун өкүлү же диндин кишиси ж.б. эмес, адам тукумуна тийиштүү болгону үчүн эле табигый укукка ээ. **Табигый укуктар** – Адам болгондугу үчүн эле төрөлгөндөн баштап ага тийиштүү ажырагыс укугу.

Адам укуктарынын жалпы Декларациясында мындай делет:

Ар бир адам эч кандай айырмачылыгына, расасына, терисинин түсүнө, жынысына, тилине, динине, саясий же башка ынанымдарына, улуттук жана социалдык тегине, мүлктүк, тек-жайлык же башка абалына карабастан ушул Декларацияда жарыяланган бардык укуктарга жана бардык эркиндиктерге ээ болууга тийиш. (АУЖД, 2-берене)

Адам укуктары *тартып алгыс*, эч ким өзүнүн укуктарынан ажырабашы керек, адам өзүнүн укугунан айрылып кала албайт. Адам укуктары *универсалдуу*, анткени ал анын этникалык, расалык, маданий, диний ж.б. өзгөчөлүгүнө карай дискриминациясыз бардык адамдарга бирдей тең колдонулат, бөлүнбөйт. Адам укуктары *өз ара байланышта жана өз ара көз каранды б.а. бирдей мааниге ээ жана бирдей маанилүү* – бул деген ар кандай мыйзамдар бири-бири менен байланышта жана бөлүнүп каралбайт, бирдей маанилүү жана баары орчундуу.

Адамдын бардык укуктары бирдей маанилүү жана баалуу болуп эсептелет. Мисалы, социалдык укуктар коомдун турмушуна катышууда маанилүү. Билим алууга, медициналык тейлөөгө, эмгек, шайлоого катышуу укуктары (өлкөнүн президентин, парламенттин депутаттарын шайлоо). Динге ишенүү, кыйноого жол бербөө, б.а. адамдын бардык укуктары бирдей маанилүү, өз ара байланышта, ажырагыс. Эгер бир укук бузулса, мисалы, билим алууга укук, бул эмгекке, өлкөнүн саясий турмушуна катышуу укуктарынын ишке ашуусуна таасирин тийгизет (билимсиз жакшы ишке орношуу мүмкүн эмес). Б.а. адам укуктары өз ара байланышта, бөлүнгүс жана бири-бирине көз каранды.

Адам укугу – бул болгон укуктардын бардыгы эмес, бул адам менен бийликтин мамилелеринин чегиндеги укуктары (мамлекет), тактап айтканда *адамдын юридикалык укуктары* каралган мамилелер. Мисалга, адам менен мамлекеттин жарандык кызматкеринин ортосундагы мамиле (айыл өкмөтүнүн муниципалдык кызматкеринин, мэриянын, жергиликтүү кеңештин депутатынын), адам менен милициянын мамилелери.

Биздин кандай укуктарыбыз бар? Адам укуктарынын классификациясы: жарандык, саясий, социалдык, экономикалык, маданий укуктар.

Жеке (жарандык) укук дене бойлук жана рухий кол тийбестикти камсыз кылып, жеке эркиндикти тааныйт, мисалы, өзүнүн пикирин эркин билдирүү, кыйноого алынбоо ж.б. **Саясий эркиндик** үчүн коомдун турмушуна катышуу зарыл: добуш берүү, шайлануу укугу, саясий партияларга кирүү, ж.б. социалдык, экономикалык жана маданий укуктар теңдик, негизги бакубатчылыкка, кызмат көрсөтүү жана мүмкүнчүлүктөргө жетүүгө негизденген. **Социалдык, экономикалык жана маданий укуктар** адам турмушуна зарыл негизги бакубатчылыкка болгон тең укук идеясына негизденет. Социалдык укуктар: билим алууну, ден соолукка кам көрүүнү, эс алууну камтыйт. Мамлекет социалдык бакубатчылыктан

пайдалануу укуктарынын теңдигин камсыз кылууга милдеттүү. Мисалы, билим алууга, медициналык тейлөөгө бардык жарандар этникалык тегине, диний ишенимине, жынысына, курагына жана башка айырмачылыктарына карабастан бирдей укуктуу.

Экономикалык укук: менчикке ээ болуу, эмгектенүү, иш таштоо, ишкерлик жүргүзүү укуктарын камтыйт. Маданий укуктар: маданий баалуулуктарга тең укуктуулукту (музейлер, театрлар ж.б.) камтыйт чыгармачылыкка, коомдун маданий турмушуна катышууга укугу бар.

Биз укуктарыбызды пайдалана алышыбыз үчүн мамлекеттин ролу кандай?

«Адам укуктары жана эркиндиктери ажырагыс, ал ар бир адамга төрөлгөндөн эле таандык. Адам укуктары жана эркиндиктери Кыргыз Республикасынын жогорку баалуулуктарына кирет» (КР Конституциясынын 16-беренеси).

КР Конституциясы адам укуктарын коомдун жогорку баалуулугу деп жар салат. Мамлекет адамдарынын адамдык бедели менен жашоосуна шарт түзүп бериши керек жана адам укуктарын сактоо үчүн жоопкерчилик алат, анын милдети – ар бир адамдын укугун урматтоо жана коргоо.

Мамлекеттин бийлиги өз билгениндей эмес, ал чектелген – мамлекеттик кызматкерлер адамдын жеке жашоосуна каалагандай кийлигише албайт, бийлик адамдын укугу жана эркиндиги бузулбасы үчүн мыйзамдын алкагында, чегинде гана аракет кыла алат.

ТИРКЕМЕ АУ-2

АДАМ УКУКТАРЫН КЛАССИФИКАЦИЯЛОО

Жеке (жарандык) укуктарды коргойт:

- жашоого болгон укук;
- эркиндик, ар-намыс жана жеке кол тийбестик укугу;
- жеке жана үй-бүлөлүк кол тийбестик укугу;
- эркин жер которуу укугу;
- ой жүгүртүү, абийир жана дин эркиндиги.

Саясий укуктарды коргойт:

- сөз жана басма сөз эркиндиги;
- эркин жыйналыш жана манифестация эркиндиги;
- биригүү эркиндиги;
- мамлекеттик башкарууга катышуу укугу (шайлоо жана шайлануу укугу).

Экономикалык укуктар адамдын татыктуу жашоо деңгээлин камсыздайт жана коргойт:

- эмгекке укук;
- жеке менчикке укук;
- ишкердик укугу;
- иш таштоо укугу.

Социалдык укуктар төмөнкүлөрдү камсыздайт:

- билим алуу укугу;
- ден соолукту коргоо жана медициналык жардам;
- жумушсуздарды, ишке жарамсыздарды мамлекеттин колдоосу;
- эс алуу укугу.

Маданий укук төмөнкүлөргө кепилдик берет:

- маданий жашоого катышуу укугун;
- маданий баалуулуктардын жетиштүүлүгүн;
- эркин чыгармачылыкка болгон укукту.

АДАМ УКУКТАРЫНЫН ЖАЛПЫ ДЕКЛАРАЦИЯСЫНАН (үзүндү)
 БУУнун Генералдык Ассамблеясы тарабынан 1948-жылдын 10-декабрында
 кабыл алынган 217 А (III) резолюциясы

1-берене

Бардык адамдар эркин жана тең укуктар жана нарк-касиет менен жарык дүйнөгө келет. Алар аң-сезимдүү жана абийирдүү жана бири-бирине боордош мамиледе болууга тийиш.

2-берене

Ар бир адам айырмачылыгына, расасына, терисинин түсүнө, жынысына, тилине, динине, саясий же башка ынанымдарына, улуттук жана социалдык тегине, мүлктүк, тек-жайлык же башка абалына карабастан ушул Декларацияда жарыяланган бардык укуктарга жана бардык эркиндиктерге ээ болууга тийиш.

3-берене

Ар бир адам жашоого, эркиндикке жана жеке кол тийбестикке укуктуу.

5-берене

Эч ким кыйноого же аёосуз, адамгерчиликсиз же анын ар-намысын басмырлоочу мамилеге жана жазага кириптер кылынбашы керек.

13-берене

1. Ар бир адам ары-бери эркин жүрүүгө жана ар бир мамлекеттин чегинде өзүнө жашаган жерди тандап алууга укуктуу.

2. Ар бир адам ар кандай өлкөдөн, анын ичинде өз өлкөсүнөн да чыгып кетүүгө жана өз өлкөсүнө кайтып келүүгө укуктуу.

15-берене

1. Ар бир адам граждандуулукка ээ болууга укуктуу.

2. Эч ким ээнбаштык менен граждандыгынан ажыратылышы же өз граждандыгын өзгөртүүгө укугунан ажыратылышы мүмкүн эмес.

16-берене

2. Никеге туруп жаткан тараптар өз эрки менен ага өз ара толук макул болгондо гана нике кыйылат.

3. Үй-бүлө коомдун табигый жана негизги уюткусу болуп саналат жана коом менен мамлекет тарабынан коргоолууга укуктуу.

18-берене

Ар бир адам эркин ой жүгүртүүгө, адеп-ахлакка жана дин тутууга укуктуу; бул укук өз динин же ынанымын өзгөртүүнү жана өз динин же ынанымын жекече, ошондой эле башкалар менен бирдикте жүргүзүүнү ... камтыйт.

21-берене

1. Ар бир адам өз өлкөсүн түздөн-түз же эркин шайланган өкүлдөрү аркылуу башкарууга катышууга укуктуу.

2. Ар бир адам өз өлкөсүндө мамлекеттик кызматка кирүүгө бирдей укукка ээ.

3. Элдин эрки өкмөттүн бийлигинин негизи болууга тийиш; бул эрк мезгилдүү жана бурмаланбаган шайлоолордо билдирилүүгө тийиш...

23-берене

1. Ар бир адам эмгектенүүгө, ишти эркин тандап алууга, адилет жана жагымдуу эмгек шартына жана жумушсуздуктан корголууга укуктуу.

2. Ар бир адам эч кандай кемсинтүүсүз бирдей эмгеги үчүн бирдей эмгек акы алууга укуктуу.

24-берене

Ар бир адам жумуш күнүн акыл-эстүү чектөөгө жана акы төлөнүүчү отпускага болгон укугун камтуу менен бош убакытка жана эс алууга укуктуу.

26-берене

1. Ар бир адам билим алууга укуктуу. Билим берүү, жок дегенде башталгыч жана жалпы билим берүү акысыз болууга тийиш. Башталгыч билим берүү милдеттүү болуусу абзел.

Техникалык жана кесиптик билим берүү ал мүмкүнчүлүктөн пайдалана алгыдай жана жогорку билим берүү ар бир адамдын жөндөмдүүлүгүнүн негизинде бардык адамдар үчүн бирдей пайдалана алгыдай болууга тийиш.

27-берене

1. Ар бир адам коомдун маданий турмушуна эркин катышууга, искусстводон ыракат алууга, илимий прогреске катышууга жана анын натыйжаларынан пайдаланууга укуктуу.

29-берене

1. Адам инсаны коомдо гана эркин жана толук өсүп-өнүгүшү мүмкүн, андыктан ар бир адам коом алдында милдеттүү.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫНАН (үзүндү)
2010-жылдын 27-июнундагы Референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынган

2 БӨЛҮМ. АДАМДЫН ЖАНА ЖАРАНДЫН УКУКТАРЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

I Глава. Жалпы жоболор

16-берене

1. Адам укуктары жана эркиндиктери ажырагыс, ал ар бир адамга төрөлгөндөн эле таандык. Адам укуктары жана эркиндиктери Кыргыз Республикасынын жогорку баалуулуктарына кирет. Алар түздөн-түз колдонулат, бардык мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын ишмердигинин мааниси менен мазмунун аныктайт.

21-берене

1. Ар бир адам ажыратылгыс жашоо укугуна ээ. Эч кимдин өмүрү өзүм билемдик менен кыйылышы мүмкүн эмес. Өлүм жазасына тыюу салынат.

22-берене

1. Эч ким кыйноолорго, башка адамгерчиликсиз, мыкаачылык же кадыр-баркты басмырлаган мамилеге же жазалоого туш болушу мүмкүн эмес.

2. Эркиндигинен ажыратылган ар бир адам өзүнө гумандуу мамиле жасалышына жана адамдык кадыр-баркынын сакталышына укуктуу.

23-берене

1. Кыргыз Республикасында кулчулукка, адамдарды соодалоого жол берилбейт.

2. Балдар эмгегин эксплуатациялоого тыюу салынат.

24-берене

1. Ар бир адам эркиндикке жана жеке кол тийбестикке укуктуу.

29-берене

1. Ар бир адам жеке турмушунун кол тийбестигине, ар-намысынын корголушуна укуктуу.

3. Мыйзамда белгиленген учурлардан тышкары адамдын макулдугусуз анын жеке турмушу тууралуу маалыматты, жашыруун маалыматты жыйноого, сактоого, пайдаланууга жана жайылтууга жол берилбейт.

31-берене

1. Ар ким эркин ой жүгүртүүгө жана өзүнчө пикирге ээ болууга укуктуу.

2. Ар ким өз пикирин билдирүүгө, сөз жана басма сөз эркиндигине укуктуу.

32-берене

1. Ар кимге абийир жана дин тутуу эркиндиги кепилденет.

2. Ар ким өз алдынча же башкалар менен бирдикте ар кандай динди тутуу же эч бирин тутпоо укугуна ээ.

3. Ар ким диндик жана башка ишенимдерди эркин тандоого жана тутууга укуктуу.

4. Эч ким өзүнүн диндик жана башка ишенимдерин билдирүүгө же алардан баш тартууга мажбурланууга тийиш эмес.

45-берене

1. Ар ким билим алууга укуктуу.

4. Мамлекет мамлекеттик, муниципалдык жана менчик окуу жайларын өнүктүрүү үчүн шарт түзөт.

5. Мамлекет дене-тарбия жана спортту өнүктүрүү үчүн шарт түзөт.

3-САБАК. БАЛДАРДЫН УКУГУ

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: окуучуларды балдардын өзгөчө укуктары менен тааныштыруу.

Тарбиялык: баланын укуктарын сыйлоону тарбиялоого көмөктөшөт.

Өнүктүрүүчү: маалымат издөө, сынчыл ойлом, булактар менен иштөө көндүмдөрүн өнүктүрүү.

Сабактын тиби: чакан лекция аңгемелешүү жана суроолор менен коштолгон аралаш сабак (интерактивдүү лекция). Өтүлгөн материалдарды бекемдөө интерактивдүү методдорду, дискуссиянын элементтерин жана презентацияларды колдонуу аркылуу жүрөт.

Сабактын формасы: дискуссия, чакан топтордо иштөө, чыгармачыл сүрөттөр, ролдоштурулган чакан сценка.

Убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: Адам укуктарынын жалпы декларациясы, Балдар укуктары жөнүндө Конвенция: (АУ – 2-5 тиркемелери, кагаз (мүмкүнчүлүк болсо ватман), карточкалар, документтерден үзүндүлөр (АУЖД, КР Конституциясы, Балдар жөнүндө мыйзамдар ж.б.), фломастерлер, скотч, проектор.

Негизги түшүнүктөр: бала, өнүгүүгө укуктуулук

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.

2. Өтүлгөн материалды кайталоо (4 мүнөт).

3. Жаңы теманы үйрөнүү (15 мүнөт):

– сабактын темасын жана максатын айтуу;

– чакан лекция.

4. Теманы бышыктоо (22 мүнөт):

– окуучулардын чакан топтордо иштөөсү, актёрдук чакан сценка.

5. Сабакты жыйынтыктоо (4 мүнөт).

Окутуучуга сунуш

Чакан топтордо иштөө үчүн карточкаларды жана тиркемеден документтердин көчүрмөсүн даярдагыла. Бул окуучулардын балдар укуктары жөнүндө Конвенция жана Кыргыз Республикасынын балдар жөнүндө мыйзамдары менен таанышканга, салыштырма талдоо жүргүзгөнгө, биздин өлкөдө баланын укугу коомдогу баалуу түшүнүк экендигин билгенге мүмкүнчүлүк берет.

Баланын укуктары жөнүндө Конвенция жана КР Конституциясынын аныктамаларын жана беренелерин көрсөтүү үчүн проектор колдонуңуз.

Чакан лекцияларда, кейстерди чакан топтордо талкуулоо учурунда жана чакан топтордо презентация даярдоо процессинде окуучуларга багыттоочу суроолорду бергиле, бул окуучуларды активдүү болууга шыктандырат жана өз алдынча ишти керектүү нукка багыттайт.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Окутуучу сабактын ресурстарын текшерет.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо. Окуучуларга суроо бергиле:

1) Адам укугу деген эмне, эмне себептен адам укуктарын билүү маанилүү?

2) Адамдын эркиндиги чексизби?

3) Адамдын ар-намысы деген эмне?

4) Адам укуктарын сактоого ким милдеттенме алат?

3. «БАЛАНЫН УКУКТАРЫ» ТЕМАСЫН ОКУУ. Окутуучу сабактын темасын жана максатын тааныштырат да, чакан лекцияга өтөт.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Баланын укуктары.

2. Баланын укуктары тууралуу Балдардын укугу Конвенциясынын жана Балдар жөнүндө КР Кодексинин негизги жоболору.

3. Баланын ысымга жана ЗАГС органдарында катталуу укугу.

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАМАЛАР

Бул лекция интерактивдүү, дискуссия элементтерин пайдалануу менен өтүлөт. Чакан лекцияга даярдануу үчүн АУ-1 – АУ-5-тиркемелерди пайдаланыңыз.

(1) Окуучулардын жаңы теманы үйрөнүүсүнүн активдешүүсү үчүн окуучулар менен: *Балага карата кандай аракеттерди жасоого жол берилбейт? (Балага карата эмне кылбаш керек?)* – деген суроону талкуулаңыз.

(2) Окуучулардын бир нече жообунан кийин, эч ким, анын ичинде ата-энелер да баланы катуу жазалоого жана зомбулук көрсөтүүгө: уруп-сабоого, кемсинтүүгө, тамак бербей коюуга, зомбулук көрсөтүүгө

жана таш боордук менен мамиле кылууга укугу жок экендигин баса белгилеңиз. Мындан тышкары ата-энелер (аларды алмаштырган жактар) балдарды үйдөн кууганга укугу жок, анткени балдар турак жайга, ата-энеси менен же камкорчу менен жашаганга укуктуу, б.а. үй-бүлөдө. Анын үстүнө, ата-энелердин (же анын ордун баскандар: камкорчулар, багып алгандар) балдарды үйдөн кууп чыкканга акысы жок, себеби балдар турак-жайга, ата-энелери же камкорчулары менен жашоого т.а. үй-бүлөдө жашоого укугу бар.

(3) Бардык балдар 18 жашка чейин бала деп тааныла тургандыгын эске салгыла. 1989-жылы БУУнун Генералдык Ассамблеясы тарабынан Балдардын укуктары жөнүндө Конвенция кабыл алынган. Кыргызстан 12-январь, 1994-жылы Балдар укуктары жөнүндө Конвенцияга кол коюп, ратификациялаган.

(4) Балдар укуктары жөнүндө Конвенциясынын негизги жоболоруна көңүл бургула. Ар бир бала – инсан экендигин түшүндүргүлө. Балдар укуктары тууралуу Конвенциясында балдардын коомдун турмушуна катышуусун колдойт (курактык көрсөткүчү боюнча), балдарды зомбулуктан, таш боор мамиледен коргойт, балдар укуктарын коргоого алдын ала чара көрөт.

(5) Балдар билим алууга, саламаттык сактоо системасынын жана медициналык жардамдын кызматын пайдаланууга, өзүнүн инсандыгын өнүктүрүүгө укугу бар. Биздин өлкөнүн мыйзамына ылайык, ар бир бала негизги жалпы билим алууга (9 класс) милдеттүү. Мамлекет балдардын билим алуусун, балдардын саламаттыгын сактоосун, толук кандуу өнүгүүсүн камсыздашы, мамлекеттеги ар бир баланын укугунун жана кызыкчылыгынын корголушун камсыздашы керек.

(6) Балдар эмгеги деген эмне экендигин түшүндүргүлө. Балдар эмгегине тийиштүү көйгөйлөр (мисалга, Дордойдо, Кара-Суу базарында, Ош базарында ж.б. иштеген балдар) жөнүндө айтып бергиле. Биздин өлкөдө балдар жөнүндөгү КР Конституциясына, КР Кодексине жана Балдар укуктары жөнүндө Конвенцияга ылайык балдар эмгегине тыюу салынган, балдар эмгегин эч ким эксплуатациялоого укугу жок.

(7) Балдардын кызыкчылыгы бардык тармактарда эске алынгандыгын түшүндүрүңүз. Чоңдордун көбү балдар бардык учурда тил алышы керек деп эсептешет жана толук моюн сунуусун талап кылып, алардын ой-пикирин билдирүүгө уруксат беришпейт. Бирок, Конвенция бала – бул инсан дейт, анын укугу жана бедели улуулар тарабынан ардакталышы керек деген ойдо.

(8) Балдарга карата маселелердин бардыгы баланын кызыкчылыгында жана анын катышуусунда чечилиши керек. Мисалы, эгер сот бала ким менен калышын чече турган болсо, чоң адамдын эмес, баланын кызыкчылыгынан чыгат, б.а. баланын кызыкчылыгы жогору.

(9) *Эмне себептен балдар өзгөчө корголууга тийиш?* Балдардын коргоого алынууга өзгөчө укугу бар экендигин баса белгилегиле, анткени балдар өздөрү өздөрүн коргой алышпайт. Балдардын укуктарын мамлекет коргошу керек, балдардын укуктарын коргоо менен укук коргоочулар алектенишүүдө. Ошону менен бирге, балдардын укуктарын коргоо – жалпы милдет, эгер балдар үй-бүлөдө, балдар бакчасында, мектепте ж.б. жайларда зордук-зомбулукка туш болуп жатса чоңдордун бийлик органдарына кабарлоосу маанилүү.

(10) Балдардын укугун бузган ар бир адам мыйзамга ылайык жоопкерчиликке тартылат. Мисалы, эгер ата-эне баласына таш боордук менен мамиле жасап, тиешелүү деңгээлде кам көрбөсө (мектепке жөнөтпөйт), мамлекет ата-энелик укугунан ажыратып койгонго укугу бар.

(11) Ата-энелер балдарды тарбиялоо боюнча тикелей милдеттүү экендигине окуучулардын көңүлүн буруңуз. Эгерде ата-энелер балдарын мектепке жибербей, зомбулук кылганы (балдарды сабаса, тамак бербесе, жакшылап кам көрбөсө, дарыгерге алып барбаса) белгилүү болсо – бийлик органдарына кабарлоо зарыл, анткени баланын жашоого жана өнүгүүгө укугун коргоо керек. Бала өзүн өзү коргой албайт. Ошондуктан балдарды коргоо биздин жалпы жоопкерчилигибиз.

4. ТЕМАНЫ БЫШЫКТОО

Окутуучуга рекомендациялар

Топтор Балдар укуктары жөнүндө Конвенциядагы, Балдар жөнүндө КР Кодексиндеги, КР Конституциясындагы булактарды окуп жатабы – ошого көңүл буруңуз. Карточкадагы тапшырмаларга ылайык, топторго карточкадагы көрсөтүлгөн тиркеменин көчүрмөлөрү бар карточкаларды таркатыңыз. Мындай ыкма окуучулардын балдар жөнүндө Конвенцияны жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен таанышканга мүмкүнчүлүк берип, салыштырма анализ кылганга жана биздин өлкөдө балдардын укугу баалуу экендигин тааныштырганга мүмкүнчүлүк берет.

Чакан топто иштөөнү уюштуруңуз. 5-8 окуучудан турган чакан топ түзгүлө. Ар бир топко суроо жазылган карточка тараткыла, 9 карточка КР Балдар жөнүндө Балдардын укуктары жөнүндө Конвенциянын же Балдар жөнүндө КР Кодекстин жоболору (АУ-2 же АУ-3 тиркемесинен тандагыла), ватман (эгер болсо) же кагаздар, фломастерлер.

Топко талкуулоо үчүн 8 мүнөт бөлгүлө, калган убакытты презентация жана жалпы талкуу үчүн калтыргыла.

Тапшырмаларды чакан топторго түшүндүргүлө

- Карточка боюнча суроолорду талкуулоо;
- балдар жөнүндө Конвенциядан же КР Конституциясынан же КР Балдар жөнүндө Кодексинен беренелерди тандагыла;
- жалпы позицияны иштеп чыгып, талкуулагыла;
- презентация даярдагыла.

Вариант: окуучуларга Конвенция же КР Конституциясын колдонуп актердук чакан сценка сунуштагыла (убакыт болгондо).

Чакан топтогу иштөө процессинде мугалим окуучулардын берилген суроолорго жооп берүүсүнө көз салышы керек. Талкуунун сапатын жакшыртуу үчүн топтун окуучуларына багыттоочу суроолорду бергиле.

ЧАКАН ТОПТОРҮҮЧҮН ТАПШЫРМАЛАРДЫН ҮЛГҮЛӨРҮ

1-карточка. Баланын эң маанилүү укугу

Ресурстар: АУ-2 – АУ-3 – жоболору (Балдар укуктары жөнүндө Конвенция).

Силер Балдар укуктары жөнүндө Конвенциянын жоболору жазылган 9 карточка алдыңар. Окуп чыгып, балдар укуктары тууралуу кайсы жоболор абдан маанилүү деп эсептейсиңер, топто талкуулагыла.

Тапшырма:

1. Силер карточканы маанилүү экендигине карап жайгаштыргыла. Карточкаларды ромб түзүлгөндөй кылып койгула: эң жогорку жагына бирөөнү – эң маанилүүсүн, анын асты жагына эки карточка, анан үч, ушинтип кете бергиле, эң аягына – анча маанилүү эмес карточканы жайгаштыргыла.

2. Карточкадагы жоболордун бирин тандап алып, ролдоштурулган чакан сценка ойногула же пантомима көрсөткүлө, же биздин коомдогу ушул укуктун сакталышы тууралуу айтып бергиле.

2-карточка. Баланын эң маанилүү 10 укугу

Ресурстар: БУ-4 – БУ-5 тиркемеси (КР Балдар жөнүндө Кодексин негизги жоболору)

- Чоң кагазга баланын сүрөтүн тарткыла.
- КР Балдар укуктары жөнүндө Кодексин окуп, эң маанилүү 10 укукту тандагыла.

Суроолорду талкуулап, тапшырманы аткаргыла:

1. Бала туулгандан эле кайсы укуктарга ээ болот?

Сүрөттүн ич жагына ушул укуктарды жазгыла же тарткыла.

2. Саналып өтүлгөн укуктарды камсыз кылуу үчүн мамлекет эмнеге милдеттүү?

Фигуранын айланасына (же ичине) силер тандаган укуктарды ишке ашыруунун ресурстарын жазгыла же тарткыла.

3-карточка. Баланын туулгандан кийин ысымга жана бийлик органдарында катталууга укугу

Ресурстар: БУ-2 – БУ-5 тиркемелери

■ Сайра 7 жашка толду, ал 1-класска барышы керек, бирок ата-энелери аны туулгандан кийин ЗАГСт каттатышкан эмес, туулгандыгы тууралуу күбөлүгү жок.

■ Мектептин директору Сайраны 1-класска алуудан баш тартты, анткени анын документтери жок.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Сайранын кайсы укуктары бузулган?

2. Балдар укуктары жөнүндө Конвенциянын кайсы беренелери Сайранын укуктарын коргойт?

3. КР Балдар жөнүндө Кодексинин кайсы беренелери Сайранын укуктарын коргойт?

4. Туулгандыгы тууралуу күбөлүгүнүн жоктугу Сайра үчүн кандай кыйынчылыктарды жаратат?

5. «Сайра биринчи класска барат» аталыштагы чакан сценка ойногула.

4-карточка. Балдардын эмгек эркиндиги жана укугу

Ресурстар: БУ-2 тиркемеси «Балдар жөнүндө КР Кодексинин негизги жоболору».

Саша 15 жашка чыкты жана ал ишке орношууну ойлонду.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Сашанын жумушка орношконго укугу барбы? Сашанын жумушка орношуу укугун КР Кодексинин кайсы беренелери коргойт?

2. Саша кантип жумушка орношо алат? Аны үчүн эмне кылышы керек?

3. Сашаны жумушка алуу үчүн жумуш берүүчү кандай эрежени карманышы керек? Балдар жөнүндө КР Кодексинин жана КР Конституциясынын кайсы беренелери жашы жете электердин укугун коргойт?

4. КР Конституциясынын жана КР Кодексинин балдардын укугун коргогон беренелерин тапкыла.

Презентация даярдагыла.

ПРЕЗЕНТАЦИЯНЫ ТАЛКУУЛОО

Окутуучуга рекомендациялар. Окутуучу окуучулар топтун доклад жасоочуларына суроо бериши, өзүнүн пикирин аргументтеши, пикирин билдириши, маалыматты толукташы үчүн багыттоочу суроолор аркылуу классты талкууга тартуусу керек.

№ 1-2-карточкалар

1. Презентацияда ар бир чакан топтун окуучуларынан мааниси боюнча тандаган укуктарды аргументтешип беришин сурагыла.

2. Суроолорду класс менен талкуулагыла:

- *Топтогу эң маанилүү балдар укуктары боюнча эмнелер дал келет жана айырмаланат?*
- *Башка топ мааниси боюнча жайгашкан укуктардын катарын өзгөрткүсү келеби?*
- *Эң маанилүү укуктардын тизмесине дагы кайсы укуктарды кошуңар келет?*
- *Эмне себептен эң маанилүү укуктарды тандоодо айырмачылыктар келип чыкты?*

3. Окуучулардан адам укуктарынын принциптери жөнүндө (2-сабак) сураңыз жана аларды бардык укуктар маанилүү, ажырагыс жана бири-бирине көз каранды деген пикирге алып келиңиз.

№ 3-карточка

Баланын ысымга укугу ЗАГС органдарында милдеттүү түрдө катталуу укугун билдирет. Туулгандыгы тууралуу күбөлүктүн жоктугунан улам келип чыгуучу көйгөйлөрдү талкуулагыла:

1. Балдарды мектепке орноштуруу үчүн баланын туулгандыгы тууралуу күбөлүгү, ден соолугунун абалы жана жашаган жеринен маалымат керек;

2. бейтапканадан текшерүүдөн өтүү же дарылануу;

3. социалдык жардам алуу.

Анткени менен баланы туулгандыгы тууралуу күбөлүгүнүн жоктугунан улам мектепке албай коюу баланын билим алууга болгон укугун бузуу болуп эсептелет, мындан башка медициналык жардам алуу, ден соолугун чыңдоого, социалдык колдоого болгон укуктарынан ажырап калуу дегенди билдирет.

№ 4-карточка

Талкуулоодо мамлекет социалдык оор кырдаалда жашап жаткан балдарды жумушка орноштуруу жөнүндө кам көрүшү керектигине көңүл бурдуруңуз. Балдар жөнүндө КР Кодексинде 14 жашка чыккан балдар менен эмгек келишимин түзсө болоору каралган. Аны үчүн ата-энесинин бирөөнүн макулдугу талап кылынат.

Жумушка орноштуруу кызматы иш керектеген жашы жете элекке (балдар үйүндө жашагандар, жетимдер ж.б.) багыттама берет, ал эми ишканалар, анын ичинде мамлекеттик жана жекелер (аларды менчиктин бардык формасындагылар ишке кабыл алышы керек).

Жашы жете электерди оор ишке: оор жүктөрдү көтөрүү же эмгек шарты ден соолукка зыян жумушка алууга тыюу салынган.

Төмөнкү суроолор боюнча класстын окуучулары менен талкуу өткөргүлө:

1. *Баланын укуктарын камсыз кылуу үчүн мамлекеттин милдеттери кандай?*
2. *Балдар мыкты билим алышы, андан кийин кесипке ээ болушу үчүн эмнелерге милдеттүү?*

5. САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫН ЧЫГАРУУ

Окуучуларга (а) баланын укуктарын маанилүү же маанисиз деп жайгаштырууга болбой турганын түшүндүргүлө. Укуктарды маанисине карап жайгаштырууда пикирлер ар кандай болуп чыкканын, анткени ар бир адамдын өзүнүн тажрыйбасы жана койгон артыкчылыктары бар экендигин түшүндүргүлө. Бул жерде ар бир адамдын жеке пикирин билдирүү укуктарынын маанилүү экендигин баса белгилеш керек. Жалпы чечимге келүү плурализмди (пикирлердин ар түрдүүлүгүн) урматтоодон улам гана болот; (б) тандалып алынган укуктар эле эмес, Балдар укуктары жөнүндө Конвенциядагы укуктардын бардыгы маанилүү, анткени алар өз ара байланышта жана өз ара көз каранды.

Балдар укуктарын сактоого жана коргоого КР Өкмөтү, жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдары, КР Акыйкатчы\Омбудсмен милдеттүү. Балдар укуктарын коргоо менен мындан тышкары укук коргоо уюмдары да алектенет.

Мамлекет адамдардын, балдардын, аялдардын ж.б. укуктарын коргоону камсыздоо үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылууга милдеттүү. Ал эми жарандар укуктарды жоопкерчиликтүү колдонууга, мыйзамды сактоого, өзүн өнүктүрүүгө жана коомдун турмушун жакшыртууга умтулуулары керек.

Мамлекеттин милдеттерине мисалдарды келтириңиз:

- мектеп куруу;
- окуучуларды окуу китептери менен камсыздоо;
- оорукана жана бейтапкана куруу;
- балдар толук кандуу шартта өсүшүн, үй-бүлөдө, мектепте, балдар бакчаларында ж.б. балдарга карата зордук-зомбулукка жол бербөөнү көзөмөлгө алат;
- жетим балдарга үй-бүлөлүк чөйрө түзүү, асырап алынган үй-бүлөдө жашоосуна шарт түзөт.

Төмөнкүлөр боюнча окуучулардын түшүнүгүн бекемдегиле:

- ар бир адам 18 жашка чыкканга чейин бала деп эсептелинет;
- ар бир бала Балдар укуктары жөнүндө Конвенцияга ылайык укуктарды пайдалана алат;
- ар бир бала өзүнүн укуктарынын өзгөчө корголушуна ээ.

«БАЛДАР УКУКТАРЫ» ЧАКАН ЛЕКЦИЯСЫ ҮЧҮН МААЛЫМАТТАР

1989-жылы 20-ноябрда БУУнун Генералдык Ассамблеясы тарабынан Балдар укуктарынын Конвенциясы кабыл алынган. Кыргызстан аталган Конвенцияга 1994-жылы 12-январда кол коюп, ратификациялаган. Конвенцияда ар бир 18 жашка чыга элек адам бала деп эсептеле турганы каралган. *«Конвенциянын максатында 18 жашка чыга элек ар бир адам бала деп эсептеле турганы каралган, эгер мыйзам боюнча карасак, ал бул жашка чыкканга чейин жашы жете элек болуп саналат»* (Балдар укуктарынын Конвенциясы, 1-берене).

Кыргыз Республикасынын балдар укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыздоо тармагындагы мыйзамдары КР Конституциясынан, Кыргыз Республикасынын Балдар укуктары жөнүндө Кодексинен, Балдар укуктарынын Конвенциясынан жана башка эл аралык укуктук ченемдерден турат.

Конвенцияда ар бир баланын тартып алгыс укуктары белгиленген – жашоого, ден соолугу сак өнүгүүгө укуктары.

Өнүгүүгө укук деген эмне? Баланын өнүгүүсүнө эң биринчи ата-энеси кам көрүшү зарыл. Ата-энелер же багып алгандар бала дени сак, билимдүү болуп чоңоюшуна милдеттүү. Ар бир бала медициналык жардам ала алат, мамлекет ар бир бала инфекциялык оорулардан эмдөө алууга, медициналык кызмат көрсөтүүгө жеткиликтүү болушу керек.

Өнүгүүгө укук ар бир бала билим алууга укуктуу дегенди туюндурат. Билим берүү инсандын жана коомдун өнүгүшүнүн маанилүү шарты болуп саналат. Биздин өлкөдө балдар акысыз билим алууга укуктуу.

Ар бир бала төрөлгөндөн кийин дароо катталууга тийиш. Ар бир бала өз ысымын жана жарандуулук алууга укуктуу. *Баланын ысымы жана фамилиясы баланын менчиги болуп эсептелет. Баланын укугу жөнүндө Конвенция мамлекетти баланын индивидуалдуулукка, жарандыкка, үй-бүлөлүк байланышка укуктуулугун урматтоого милдеттендирет. Биздин өлкөнүн мыйзамына ылайык*, бала 16 жаштан тартып өзүнүн ысымын, фамилиясын жана атасынын атын өзгөртүүгө укуктуу.

Ар бир бала үй-бүлөдө жашоого жана тарбияланууга укуктуу. «Бала ата-энелери же аларды алмаштыруучу адамдар тарабынан камкордукка алынууга, туугандары менен мамиле кылууга, анын таламдарынын корголушуна, ар тараптуу өнүгүүгө, анын адамдык аброюнун урматталышына укуктуу»⁴. Ата-энесинен ажыратуу мыйзамга ылайык ишке ашырылышы керек, мисалга, ата-энелери балага таш боордук менен мамиле жасаган учурларда же баланын муктаждыктарын канааттандыра албаган учурда, тамак-аш, медициналык жардам кылбаса, тарбия бербесе, балдардын селсаяктыгына жол берсе ж.б. камкордук көрбөсө. Эгерде 14 жашка чейинки баланын ата-энеси жок болсо, анда камкорчулук дайындалат, ал эми 14 жаштан 18 жашка чейинки балага көзөмөлчү дайындалат⁵.

Ар бир бала ар-намыска ээ. Баланын ар-намысы КР Конституциясы, КР Кодекси, Балдардын укуктарынын Конвенциясына ылайык башка мыйзамдар аркылуу корголот. Мисалы, мектептеги тартипти сактоо үчүн зомбулукчул ыкмалар колдонулбашы керек.

«Катышкан мамлекеттер мектептеги тартип адам ар-намысын урматтоо жана аталган Конвенциясына ылайык ыкмалар менен кармалышы үчүн бардык чараларды көрөт» (Балдар укуктарынын Конвенциясы, 1989, 28-берене).

Балдарга карата таш боордук менен мамиле жасоого тыюу салынат: денесине, башкача айтканда балдарды уруп-сабоого, денесине жаракат келтирүүгө жол берилбейт. Физикалык зомбулукка балдарды ичимдик ичүү, наркотик колдонуу, сексуалдык зомбулук, балдарды денесин сатууга тартуу да кирет. Ошону менен бирге балага *психикалык (эмоционалдык) зомбулукка да жол берилбейт.* Бул балага болгон сүйүүнүн, көңүл буруунун жоктугу, сөз менен кордоо, басынтуу, баланын ар-намысын кемсинтүү, коркутуу, сөгүп-тилдөө.

Бала анын турмушуна жана тагдырына тиешелүү чечимдер кабыл алынаар учурда *өзүнүн пикирин билдирүүгө укуктуу.*

Баланын укуктарынын бузуу деп, *балдардын эмгегин пайдаланууну*, жашы жете элек балдардын, эмгектенүү курагына жете электердин эмгегин пайдаланууну айтат. Балдар үйдө үй ишин же чарбачылыкта ар кандай иште иштеп, ата-энесине жардам беришет. Мындай иш баланын өнүгүүсүнө жардам берет, алар үй чарбасын жүргүзүүдө тажрыйба топтойт жана үй-бүлө мүчөсүнүн милдеттерин аткарат. Үйдө жасаган иш жакшы көрүнүш экендигин эске тутуш керек. Бирок, үйдөгү иштер баланын ден соолугуна зыян келтирбеши абзел, анын мектепте окуусуна жолтоо болбошу керек. Үй-бүлөдөгү эмгек баланын физикалык, интеллектуалдык жана психикалык өнүгүүсүнө зыян келтирбеши керек. Баланын эмгектенүүсү баланын балалыгынан, өзүнүн потенциалын өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүнөн айырбашы керек.

Биздин мыйзамга ылайык, балдар эмгегине тыюу салынган. «16 жашка толгондор кызматкер болушу мүмкүн. Өзгөчө учурларда уюмдун кызматкерлеринин өкүлчүлүктүү органдын болбосо эмгек чөйрөсүндө ыйгарым укуктуу мамлекеттик органынын макулдугу боюнча 15 жашка толгон адам ишке кабыл алынышы мүмкүн. 14 жашка чыккан окуучулар окуудан бош мезгилинде ден соолугуна зыян келтирбеген жана окуу процессин бузбаган жеңил жумуш аткаруу үчүн ата-энесинин биринин (камкорчу, көзөмөлчү) же камкордук көрүү жана көзөмөлдөө органынын жазуу жүзүндөгү макулдугу менен эмгек келишимин түзө алышат»⁶.

⁴КР Балдар жөнүндө Кодекси 7-берене, п.2

⁵Ошол жерде, 67-берене, пп.2-3

⁶КР Эмгек Кодекси, 18-берене

Балдардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо. Баланын укугун жана кызыкчылыгын камсыздоо Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн, ошондой эле мамлекеттик бийликтин аткаруу органдарынын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, соттордун, прокуратуранын, Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысынын (Омбудсмен) ыйгарым укуктарынын чегинде ишке ашырылууда⁷.

Балдардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоонун негизги принциптери:

1. баланын укугунун жана кызыкчылыктарынын биринчи орунда экендигин таануу;
2. баланын эң мыкты кызыкчылыктарын камсыз кылуу;
3. мамлекеттик кепилдиктер көлөмүндөгү акысыз кызмат көрсөтүүлөргө жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу;
4. балдардын расасына, терисинин түсүнө, жынысына, тилине, динине, улутуна же социалдык тегине, мүлктүк абалына, ден соолугуна же башка билгилерге карап дискриминациялоого жол бербөө;
5. Мамлекет жетимдерди, ата-энесинин камкордугу жок калган балдарды багуу, тарбиялоо, окутуу милдеттерин алат.

ТИРКЕМЕ БУ-2

БАЛДАРДЫН УКУКТАРЫНЫН КОНВЕНЦИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ЖОБОЛОРУ

1. Эгерде, ар бир 18 жаш куракка толо элек адам баласы, өзүнө карата колдонулуучу мыйзам боюнча эрезеге эрте жете элек болсо, бала катары таанылат.
2. Ар бир бала жашоо үчүн ажырагыс укукка эгедер жана мамлекет баланын жан сакташын жана саламаттыкта мыкты өнүгүшүн камсыз кылганга милдеттүү.
3. Бала төрөлгөндө эле ысымга, фамилияга, жарандык алууга укуктуу, мүмкүндүктүн болушуна жараша ата-энесин билгенге укуктуу, бул алардын камкордугуна болгон укугун билүү үчүн маанилүү.
4. Мамлекет баланын жеке өзгөчөлүгүн коргоого жана индивидуалдуулуктун элементтерин зарылчылыгына жараша калыбына келтирүүгө милдеттүү: аты-жөнүн, жарандыгын, үй-бүлөлүк байланышын.
5. Бала ата-энелери менен ажырашууга туура келсе, же бирөөсүнөн ажырап калса экөө менен тең байланышта болууга укуктуу.
6. Мамлекет ата-энесинин ийги жетекчилигинде тарбияланып жаткан баланын эркин ой жүгүртүүсүн, абийирин жана динин урматтайт.
7. Балдар жеке жашоого, үй-бүлөлүк жашоого, турак жайынын, кат-кабарларынын кол тийбестигине укуктуу, мындан тышкары ушак же кутумдан корголууга укуктуу.
8. Ата-эненин экөө тең баланы тарбиялоого жоопкерчиликтүү жана аларга мамлекет колдоо көрсөтөт. Мамлекет ата-энесине тарбиялоого жардам берет.
9. Мамлекет баланы ата-энесинин же башка жактын ырайымсыздык менен мамиле жасоосунан коргойт.
10. Бала саламаттыкты сактоо жана медициналык жардамдын эң мыкты кызмат көрсөтүүлөрүнөн пайдалануу укугуна ээ.
11. Бала билим алууга укуктуу жана мамлекет акысыз, милдеттүү билим берүүнү камсыз кылат, жогорку билим алуусун ар биринин жөндөмүнө жараша камсыздайт.
12. Мектеп тартибин кармоо баланын укуктарын жана ар-намысын бузбашы керек.
13. Балдар өздөрүнүн маданиятын, диний ишенимин пайдаланууга, мындан тышкары эне тилинен колдонууга укуктуу.
14. Баланын ден соолугуна, билим алуусуна же өнүгүшүнө коркунуч келтирген жумуштардан корголууга укуктуу. Мамлекет жумушка алуунун эң төмөнкү курагын белгилейт жана жумуш шартын жөнгө салат.
15. Бала баңги заттардан жана психотроптук заттарды колдонуудан корголууга, жана ушул заттарды өндүрүп чыгаруу же жайылтуудан корголууга укуктуу.
16. Мамлекет балдарды сексуалдык эксплуатациядан, денесин сатуу, порнографиялык максаттарда пайдалануудан коргойт.
17. Баланын бардык бакубаттыгына зыян келтире турган эксплуатациянын формаларынан корголууга укуктуу.
18. Мыйзамды бузган бала ар-намысын, анын маанилүүлүгүн сезүүнү өнүктүрүүгө шарт түзгөн мамилеге укуктуу жана баланын курагы эске алынып, ал коомго интеграцияланганга багыт алынышы зарыл.
19. Мүмкүн болушунча соттук териштирүүдөн жана жазалоо мекемелеринен алыс болуусу зарыл.

⁷Балдар жөнүндө КР Кодекси, 17-берене

БАЛДАР УКУКТАРЫНЫН КОНВЕНЦИЯСЫ (үзүндү)
 1989-жылы 20-ноябрда БУУнун Башкы Ассамблеясы тарабынан
 44/25 резолюциясы менен кабыл алынган.

1-берене

Эгерде, ар бир 18 жаш куракка толо элек адам баласы, өзүнө карата колдонулуучу мыйзам боюнча эрезеге эрте жетпесе, ал ушул Конвенцияда бала катары таанылат.

6-берене

1. Катышкан мамлекеттер ар бир бала жашоо үчүн ажырагыс укукка эгедер экендигин тааныйт.
 2. Катышкан мамлекеттер баланын жан сакташын жана мыкты өнүгүшүн мүмкүн болгон даражада камсыз кылат.

7-берене

1. Бала туулгандан кийин дароо катталат жана туулган учурдан тартып ысым алууга жана жарандыкка ээ болууга, ошондой эле мүмкүн болушунча өз ата-энесин билүүгө жана алардын кам көрүшүнө укуктуу болот.

14-берене

1. Катышкан мамлекеттер баланын ой-пикиринин, ар-намысынын жана дининин эркин болуу укугун урматташат.

27-берене

1. Катышкан мамлекеттер ар бир баланын өзүнүн мүчө боюнун, акыл эсинин, руханий, адеп-ахлактык жана социалдык өнүгүшү үчүн зарыл болгон жашоо деңгээлине болгон укугун таанышат.

2. Ата-энеси же баланы тарбиялаган башка адамдар өздөрүнүн жөндөмдүүлүктөрүнүн жана жашоо шарттарынын финансылык мүмкүнчүлүктөрүнүн чектеринде баланы өнүктүрүү үчүн зарыл болгон шарттарды камсыз кылуу үчүн негизги жоопкерчиликте болушат.

3. Катышкан мамлекеттер улуттук шарттарга ылайык жана өз мүмкүнчүлүктөрүнүн чектеринде балдардын ата-энесине жана балдарды тарбиялап жаткан башка адамдарга жардам көрсөтүү боюнча зарыл чараларды көрүшөт, ушул укуктарды жүзөгө ашырууда жана зарыл болгондо материалдык жардам көрсөтүшөт жана балдарды тамак-аш кийим-кече жана турак жай менен камсыз кылуу жагындагы программаларды айрыкча колдошот.

28-берене

1. Катышкан мамлекеттер баланын билим алууга болгон укугун таанышат.
 2. Катышкан мамлекеттер мектептеги тартип баланын адамдык кадыр-баркын урматтоону чагылдырган жана ушул Конвенцияга ылайык келген ыкмалардын жардамы менен ишке ашырылышын камсыз кылуу үчүн бардык зарыл чараларды көрүшөт.

34-берене

Катышкан мамлекеттер баланы сексуалдык мажбурлоонун жана сексуалдык жагынан бузуунун бардык түрлөрүнөн сактоого милдеттенишет.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫ (үзүндү)
 2010-жылдын 27-июнунда Референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынды

**2 БӨЛҮМ. АДАМДЫН ЖАНА ЖАРАНДЫН УКУКТАРЫ
 МЕНЕН ЭРКИНДИКТЕРИ**

II Глава. Адам укуктары жана эркиндиктери

23-берене

1. Кыргыз Республикасында кулчулукка, адамдарды соодалоого жол берилбейт.

2. Бала эмгегин эксплуатациялоого тыюу салынат.

36-берене

2. Ар бир бала анын дене-боюнун, акыл эсинин, ички руханий, ыймандык жана социалдык өнүгүүсү үчүн зарыл болгон жашоо деңгээлине укуктуу.

3. Баланын өнүгүшү үчүн зарыл болгон жашоо шарттарын камсыздоо жоопкерчилиги өздөрүнүн жөндөмдөрү менен финансылык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша баланы тарбиялап жатышкан ата-эне менен тарбиячы адамдардын ар бирине жүктөлөт.

4. Мамлекет жетим балдарды жана ата-энесинин камкордугунан ажыраган балдарды багууну, тарбиялоону, окутууну камсыз кылат.

45-берене

1. Ар ким билим алууга укуктуу.
2. Негизги жалпы билим алуу милдеттүү. Ар ким мамлекеттик билим берүү уюмдарында негизги жалпы жана орто жалпы билимди акысыз алууга укуктуу.
3. Мамлекет мектепке чейинки билим берүүдөн баштап негизги жалпы билим берүү мекемелерине чейин ар бир жарандын мамлекеттик, расмий жана бир эл аралык тилди окутуп-үйрөнүүсү үчүн шарт түзөт.
4. Мамлекет мамлекеттик, муниципалдык жана менчик окуу жайларын өнүктүрүү үчүн шарт түзөт.
5. Мамлекет дене тарбия жана спортту өнүктүрүү үчүн шарт түзөт.

ТИРКЕМЕ БУ-5

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БАЛДАР ТУУРАЛУУ КОДЕКСИНИН НЕГИЗГИ ЖОБОЛОРУ

1. Мамлекет акысыз медициналык тейлөөгө милдеттүү. Эгерде бул баланын ден соолугуна зыян келтирсе, атайылап медициналык жардамга кайрылбаган ата-энелер жана аларды алмаштыруучу адамдар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте жоопкерчилик тартышат.
2. Ар бир балага мамлекеттик жана муниципалдык уюмдардан акысыз башталгыч, негизги, орто жана башталгыч кеиспик билим алууга кепилдик берилет.
3. Бала өзүнүн кызыкчылыгына тиешелүү маселе боюнча өз пикирин эркин айтууга укуктуу. Бала соттук, административдик же башка угууларга катышууга укуктуу.
4. Ар бир бала туулганда эле ысымга, жарандык алып жана катталууга укуктуу.
5. Балдар бардык учурларда ата-энеси менен турак жайга акылуу.
6. Жетим-балдар 21 жашка чыкканга чейин, окуу жайында күндүзгү бөлүмдө окуса окуусу аяктаганга чейин убактылуу социалдык жатаканага укуктуу.
7. Ар бир бала эмгекке, жумушка орношууга, кесипти эркин тандап алууга жана кесипти курагына, ден соолугунун абалына, жалпы билим берүүчү билимине же кесиптик даярданган өтүүсүнө жараша өзү тандоого укуктуу.
8. Балдар 14 жаштан тартып ата-энелеринин же алардын ордуна аймактык балдарды коргоо органдарынын өкүлүнүн жазуу жүзүндөгү макулдугу менен эмгек келишмин түзүүгө укуктуу;
9. Ишкана, уюм же мекеме милдеттердин бардык формалары социалдык коргоого муктаж балдарды (балдар үйүнүн тарбиялануучулары, ата-энесинин камкордугунан ажыраган жетим балдар) жумушка орноштуруу кызматынын квотасы менен жумуш ордуна кабыл алынууга милдеттүү.
10. Баланын ден соолугуна коркунуч келтирген жумушка тартууга тыюу салынат, мисалы, оор жүктү жылдыруу, көтөрүү, ташуу. Жумуш баланын билим алуусуна жолтоо болбошу керек.
11. Ар бир бала ар намысынын, абийиринин корголушуна, жеке кол тийбестикке укуктуу.
– Мамлекет баланы зомбулуктан, таш боор мамиледен же ар намысын кемсинткен мамиледен, кылмыш иштерине тартуудан, коомго кары иштерге тартуудан коргоого милдеттүү.
12. Баланын кызыкчылыктарын КР Өкмөтү, КР Билим берүү жана илим министрлиги, жергиликтүү органдары, соттор, прокуратура, Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысы (Омбудсмен) ишке ашырат.
13. Өкмөт балдар укуктары боюнча жооптуу органдардын ишмердигине көзөмөл жүргүзөт. Жергиликтүү мамлекеттик администрация муктаж балдардын билим алуусун, медициналык тейлөөсүн, социалдык кызмат көрсөтүүсүн камсыз кылат.
14. Сот талашка түшкөн баланын тагдырын биринчи кезекте баланын кызыкчылыгын эске алуу менен чечет.
15. Прокуратура баланын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуу максатында сотто баланын кызыкчылыгына өкүлчүлүк кылат.
16. КР Акыйкатчы (Омбудсмен) мамлекеттик органдар, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары, менчиктин формасына карабастан балдардын кызыкчылыктарынын сакталышына мониторинг, анализ көзөмөл жүргүзөт.

4-САБАК. АДАМ УКУКТАРЫНЫН ЖАНА ЭРКИНДИГИНИН ТЕҢДИГИ. ДИСКРИМИНАЦИЯГА ТЫЮУ

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: окуучулардын көп түрдүүлүк, коомдогу жалган көз караш жана дискриминациянын коркунучтуулугу тууралуу билимин кеңейтүү.

Тарбиялык: окуучулар өздөрүнүн башка раса, этнос, маданиятка карата мамилелери жөнүндө ой жүгүртүшөт. Көп түрдүүлүктү, маданият аралык сабырдуулукту тарбиялоого, аны баалоого түрткү берет.

Өнүктүрүүчү: окуучулар адилеттик жана дискриминация боюнча суроолорду талкуулашат. Булактар менен иштөө аналитикалык ой жүгүртүү билгичтиктерин жана жүрүм-турум жана толеранттуу жүрүм-турум, адамдын укугун жана ар-намысын урматтоо көндүмдөрүн калыптандырат.

Сабактын тиби: чакан-лекция аңгемелешүү жана суроолор менен коштолгон аралаш сабак (интерактивдүү лекция). Өтүлгөн материалдарды бекемдөө интерактивдүү методдорду, дискуссиянын элементтери жана презентацияларды колдонуу аркылуу жүрөт.

Сабактын формасы: дискуссия, чакан топтордо иштөө, актердук чакан сценкалар.

Убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: Адам укуктарынын жалпы декларациясы, АУ-1, АУТ-1 – АУТ-4 тиркемелери, кагаз барактары (дептер кагаз болот), ручка, карточкалар, документтерден үзүндүлөр (ВДПЧ, КР Конституциясы), эгер мүмкүнчүлүк болсо көлөмдүү кагаздар, фломастерлер, скотч.

Негизги түшүнүктөр: тең укуктуулук, дискриминация стереотиптер, жалган көз караш, шек саноо, расизм.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.
2. Өтүлгөн материалды кайталоо (5 мүнөт).
3. Жаңы теманы үйрөнүү (13 мүнөт):
 - сабактын темасын жана максатын айтуу;
 - Интерактивдүү чакан лекция.
4. Материалды бекемдөө (25 мүнөт).
5. Сабакты жыйынтыктоо (2 мүнөт).

Окутуучуга сунуш:

- Этникалык коомчулук тууралуу өтө кылдат, эч кимди капа кылбагандай, карама-каршылыкты чакырбагандай мамиле жасоону эске салуу.
- Тиркемелердин көчүрмөлөрүн, кырдаалды сүрөттөгөн карточкаларды даярдап коюу.
- Проектор болгон учурда терминдердин аныктамаларын жана документтердин беренелерин көрсөтүү керек.
- Окуучуларга багыттоочу, активдүүлүгүн арттыруучу суроолорду бергиле.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. **Уюштуруу.** Окутуучу сабакты өткөрүүгө ресурстардын баары даярбы текшерет.
2. **Өтүлгөн материалдарды кайталоо.** Өтүлгөн материалды кайталоо жана бышыктоо аралаш ыкмада сурамжылоо аркылуу өтөт. Окуучуларга суроо бергиле:
 - 1) Бала өнүгүүгө укуктуу – деген эмнени туюндурат;
 - 2) Бала төрөлгөндөн эле кандай укуктарга ээ?
 - 3) Эмне себептен бала өзгөчө корголууга тийиш?

3. **ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮ.** Кириш сөзүндө окутуучу окуучуларга «теңдик», «укуктун үстөмдүгү», «дискриминация» деген түшүнүктөрдү үйрөнүүгө киришип жатканын айтат. Аталган сабакта *Теңдик деген эмне? Дискриминация деген эмне?* деген суроолор талкууланат.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Адам укуктарынын жана эркиндигин теңдиги;
2. Дискриминация деген эмне?
3. Жалган көз караш эмнеси менен коркунучтуу?

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАМАЛАР

Чакан лекцияга даярдануу үчүн (АУТ-1 – АУТ-5 тиркемелери) тиркемелерди пайдалангыла. Өздөштүрүлө турган теманы үйрөнүүгө мотивация берүү үчүн окуучуларга: *Бардык адамдар теңби? Адамдар кандай белгилери менен айырмаланышат?* - деген суроо бергиле. Адамдар бири биринен терисинин түсү, теги, ынанымдары, жөндөмү, кызыкчылыктары, курагы жана башка белгилери менен айырмаланат. Адамдардын коомчулугу көп түрдүүлүктөн тураарын кыскача айтып бергиле, мисалга,

Кыргызстанда ар түрдүү этностор жашайт. Алар өзүлөрүнүн кайталангыс маданиятын, тилин сактап калышты. Кыргызстанда көп түрдүүлүк коомчулуктун баалуулугу болуп эсептелет. КР Өкмөтү биздин өлкөдө жашаган бардык этностордун кайталангыс маданиятынын сакталуусуна жана өнүгүүсүнө шарттарды түзүп келет. Окуучуларга бардык адамдар тең укукка ээ экендигин, мыйзам алдында баары бирдей экендигин айтып өткүлө.

Ошол эле маалда көптөгөн мамлекеттердин коомунда маданияттар ортосунда жек көрүүчүлүк жана дискриминация бар. «Дискриминация» деген терминди талкуулагыла. Дискриминация – бул белгилүү бир адамдардын категориясын кандайдыр бир белгилеринин айырмачылыгынын негизинде чектөө же укугунан ажыратуу. Адамдардын же топтордун түсү боюнча башкалардан жогорураак же төмөнүрөөк абалга алып келген расалык дискриминация жөнүндө айтып бергиле. Кээде мындай мамиле диний же гендердик белгилери боюнча да көрүнөт. Дискриминация – бул адамга же адамдардын тобуна башка адамдарга кадыресе жасаган мамилеге салыштырмалуу жаман мамиле жасоо экендигин түшүндүрүп бериңиз. Мисалга, кээ бир мамлекеттерде өкмөт этникалык же диний азчылыктын негизги укуктарын бербейт, аялдардын укугун чектейт. Окуучулар менен мүмкүнчүлүгү чектелген адамга карата (майып) дискриминация боюнча суроолорду талкуулагыла. Мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар да ар бир адам ээ болгон укуктарга ээ боло турганын баса белгилегиле (БДАУД - 1 жана 2-беренелери).

Адам укуктарынын жалпы декларациянын 2-беренесин окугула, анда бардык адамдар «айырмасы кандай болгонуна» карабастан тең укуктуу боло тургандыгы айтылган. Дискриминация адамдын ар-намысына шек келтирип, башка маданияттагы, расадагы, диндеги ж.б. адамдарга коркунучтуу болоорун жана душман экенин айткыла. Дискриминацияга коомдогу стереотиптер жана жалган көз караштар алып келээрин түшүндүргүлө.

Окуучуларга: *Кайсы бир топ тууралуу (мисалга, аялдар эркектер тууралуу же, этникалык топ жөнүндө) «ооба, алардын бардыгы бирдей» деген пикир айтылып жатса, сен кандай мамиле жасайсың?»* – деген суроо бериңиз. Дискриминация жаңылыш көз карашка жана стереотиптерге алып келет.

«Стереотиптер» жана «жалган көз караш» терминдерине түшүндүрмө бергиле. Окуучуларга стереотиптүү ой жүгүртүү бул кайсы бир этникалык, курактык же диний топтогу бардык адамдарга бирдей сапатты ыйгара берүү экенин түшүндүрүңүз. Стереотиптүү ой жүгүртүүгө мисал келтиргиле, мисалы, «толук адамдар – кең пейил». Окуучулардын көңүлүн, эгер адам жеке бир адам катары эмес социалдык (этникалык) топтун стереотибинин негизинде бааланса, анда жалган көз караш тууралуу сөз болгонуна бурдургула. Стереотиптер жана жалган көз караштар эмоционалдуу жана көп учурда адамды капа кылып, наркына доо кетирет.

Адам коомунун көп түрдүүлүгү жөнүндө кыскача айтып бериңиз жана Кыргызстанда көп этностор жашагандыгы жөнүндө мисал келтириңиз. Алар кайталангыс маданиятын жана тилин сактап калышты. Кыргызстанда көп түрдүүлүк коомдун байлыгы болуп эсептелет, КР Өкмөтү биздин өлкөдө жашаган түрдүү этностордун маданиятын жана тилин сактап калуу үчүн шарттарды түзүүдө.

4. МАТЕРИАЛДЫ БЫШЫКТОО

Чакан топто иштөөнү уюштуруңуз. Окуучулардан 5-8 адамдан турган топ түзгүлө, ар бир топко КР Конституциясынан, БДАУД жана мыйзамдардын беренелеринен турган тиркемелердин көчүрмөлөрү бар карточка тараткыла. Ар бир топко талкуулоо жана презентация даярдоо үчүн 10 мүнөт бөлгүлө.

Чакан топтордо иштөөнүн шартын түшүндүргүлө:

- Карточка боюнча кырдаалды жана суроолорду талкуулоо;
- КР Конституциясынан же БДАУДдан адам укуктарын коргоого ылайык укуктарды табуу;
- Презентация даярдоо.

Чакан топто иштөө процессинде мугалимдер муну жасоосу зарыл:

- Окуучулардын берилген суроолорду талдоосуна көз жүгүртүү;
- Топтогу окуучуларга багыттоочу суроолорду берүү;
- Багыттоочу суроолор аркылуу топтогу талкууну жигердентүү;
- Интерактивдүү презентация өткөрүүнү сунуштоо (актердук чакан сценка же плакат ж.б. аркылуу).

ЧАКАН ТОПТОРДО ИШТӨӨ ҮЧҮН ТАПШЫРМАЛАРДЫН МИСАЛДАРЫ:

1-карточка

Топ өздөрүнүн лицейиндеги жүрүм-турум кодексин түзүүнү чечишти. Кодекстин долбоору талкууланган учурда айрымдары пикирлерди ачык билдирүүнү чектөөнү киргизүү керек деп чыгышты. Кодекстеги укуктардын тизмесине этностор, алардын маданияты, диний ишенимдер, сексуалдык багыттар тууралуу беренелер киргизилди.

Талкуу үчүн суроолор:

1. Бул чектөөлөр туура киргизилгенби? Жообунду аргументтештир.
2. Эмне себептен көз карашты билдирүү эркиндиги чектелди?
3. Адам укуктарынын жалпы декларациясынын жана КР Конституциясынын кайсы беренелери студенттик кодексте тизмектелген укуктарды коргойт?

2-карточка

1933-35-жылдары Германияда адам укуктарын бузуучу бир катар мыйзамдар кабыл алынган:

1. Еврейлерге ооруканаларда дарыгер же стоматолог болууга тыюу салуу.
2. Еврейлерге кино, театр, галерея жана спорт мелдештерине барууга тыюу салуу.
3. Еврейлер менен немецтердин үйлөнүшүнө тыюу салуу.

Суроолор жана тапшырма:

- Адам укуктарынын жалпы декларациясындагы беренелерди окуп чыгып, суроолорго жооп бергиле:
 - а) Гитлердик Германиянын мыйзамдарында жарандардын кайсы укуктары чектелген?
 - б) АУЖД жана КР Конституциясынын кайсы беренелери дискриминациянын бул формаларынан коргоого багытталган?
- Презентация даярдагыла. Актердук чакан сценка аткаргыла.

3-карточка

Наталья микроавтобустун айдоочусу болуп иштегиси келет, анткени айлык акысы жакшы, анын эки баласы бар. Фирма каалоочулардан тест алып, упайды ийгиликтүү топтогондорду директор сүйлөшүүгө кабыл алат. Наталья тажрыйбалуу айдоочу болгондуктан жакшы упай топтогон, бирок директор бул орунга аялдарды албай турганын айтат. Ал көшөрүп, айдоочу болуп иштегенге акысы бар экенин айтканда директор башка айдоочуларга (эркек) караганда айлык акысынын аз боло турганын билдирет.

Суроолор жана тапшырма:

1. Жумушка алууда Натальянын кайсы укуктары бузулду?
2. КР Конституциясынын жана АУЖД кайсы беренелери анын укуктарын коргойт?
3. Сен анын укуктарын коргоого кантип жардам берет элең?
4. Презентация даярдагыла.
5. Кейс боюнча актердук чакан сценка аткаргыла.

4-карточка

Сиз «F» өлкөсүнө жашаганы келип, өкмөт калктын айрым тобуна белгилеген жашоонун жаңы эрежелери тууралуу билдир:

- а) Бардыгы өлкөдөгү көпчүлүк сүйлөгөн тилде гана сүйлөшү керек;
- б) «КЦ» дининен башка диний майрамдарга тыюу салынган;
- в) «КЦдан» башка диндердин сыйынуу жыйындарына тыюу салынат;
- г) «КЦдан» башка динге ишенген 18 жаштан тартып 40 жашка чейинки бардык жарандар кайра тарбиялоо лагерлерине жайгаштырылат.

Суроолор

1. Жогоруда белгиленген учурлардын ар биринде Жалпы Декларацияда белгиленген адам укуктарынын кайсылары бузулду?
2. Аталган өлкөдө көп түрдүүлүк баалуулук болуп саналабы? Жообуңузду аргументтештириңиз.
3. Сиздин көз карашыңыз боюнча коомдогу көп түрдүүлүктү баалуулук деп эсептеш керек?

5-карточка

Сулутөр айылынын тургуну М. Жакыпбек жубайы менен башка динге өтүп кеткен. Муну угуп калышкан айылдаштары, ата-бабаларынын динине кайрылып келүүлөрүн талап кылышкан. Алар макул болбой коюшса, М. Жакыпбекти үй-бүлөсү менен айылдан кууп чыгууну чечишти. Айрым тургундар талаа, бакчаны сугаруучу суу бербей коюшкан.

Суроолорго жооп берип, аргумент келтиргиле:

1. М. Жакыпбектин өзүнүн динин өзгөртүүгө укугу бар беле?
2. АУЖД жана КР Конституциясынын кайсы беренелери өзүнүн ишенимдерин өзгөртүүгө мүмкүндүк берет.
3. Айылдаштарынын жана Айыл өкмөтүнүн М. Жакыпбекке сугат үчүн суу бербей коюуга, айылдан кууп чыгууга укуктары барбы?
4. АУЖД кайсы беренелери анын укуктарын коргойт?
5. Кайсы белгилер айылдаштардын талаптарынын дискриминациялык мүнөзүн көрсөтүп турат.

ПРЕЗЕНТАЦИЯНЫ ТАЛКУУЛОО

Окутуучуга рекомендациялар. Презентация маалында класстын окуучуларынын кейсти талкуулоого активдүү катышуусу үчүн окутуучу минтип дем бериши керек:

- Класстын окуучуларын талкууга тартуу;
- Топтун докладчыларына суроо бериши үчүн окуучуларды тартуу;
- Талкууланып жаткан темалар боюнча өзүнүн пикирин айтуу;
- Маалыматты талкуулоо.

1-карточка

Жүрүм-турум кодексин түзгөн лицейдин окуучулары антидемократиялуу идеяларды тыйган, адамдын беделин кемсинткен жана укугун бузган беренелерди кабыл алышты.

Окуучуларга адамдардын тобунун кандайдыр бир белгилерине карата мисалга, жынысына (эркек, аял), этникалык тегине, башка маданияттагыга, динине, жана башка өзгөчөлүгүнө карата кемсинткен пикир айтуусу (1) адам укугун бузаарын айтыңыз; (2) антидемократиялуу, гумандуу эмес жана коомдун көп түрдүүлүгүн урматтабоого багытталган экендигин жакшылап түшүндүрүңүз. Мындай пикирлер жалган көз караш болуп эсептелет жана коомдо маданият ортосундагы тирешүүлөрдү жана жек көрүүнү чакырышы мүмкүн. КР Жаза Кодексинде адамдар арасында чыр-чатак жана касташууну козуткан билдирүүгө тыюу салынгандыгы жана анткендер жазага тартылаарына көңүл бурдуруңуз.

2-карточка

Гитлердик Германияда адамдын эркиндик жана теңдик укуктарынын бузулгандыгына окуучулардын көңүлүн бурдуруңуз:

1. Беделдеги жана укуктагы эркиндик жана теңдик (АУЖД, 1, 7-беренелер);
2. Эмгек жана эмгекти эркин тандоо (АУЖД, 23-берене);
3. Коомдун маданий жашоосунда эркин катышуу (АУЖД, 27-берене).

3-карточка

Ишке орноштурууда аялдардын жана эркектердин укугунун бузулгандыгын түшүндүрүңүз. Анын үстүнө, бирдей квалификацияда жана иш көлөмүндө эмгек акысы да тең болушу керек (АУЖД, 23-берене).

4-карточка

Каралган коомдо «КЦ» дининен башка динди карманган адамдарга карата алдын ала жалган көз караш жайылган. «КЦ» дининен башка майрамдарга жана диний жыйындарга катышууга тыюу диний өзгөчөлүк боюнча дискриминацияга кирет. Башка динди карманган адамдарды атайын лагерлерге жайгаштыруу жана аларды кайра тарбиялоо эркиндикке болгон укукту, анын ичинде дин эркиндигин бузат. Бул коомдо көп түрдүүлүк баалуулук болуп эсептелбесин баса белгилегиле (АУЖД, 18-19-берене).

5-карточка

Ишенимге жана динге эркиндик укугун түшүнүүнү бышыктаңыз:

- а) ар бир адам өзүнүн ишенимин жана динин алмаштырганга укугу бар (АУЖД, 18-19-берене);
- б) айылдаштардын М.Жакыпбекке суу бердирбөө талабы жарандын ресурстарга болгон жеткиликтүүлүк (бул жерде сууга) укугун бузуп жатат;
- в) М.Жакыпбекти жана анын үй-бүлөсүн башка динди кабыл алгандыгы үчүн айылдан кууп чыгуу талабында – жашай турган жерди тандоо жана жеке менчикке ээ болуу (үй) укугу жана эркиндиги бузулуп жатат (АУЖД, 12-13-берене).

М.Жакыпбекке коюлган талаптар дискриминациялык мүнөзгө ээ, себеби бул анын башка динге өткөндүгү менен шартталган – бул дин боюнча дискриминацияга кирет.

5. САБАКТЫ ЖЫЙЫНТЫКТОО

Топтордун презентациясынан жана талкуулоодон кийин класска мындай суроо бергиле: Мыйзам алдындагы теңдик эмне себептен маанилүү болуп эсептелет? Ар кандай айырмачылыктар, стереотиптер жана жаңылыш көз караштар адамды кемсинтет жана дискриминацияга алып келет.

Гендердик теңчиликке көңүл бургула, аялдар менен эркектер ар кандай социалдык ролдорду аткарышат, ошол эле учурда кесип тандоо же ишмердиги боюнча эркиндиги чектелбеши керек экендигине көңүл бурдуруңуз. Дискриминация биздин мамлекетте тыюу салынгандыгын жана КР Конституциясы адам укуктарына кепилдик берээрин эске салыңыз. Адам укуктарына жана коомдун ар түрдүүлүгүнө урматтоо менен мамиле жасоо олуттуу.

Кыргызстанда коом көп маданияттуу болуп эсептелээрин, биздин мамлекетте ар кандай этностогу, диний ишенимдеги жана маданияттагы адамдар жашаарын окуучулардын кулагына куюңуз. Биздин мамлекет көп түрдүүлүк коомдун баалуулугу деген демократиялык принципти карманат. Кыргызстанда теңдикте жана дискриминациясыз негиздеги «Кыргыз жараны» деген жаңы жарандык иденттүүлүк калыптанууда.

ЧАКАН ЛЕКЦИЯ ҮЧҮН МААЛЫМАТ «АДАМ УКУКТАРЫНЫН ТЕҢДИГИ. ДИСКРИМИНАЦИЯГА ТЫЮУ»

Мыйзам алдындагы теңдик жана дискриминациялабоо эл аралык адам укуктарынын негизги принциптеринен болуп саналат. **Дискриминация** – адам укугун бузуу, адамдын кадыр-баркын кемсинткен кордогон же жектеген атмосфера түзгөн терс жүрүм-турумга же мамилеге негизделет. Дискриминация – бул адамга же топко башка адамдарга салыштырмалуу начар мамиле жасоо. Дискриминация айрым топторду коомдук жана саясий турмуштан четтетүүнү шарттайт. Адам укуктарынын Жалпы Декларациясы (7-берене) ар бир адам дискриминациядан корголууга тең укуктуу экендигин жар салат:

«Бардык адамдар мыйзам алдында бирдей жана эч айырмасыз мыйзам менен бирдей корголууга укуктуу. Бардык адамдар ушул Декларацияны бузган кандай гана болбосун кодулоодон жана андай кодулоого ар кандай шыкактоодон бирдей корголууга укуктуу».

Дискриминация расалык, этникалык, диний, маданий, тилдик өзгөчөлүгү, жыныстык жактан же саясий ынанымдары үчүн болушу мүмкүн. Көп учурда адамдар жыныстык, этникалык тийиштүүлүгү, диний ишеними, майыптыгы боюнча дискриминацияга учурашат. Расалык дискриминация – адамдын же топтун терисинин түсүнөн улам өйдө же төмөн коюлган абал. Кээде мындай мамиле этникалык тийиштиги жана диний ишенимдери боюнча жасалат.

«Эч ким жынысы, расасы, тили, майыптуулугу, этноско таандыктыгы, туткан дини, курагы, саясий же башка ынанымдары, билими, теги, мүлктүк же башка абалы, ошондой эле башка жагдайлары боюнча кодулоого алынышы мүмкүн эмес. Эл аралык милдеттенмелерге ылайык ар кайсы социалдык топтор үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылууга багытталып, мыйзамда белгиленген атайын чаралар кодулоо деп эсептелбейт (КР Конституциясы, 16-берене, п.2).

Дискриминация адамдарга өзүнүн укуктарын колдонууга тоскоолдук кылат. Мисалы эмигранттар, жашап жаткан өлкөнүн негизги тилинде сүйлөбөгөн качкындар, өзүнүн үрп-адаты барлар, башка маданияттагы адамдар ижарага батир алган учурда же жумушка орношоордо кысымга туш болушат. Дискриминацияга аялдар өзүнүн тармагында эркектердей эле билимге жана иш тажрыйбасына ээ болсо да туш болушуп, ишке алынбайт же кызмат абалынан көтөрүлө албайт.

Адам укуктарынын жалпы декларациясында: жыныстык, т.а. аялбы же эркекпи, этникалык тийиштүүлүгүнө, диний ишенимине, социалдык даражасына (бай же кедей), тилине же маданиятына карабай ар бир адамдын ажырагыс кадыр-баркка жана тең укукка ээ экендиги таанылган. Бирок, дискриминация дагы деле дүйнөнүн көптөгөн мамлекеттеринде байкалууда. Дискриминацияга кабылбоо укугу бардыгына тийиштүү же ар бир адамга тийиштүү болуп калышы мүмкүн. Мисалга, эмгек миграциясында же жер которгондо, жарандыгын алмаштырганда адам башка этникалык топко, диний же тилдик топко, башка маданиятка түшүп калат. Калктын азчылыгын түзгөн этникалык, диний же тилдик топтор башка мамлекеттерде да өзүнүн маданиятын пайдаланып, динин тутунганга, эне тилин колдонгонго укугу бар. *Эл аралык укук* мындай топтордун адамдарын *өзгөчөлүгүн* жана алардын экономикалык, социалдык жана саясий жашоого катышууга укугун *коргойт*.

Жарандыгы жок жана чет элдик жарандардын саясий укуктарында кээ бир *чектөөлөр* бар, мисалга, мамлекеттин конституциясында же башка мыйзамдарында кабыл алынган чектөөлөр. Мисалга, жарандыгы жок тараптар же чет элдик жарандар шайлоого катышканга жана шайлануучу бийлик органдарына шайланганга, мамлекеттик кызматтарды ээлегенге укугу жок.

Дискриминация адамдын кадыр-баркын кемсинткен кордогон же жектеген атмосфера түзгөн терс жүрүм-турумга же мамиле дегенди билдирет. Дискриминацияга коомдо жайылтылган жалган көз караштар жана стереотиптер алып барат. Этникалык жана диний топторго карата жалган көз караштар жана стереотиптер дүйнөнүн бардык мамлекеттеринде жайылтылган.

Стереотиптер – бул адам же социалдык топтор, көп учурда этникалык жана диний топтор тууралуу же башка өлкөнүн жарандары жөнүндө жөнөкөйлөтүлгөн, образ. Белгилүү бир этникалык топтогу адамдардын бардыгы окшош сапаттарга ээ деген стереотиптүү ой жүгүртүүнү көрсөтөт. Стереотиптер менен ой жүгүртүү – бул жарлыктарды тагуу. Стереотиптер оң жана терс болушу мүмкүн. Стереотиптик ой жүгүртүүнүн мисалы – «толук адамдар мээримдүү». Эгер адам өзүнчө адам катары эмес, социалдык топтун стереотиптери менен бааланса, анда кеп жалган көз караш тууралуу болгондугунда.

Жалган көз караш – бул адам же социалдык курактык топтор тууралуу ар тараптан таанышпай туруп (сырттан) калыптанган пикирибиз. Терс жалган көз караштар б.а. алдын ала пикир жана стереотиптер адам укуктарын бузууга алып келгендиги менен коркунучтуу. Стереотиптер жана жалган көз караштар эмоционалдуу келип, көп учурда капа кылып, кемсинтет, адамдын ар-намысын тебелейт. Стереотиптүү, жалган көз караштар менен ой жүгүрткөн адамдар башка маданиятка сабырдуу мамиле жасай албайт. Маданияттар аралык сабырсыздыктын бир белгиси дискриминация. Дүйнөдө мамлекет *диний, этникалык топтордун ж.б.* укуктарын чектегендеги дискриминация да кездешүүдө. Жалган көз караштар, адамдарга алдын ала шектенүү адилетсиз мамилени жаратат.

Куугунтуктоо деген эмне? Эгерде мамлекетте адамдардын кээ бир тобун негизги укуктарынан ажыратса, мисалга, өз тилинде сүйлөөгө, өзүнүн динин карманууга, өз идеяларын айтууга ж.б. тыюу салса.

Кыргызстан көп маданияттуу өлкө. Биздин өлкөдө ар түрдүү этностордун өкүлдөрү жашашат: кыргыздар, өзбектер, орустар, дунгандар, уйгурлар, казактар, украиндер, еврейлер, немецтер, азербайжандар, тажиктер, татарлар ж.б. Алардын көпчүлүгү ар кандай диндерге ишенишет же атеисттер. Калктын жана маданияттын көп түрдүүлүгү биздин коомдун баалуулугу болуп саналат. Айырмачылыктарыбызга карабастан биз Кыргызстандын жараныбыз. КР Конституциясы бардык жарандарга тең укуктуу жана дискриминациядан коргоого кепилдик берет:

«Улуттук, этностук, расалык, диний жек көрүүчүлүктү, гендердик жана башка социалдык үстөмдүктү үгүттөп, кодулоого, касташууга же күч колдонууга чакырган үндөөлөргө тыюу салынат» (КР Конституциясы, 31-берене, п. 4).

ТИРКЕМЕ АУТ-2

ЖАЛГАН КӨЗ КАРАШТАРДЫН ТИПТЕРИ:

Курактык жалган көз караш: адамга же социалдык топко курагына караган мамиле же пикир.

Диний жалган көз караш: диний ишенимдерине карап социалдык топко же адамга мамиле кылуу же жалган көз карашта болуу.

Этникалык жалган көз караш: белгилүү бир этникалык топко таандык экендигине карап жаңылыш мамиле жасоо.

Гендердик белги боюнча жалган көз караш: аял же эркек экендигине карап теңсиз мамиле жасоо.

Расалык жалган көз караш: терисинин түсү, көзүнө ж.б. белгилерине карап жаңылыш мамиле жасоо.

Мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарга карата жалган көз караш: физикалык абалына карап жаңылыш көз карашта болуу.

Сексуалдык ориентациясына караган жалган көз караш: сексуалдык жактан өзгөргөн адамга карата жаңылыш мамиле жасоо.

ТИРКЕМЕ АУТ -3

АДАМ УКУКТАРЫНЫН ЖАЛПЫ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ (үзүндү)

*10-декабрь, 1948-жылы БУУнун Генералдык Ассамблеясы тарабынан кабыл алынган
217 А (III) резолюциясы*

1-берене

Бардык адамдар эркин жана тең укуктар жана нарк-касиет менен жарык дүйнөгө келет. Алар аң-сезимдүү жана абийирдүү жана бири-бирине боордош мамиледе болууга тийиш.

2-берене

Ар бир адам айырмачылыгына, расасына, терисинин түсүнө, жынысына, тилине, динине, саясий же башка ынанымдарына, улуттук жана социалдык тегине, мүлктүк, тек-жайлык же башка абалына карабастан ушул Декларацияда жарыяланган бардык укуктарга жана бардык эркиндиктерге ээ болууга тийиш.

7-берене

Бардык адамдар мыйзам алдында бирдей жана эч айырмасыз мыйзам менен бирдей корголууга укуктуу. Бардык адамдар ушул Декларацияны бузган дискриминациядан корголууга бирдей укуктуу, кандай гана болбосун кодулоодон жана андай кодулоого ар кандай шыкактоодон бирдей корголууга укуктуу.

16-берене

1. Бойго жеткен эркектер жана аялдар расасы, улуту же дини боюнча эч кандай чектөөсүз никеге турууга жана үй-бүлө күтүүгө укуктуу. Алар никеге туруу, никеде болуу жана аны бузуу учурунда бирдей укуктардан пайдалана алышат. 2. Никеге туруп жаткан тараптар өз эрки менен ага өз ара толук макул болгондо гана нике кыйылат. 3. Үй-бүлө коомдун табигый жана негизги уюткусу болуп саналат жана коом менен мамлекет тарабынан коргоолууга укуктуу.

18-берене

Ар бир адам эркин ой жүгүртүүгө, адеп-ахлакка жана дин тутууга укуктуу; бул укук өз динин же ынанымын өзгөртүүнү жана өз динин же ынанымын жекече, ошондой эле башкалар менен бирдикте жүргүзүүнү, дин жана табынуу ырым-жырымдарын жалпы же жекече тартипте үйрөнүүнү, сыйынуу жана аны ишке ашырууну эркин жүргүзүүнү камтыйт.

19-берене

Ар бир адам эркин ой-пикирге жана аны эркин билдирүүгө укуктуу; бул укук өз ой-пикирлерин тоскоолсуз жактоону жана маалыматтар менен идеяларды ар кандай каражаттар жана мамлекеттик чек араларга карабастан издөө, алуу жана таркатуу эркиндигин камтыйт.

23-берене

1. Ар бир адам эмгектенүүгө, ишти эркин тандап алууга, адилет жана жагымдуу эмгек шартына жана жумушсуздуктан корголууга укуктуу.

2. Ар бир адам эч кандай кемсинтүүсүз бирдей эмгеги үчүн бирдей эмгек акы алууга укуктуу.

3. Ар бир иштеген адам өзүн жана үй-бүлөсүнүн татыктуу жашоосун камсыз кылуучу жана зарыл учурда социалдык камсыздоонун башка каражаттары менен толукталып туруучу адилет жана канааттандыруулык эмгек акы алууга укуктуу.

27-берене

1. Ар бир адам коомдун маданий турмушуна эркин катышууга, искусстводон ырахат алууга, илимий өнүгүүгө катышууга жана булардын байлыктарын колдонууга укуктуу.

2. Ар бир адам өзү автор болгон илимий эмгектердин, адабий же көркөм чыгармаларынын жыйынтыгы болуп саналган, моралдык жана материалдык кызыкчылыктарын коргоого укуктуу.

ТИРКЕМЕ АУТ-4

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫ (үзүндү)

2010-жылдын 27-июнунда Референдумда (бүткүл элдик добуш берүүдө) кабыл алынды

2 БӨЛҮМ. АДАМДЫН ЖАНА ЖАРАНДЫН УКУКТАРЫ МЕНЕН ЭРКИНДИКТЕРИ

I Глава. Жалпы жоболор

16-берене

2. Кыргыз Республикасы өз аймагынын чегинде, өзүнүн юрисдикциясында турган бардык адамдардын укуктары менен эркиндиктерин урматтайт жана камсыз кылат.

Эч ким жынысы, расасы, тили, майыптуулугу, этноско таандыктыгы, туткан дини, курагы, саясий же башка ынанымдары, билими, теги, мүлктүк же башка абалы, ошондой эле башка жагдайлары боюнча кодулоого алынышы мүмкүн эмес.

4. Кыргыз Республикасында эркектер менен аялдар бирдей укуктарга жана эркиндиктерге, аларды ишке ашыруу үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөргө ээ.

10-берене

1. Кыргыз тили Кыргыз Республикасында мамлекеттик тил болуп саналат.

2. Кыргыз Республикасында расмий тил катары орус тили колдонулат.

3. Кыргыз Республикасы Кыргызстан элин түзгөн бардык этностордун өкүлдөрүнө эне тилин сактоо, аны окуп-үйрөнүү жана өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү укугуна кепилдик берет.

4. Дискриминация, душмандашуу, зомбулук жаратуучу улуттук, этникалык, расалык, диний жек көрүү, гендердик, социалдык үстөмдүктү таратууга тыюу салынат.

32-берене

1. Ар кимге абийир жана дин тутуу эркиндиги кепилденет.

2. Ар ким өз алдынча же башкалар менен бирдикте ар кандай динди тутуу же эч бирин тутпоо укугуна ээ.

3. Ар ким диндик жана башка ишенимдерди эркин тандоого жана тутууга укуктуу.

4. Эч ким өзүнүн диндик жана башка ишенимдерин билдирүүгө же алардан баш тартууга мажбурланууга тийиш эмес.

ТИРКЕМЕ АУТ-5

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАЗА (кылмыш) КОДЕКСИ (үзүндү)

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеш тарабынан 2017-жылы 2-февралда, кабыл алынган № 19.

(КР Мыйзамынын 2019-жылдын 15-майындагы редакциясы, №62)

29-глава. Адамдын саясий жана башка укуктарына каршы кылмыштар

185-берене. Адамдын тең укуктуулугун бузуу

1. Этиятсыздыктан олуттуу зыян келтирген адамдын тең укуктуулугун бузуу, тактап айтканда жынысына, расасына, улутуна, тилине, майыптыгына, этностук таандыктыгына, туткан динине, курагына, саясий же башка ишенимдерине, билимине, тегине, мүлктүк же башка абалына жараша укуктарды тикелей, же болбосо кыйыр чектөө же тикелей же кыйыр артыкчылыктарды белгилөө, - IV категориядагы түзөтүү жумуштарына же V категориядагы айып салууга, же эки жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө, же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен же ансыз I категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

5-САБАК. АДАМ УКУКТАРЫН КОРГОО

САБАКТЫН МАКСАТЫ:

Когнитивдик: адам укуктарын коргоонун укуктук негизги принциптери, механизмдери тууралуу билимин жогорулатуу.

Тарбиялык: өлкөнүн мыйзамдарын сыйлоо, окуучулардын бардык ченемдерди сактоонун маанисин түшүндүрүү жана укуктук аң-сезимдерин калыптандыруу.

Өнүктүрүүчү: өздөрүнүн укуктарын коргоо көндүмдөрүн өнүктүрүүгө түрткү берүү.

Сабактын тиби: интерактивдүү методдорду колдонуу менен аралаш сабак.

Сабактын формасы: интерактивдүү лекция, дискуссия, чакан топтордо иштөө.

Убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: интерактивдүү доска, проектор, окуу-көрсөтмө материалдар.

Негизги түшүнүктөр: сот бийлиги, доо арыз, доо, күнөөсүздүк презумпциясы, жабырлануучулардын укугу.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (5 мүнөт).

3. Жаңы теманы үйрөнүү (15 мүнөт):

– сабактын темасын жана максатын айтуу;

– интерактивдүү чакан лекция.

4. Материалды бышыктоо (23 мүнөт).

5. Сабакты жыйынтыктоо (2 мүнөт).

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Окутуучу сабакка керектүү ресурстарды текшерет.

2. Өтүлгөн материалды кайталоо. Өтүлгөн теманы бекемдөө жана кайталоо аралаш методдорду колдонуу менен сурамжылоо ыкмада өтүлөт. Окуучуларга төмөнкү суроолорду бергиле:

1) *Адамдын укуктарынын теңдиги жана эркиндиги дегенди кандай түшүнөсүң?*

2) *Дискриминация деген эмне?*

3) *Эмне себептен дискриминацияга тыюу салынган?*

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮ. Окутуучу сабактын темасын жана максатын айтат жана чакан лекцияга өтөт.

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАР

Аталган лекция дискуссия элементтери камтылган интерактивдүү. Чакан лекцияны даярдоо үчүн тиркемедеги материалдарды пайдалангыла (Тиркеме АУК-1). Адамдын маанилүү жана ажырагыс аспектисине анын укукка жана аракетке жөндөмдүүлүгү болуп эсептелет:

■ Күнөөсүздүк презумпциясы. Окутуучу окуучуларга күнөөлүү делген сотто күнөөсү далилденмейинче, күнөөлүү деп эсептелинбесине көңүл бурдурат;

■ Кылмыштан жана бийликти колдонуудан коргоо боюнча жабырлануучунун укуктары мыйзам менен корголот;

■ Жабырлануучунун компенсация алууга укугу.

Адам укугун коргоонун формалары жана институттары. Ар бир адам мыйзам жол берген бардык ыкмалар менен өзүнүн укугун жана эркиндигин коргоого укуктуу. Кыргыз Республикасынын Конституциясы ар бир адамдын тең укуктуулугуна жана эркиндигине кепилдик берет. Кыргызстандагы адам укуктарын коргоо институттары: сот, прокуратура, Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчы). Окуучуларга: *Адам өз укуктарын коргоо үчүн кайда кайрыла алат?* - деген суроо бергиле. Окуучулардын кыскача жоопторунан кийин, окутуучу ар бир адам төмөнкү жактарга кайрыла алаарын:

■ Сотко доо арыз менен кайрылууга;

■ кызматтык жак же компетенттүү органдын үстүнөн арызданууга же даттанууга;

■ өзүнүн аракеттери менен өзүнүн субъективдүү укуктарын өз алдынча коргоого укугу бар экендигин айта кетиңиз.

Окуучуларга прокуратуранын ролу тууралуу айтып бергиле, прокуратура сотто жарандын же мамлекеттин кызыкчылыгына өкүл боло турганына көңүл бургула. Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчы) тууралуу айтып бергиле. Адам укуктарын коргоодогу бул институттун маанисин, анын адамдын жана жарандын конституциялык укугун жана эркиндигин коргоодо парламенттик көзөмөлүн баяндагыла.

Окуучуларга адам укуктарын коргоонун эл аралык механизмдери тууралуу айтып бергиле. Баарынан мурда БУУнун адам укуктарын коргоодогу ролун айткыла. Жарандардын укуктары бузулган учурда БУУнун компетенттүү органдарына кайрылуу укуктары тууралуу маалымат бергиле.

4. ТЕМАНЫ БЫШЫКТОО

- 5-8 адамдан турган чакан топ түзгүлө.
 - Окуялар жазылган карточканы таркаткыла.
 - Топторго презентация даярдоого жана талкуулоого 8 мүнөт бергиле.
- Тапшырманы түшүндүргүлө: кырдаалды түшүндүрүп жана презентацияны даярдоо.

ЧАКАН ТОПТОРҮЧҮН ТАПШЫРМАЛАРДАН ҮЛГҮЛӨР

Окутуучу окуучулар менен бирге адам укуктарын коргоонун улуттук жана эл аралык механизмдерин карап чыгат. Тапшырма маалыматты топто өз алдынча окуп чыгып, класстагы окуучулар менен талкуулоону көздөйт.

1-топ. Сот

Укуктар жана эркиндик сот тартибинде ишке ашырылат. Укугу бузулган учурда ар бир адам сотко доо арыз же арыз менен кайрыла алат. Арыздын болжолдуу структурасы (доо арыздыкы да) 4 ырааттуу бөлүктөн турат:

a) Киришүү бөлүгү

Соттун аталышы, доогердин жана арыз берүүчүнүн аты-жөнү (жашаган жерин көрсөтүү менен). Эгер доо арызда мүлк мүнөздөгү талаптар болсо, киришүү бөлүмүндө доонун наркын көрсөтүп, жооп берүүчүдөн талап кылынуучу шарттарды жазышы зарыл, мисалы, сатуу-сатып алуу келишимин бузуу тууралуу арыз.

b) Мотив (түрткү) берүүчү бөлүк

Бул бөлүк доонун, кырдаалдын, далилдин предметин түзөт. Доогердин укугун, эркиндигин же мыйзам тарабынан корголгон укугун бузуу же укуктун бузулушуна коркунуч эмнеден турат – ошол түзөт. Мыйзамга башка ченемдик актыларга шилтеме келтирилет.

c) Өтүнүү бөлүгү

Соттон канааттандырып беришин өтүнүүдө бузулган же талаш укукту коргоо ыкмасы чагылдырылат.

d) Тиркеме (бардык документтер).

Тапшырма:

- 1) Маалыматты окуп чыгып, топто талкуулоо.
- 2) Структурага ылайык кыскача доо арыз иштеп чыгуу.
- 3) Презентация жасоо.

2-топ. Прокуратура

- Аткаруу бийлигинин, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, алардын кызматтык адамдарынын мыйзамды так, бирдиктүү аткарылышын көзөмөлгө алат;
- Сотко жарандын же мамлекеттин кызыкчылыгында өкүл катары соттук териштирүүгө катышат;
- Сотто мамлекеттик айыптоону колдоо;
- Мамлекеттик органдардын кызмат адамдарынын кылмыш-жаза боюнча изине түшөт.

Тапшырма:

- 1) Маалыматты өздөштүрүп жана топто талкуулоо;
- 2) Прокуратуранын негизги компетенцияларын актёрдук чакан-сценка аркылуу көрсөтүү.

3-топ. КР Омбудсмени (Акыйкатчысы)

КР Омбудсмени (Акыйкатчысы) адамдын жана жарандын конституциялык укуктарын жана эркиндигин сактоого карата парламенттик көзөмөл жүргүзөт. Омбудсмендин функциясына булар кирет:

- Адамдын конституциялык укуктарын жана эркиндигин сактоого көзөмөл кылат;
- Өзүнүн ден соолугуна же башка себептерге байланыштуу өз алдынча укугун же эркиндигин коргой албаган жаранга анын ордуна өкүлү катары сотко, ошондой эле сот процессине (өзү же өкүлү кайрыла албаганда) арыз доо менен кайрыла алат.
- Адамдын жана жарандын мамлекеттик органдар, анын ичинде иш жүргүзүп жаткан оперативдик-тергөө органдары тарабынан укугу жана эркиндиги сакталып жатабы – ошого мониторинг жүргүзүү;
- КР мыйзамдарынын жакшырышына көмөк көрсөтүү;
- калктын укуктук маалымат алышына колдоо көрсөтүү жана жеке тараптардын конфиденциалдуу маалыматтарын коргоого кол кабыш кылуу;

Кыргыз Республикасынын жарандары, чет элдиктер, жарандыгы жок тараптар же алардын өкүлдөрү мамлекеттик уюмдар мамлекеттик орган жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын чечимдерине же аракеттерине (аракетсиздигине) карата арыз менен кайрыла алат.

Тапшырма:

- 1) Маалыматты өздөштүрүп жана топто талкуулоо;
- 2) КР Омбудсмендин (Акыйкатчынын) ролундагы окуучулар адам укуктарын коргоо жөнүндө милдеттерди жана мүмкүнчүлүктөрүн айтып беришет.

5. ЖЫЙЫНТЫКТОО

Окуучулар менен өтүлгөн материалдарды лекция учурундагы маанилүү жерлерге басым жасоо менен топтордо токтолуп, ошондой эле «суроо-жооптор» аркылуу бекемдегиле.

Окутуучу Кыргызстанда ички жана эл аралык адам укугун коргоо механизмдери бар экендигине көңүл бурат. Кыргызстанда жашаган ар бир адам укуктары бузулган учурда укук коргоо органдарына, сот органдарына, КР Омбудсмен (Акыйкатчы) институтуна кайрыла алат. Жарандар адамдын укугунун бузулуусундагы улуттук коргоо механизминен башка укук коргоонун эл аралык институттарына да кайрылууга укугу бар.

ТИРКЕМЕ АУК -1

«АДАМ УКУКТАРЫН КОРГОО» ЧАКАН ЛЕКЦИЯСЫ ҮЧҮН МААЛЫМАТТАР

Укукка жөндөмдүүлүк деген эмне? Укукка жөндөмдүүлүк – бул жарандын жарандык укукка жана милдетке ээ болуу жөндөмдүүлүгү. Бул түшүнүктүн маңызы, укукка жөндөмдүү болгон учурда так укук жана милдеттер келип чыгат. Жарандын укукка жөндөмдүүлүгү ал төрөлгөн учурдан башталат жана каза болушу менен токтотулат.

Аракетке жөндөмдүүлүк деген эмне? Аракетке жөндөмдүүлүк – жарандын укук жана милдеттерге ээ болуу мүмкүнчүлүгү гана эмес, аны өзүнүн жеке аракети менен жүзөгө ашыруу жөндөмдүүлүгү.

Аракетке жөндөмдүүлүк дегендин мааниси – адам аракетке жөндөмдүүлүгү болгондо гана мүлктүк мамилеге катышат, саясий жана башка укуктарды ишке ашырат. Мисалга, 18 жашка жеткен чоң адам жана ошондой эле эмансипацияланган (жашы жете электи аракетке жөндөмдүү деп табуу) гана келишим түзөт, мүлктү башкарат, бир нерсенин натыйжасына жооп берет. Аракетке жөндөмдүүлүк адамдын жашына жана психикалык абалына көз каранды, ал эми укукка жөндөмдүүлүк көрсөтүлгөн жагдайга көз каранды эмес. Толук кандуу аракетке жөндөмдүүлүк жашы жеткенде т.а. 18 жашка чыкканда, кээде 16 жашында башталат.

Күнөөсүздүк презумпциясы деген эмне? Ар бир кылмышка күнөөлөнгөн адам анын күнөөсү мыйзам тартибинде далилденмейинче жана соттун чечимдери мыйзамдык күчүнө кирмейинче күнөөлүү деп эсептелинбейт.

Эч ким өзүнүн күнөөсүн далилдөөгө милдеттүү эмес. Күнөөнү далилдөө кылмыш-жаза иштери боюнча айыптоочунун милдетине кирет. Мыйзамды бузуу менен табылган далилдер айыптоо жана сот актысын чыгаруу үчүн колдонулбашы керек. Күнөөлүү эмес деп шектенүү айыпталуучунун пайдасына чечмеленет. Эч ким кылмыш кылгандыгын өзү моюнуна алуусу боюнча соттолбошу керек.

Эч ким өзүнө, жубайына жана (же) туугандарына каршы күбө өтүүгө милдеттүү эмес, алар мыйзам тарабынан аныкталат. Мыйзамда көрсөтмө берүү милдетинен бошотулган учурлар да каралган.

Жабырлануучунун укуктары. Кылмыштардан, бийликти кыянаттык менен пайдалануудан жабырлануучулардын укуктары мыйзам менен корголот. Эгер кылмыштардан, бийликти кыянаттык менен пайдалануудан адамга моралдык, физикалык же мүлктүк зыян келтирилсе, бул зыянын орду толтурулууга тийиш, себеби жабырлануучунун компенсация алганга укугу бар.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы ар бир адамга укук жана эркиндигин коргоого кепилдик берет. Кыргыз Республикасынын жарандары, чет элдик жарандар, жарандыгы жоктор, качкындар мамлекет кепилдик берген кеңеш берүүчү-укуктук жардам алууга жана квалификациялуу юридикалык жардам алууга укуктуу.

УКУК КОРГОО ИНСТИТУТТАРЫ

Сот органдары. Жарандардын укуктары жана эркиндиги сот тарабынан ишке ашырылат. Адилеттүү соттук териштирүүгө ар бир адам жана жаран укуктуу.

Соттук коргоого бир тарабында бузулган укугун коргоо үчүн кайрылган (доогер/жабырлануучу) тарап, экинчи жагында сот туруп, ошол жабырлануучунун доо арызын/арызын кароого милдеттүү жана мыйзамга таянуу менен негиздүү чечим кабыл алууга тийиш.

Бардык соттордо соттук териштирүүлөр ачык өткөрүлөт, жабык жыйында өтүүчү соттук териштирүү мыйзамда каралган учурларда гана өтөт. Мисалга: коммерциялык, мамлекеттик, аскерий жана жеке сырга байланыштуу иштер, ошондой эле кылмыш ишиндеги жеке жана жеке-публикалык айыптоо боюнча байланыштуу.

Сот өндүрүшү эки тараптуу тирешүү жана тараптардын тең укуктуулугу аркылуу ишке ашырылып, соттун чечими ачык жарыяланат. Кыргыз Республикасынын Сот системасы Жогорку соттон жана жергиликтүү соттордон турат.

Прокуратура. Прокуратура – бул мыйзамдарды жана башка ченемдик-укуктук актыларды так жана бирдей аткарылышына көзөмөл жүргүзүүчү мамлекеттик бийликтин органы. Прокуратура:

- Аткаруу бийлигинин органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, алардын кызмат адамдары тарабынан мыйзамдардын так жана бир түрдүү аткарылышына көзөмөлдү;
- сотто жарандын же мамлекеттин кызыкчылыктарына өкүл болууну;
- сотто мамлекеттик айыптоону колдоону;
- мамлекеттик бийлик органдарынын жазыктык куугунтуктоону ишке ашырат.

Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчы). Адамдын жана жарандын Конституциялык укуктарын жана эркиндигин сактоонун парламенттик көзөмөлү Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчы) аркылуу ишке ашырылат:

- адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин бузулушунун алдын алуу;
- мыйзамдарды Кыргыз Республикасынын Конституциясына, эл аралык стандарттарга ылайыкта-тырууга аракеттенүү;
- адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин коргоо жаатындагы эл аралык кызматташтыкты жакшыртуу жана андан ары өнүктүрүү;
- адамдын өзүнүн укуктары менен эркиндиктерин ишке ашыруусундагы кодулоонун бардык түрлөрүнүн алдын алуу;
- калктын укук жаатындагы маалымдуулугуна көмөктөшүү;
- жеке адам жөнүндө маалыматтын купуялуулугунун корголушуна көмөк көрсөтүү.

Адам укуктарын коргоонун эл аралык механизми. Кыргыз Республикасынын жарандары, чет элдиктер, жарандыгы жок жактар, же алардын өкүлдөрү, өкмөттүк эмес уюмдар мамлекеттик органдарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын аракети же аракетсиздиги тууралуу арыз менен кайрыла алышат.

Адам укуктарын жана эркиндигин коргоонун эл аралык механизмдери дүйнөлүк жана көп тараптуу деңгээлде аракеттенет.

Дүйнөлүк деңгээлде – бул Бириккен Улуттар Уюму:

- 1) Расалык дискриминацияны ликвидациялоо Комитети;
- 2) Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар Комитети;
- 3) Кыйноого каршы Комитет;
- 4) Балдардын укуктары Комитети;
- 5) Эмгекчилердин – мигранттардын укуктарын коргоо Комитети;
- 6) Майыптардын укуктары боюнча Подкомитет;
- 7) Зомбулук менен жоголуп кетүү боюнча Комитет;
- 8) Адам укуктары боюнча Совет. Универсалдуу аралыктагы обзор.

Көп тараптуу деңгээлде: Европа Кеңеши, Көз карандысыз мамлекеттердин Кызматташтыгы, бутуна туруп жаткан Евразия экономикалык Союзу ж.б. Бул органдардын негизги функциясы мамлекеттердин жарандык, саясий, экономикалык, социалдык жана маданий укуктарынын абалы тууралуу докладдарын жана жеке арыздарды кароо болуп эсептелет. Талдоонун жыйынтыгы боюнча алар сунуштоо мүнөзүндөгү чечим кабыл алат. *Адам укуктары боюнча Европа Соту (ЕСПЧ)* катышуучу мамлекеттердин адамдын негизги укук жана эркиндиктерин коргоо жөнүндө Конвенциясынын ченемдерин сактоого жана аткарууну камсыздоого багытталган. Бул милдетти физикалык жактар, топтор же өкмөттүк эмес уюмдар берген, сот тарабынан каралуучу жеке арыздарды, так иштерди чечүү, кароо, өндүрүшкө алуу менен ишке ашырат.

Кыргыз Республикасы Европа союзунун мүчөсү эмес, ошондуктан КР жараны өзүнүн укугун коргоо үчүн *Адам укуктары боюнча Европа Сотуна* кайрала алышпайт.

II БӨЛҮМ. МАМЛЕКЕТТИК ЖАНА МУНИЦИПАЛДЫК КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮЛӨР

6-САБАК. МАМЛЕКЕТТИК ЖАНА МУНИЦИПАЛДЫК КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮЛӨР ЖӨНҮНДӨ ЭМНЕЛЕРДИ БИЛҮҮ ЗАРЫЛ?

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: окуучулардын мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн негизги түрлөрү тууралуу маалыматтарын кеңейтүү, Кыргызстандагы кызмат көрсөтүүлөрдүн жеткиликтүүлүгү.

Тарбиялык: окуучулардын өз иш аракеттерине жоопкерчиликтүү болуу, мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр тууралуу мыйзамдарды сактоо көндүмдөрүн калыптандыруу.

Өнүктүрүүчү: аналитикалык ой жүгүртүү көндүмдөрүн иштеп чыгуу, мамлекеттик жана муниципалдык органдардын кызмат көрсөтүүлөрүнө өз алдынча кайрыла билүү.

Сабактын тиби: сабактын интерактивдүү методун колдонуу менен аралаш сабак.

Сабактын формасы: дискуссия, чакан лекция, чакан топтордо иштөө.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: мультимедиялык каражаттар, интерактивдүү доска, маркерлер, А4 кагазы, фломастерлер, тапшырмалар жазылган карточкалар, скотч, флипчарттар, тиркемелер.

Негизги түшүнүктөр: мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр, мамлекеттик жана муниципалдык мекемелер, кызмат көрсөтүүнүн керектөөчүсү, бирдиктүү терезе.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (5 мүнөт).

3. Жаңы теманы түшүндүрүү (30 мүнөт):

– сабактын максаты жана темасы менен тааныштыруу;

– кунт коюу;

– чакан лекция.

4. Материалды бышыктоо.

5. Сабакты бышыктоо (5 мүнөт).

Окутуучуга сунуш. Аталган теманы өздөштүрүүдө предмет аралык байланышка басым жасаш керек. Окуучулар мамлекет, анын функциясы, структурасы, мамлекеттик, муниципалдык органдар тууралуу суроолорду эске салышы керек.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Окутуучу бардык ресурстар даяр экендигин текшерет.

2. Өтүлгөн материалды кайталоо. Өтүлгөн материалды кайталоо аралаш сурамжылоо аркылуу бышыктаса болот. Төмөнкү суроолорду талкуулагыла:

– Өзүңдүн укугуңду кантип коргосо болот? Адамдын укугун коргоо боюнча кандай институттар бар?

– Адам өзүнүн укугун коргоо үчүн кайсы жактарга кайрылса болот?

– Адам укугун коргоодо укук коргоочу органдардын ролу кандай? адам укугун коргоодо прокуратуранын, соттун ролу канчалык?

– КР Омбудсменинин (Акыйкатчы) ролу кандай?

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ. Киришүүдө окутуучу сабактын темасын жана максатын түшүндүрөт жана жаңы теманы түшүндүрүүгө өтөт.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүү деген эмне?

2. Мамлекеттик жана муниципалдык уюмдар кандай кызматтарды көрсөтүшөт?

3. Кызмат көрсөтүүлөрдүн сапаты.

4. «Кызмат көрсөтүүчүлөр» жана «кызмат көрсөтүүлөрдү керектөөчү» деген ким?

5. Кызмат көрсөтүүлөрдү кантип пайдаланса болот?

ЧАКАН ЛЕКЦИЯЛАР ҮЧҮН СУНУШТАМАЛАР

1. Жаңы теманы окууга дем берүү үчүн окуучуларга шериги менен талкуулоо үчүн суроо бериңиз: «Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр тууралуу эмнелерди билесиңер? 2-3 жооптон кийин окутуучу лекцияга өтөт.

2. Окутуучу маалыматты проектор аркылуу берип, мазмуну боюнча суроолорду берет. Слайд үчүн маалымат:

Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр – бул физикалык жана юридикалык жактардын суроо-талаптарын аткаруу боюнча мамлекеттик жана муниципалдык мекемелердин компетенциясынын алкагында аткарылуучу ишмердик.

КР Конституциясы бардык жарандардын жынысына, расасына, тилине, майып экендигине, этникалык тийиштүүгүнө, динине, курагына, саясий же башка көз карашына, билимине, тегине, мүлктүк жана башка абалдары боюнча айырмачылыктарына карабай бирдей тең укуктуулугуна кепилдик берет.

Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр «Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр жөнүндө» мыйзамында белгиленгенден бөлөк учурларда акысыз, жүргүзүлөт. Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн керектөөчүсү физикалык (жеке ишкерлер), юридикалык жактар (коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдар) кирет.

Мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөр керектөөчүлөргө акысыз же акы төлөө менен жүргүзүлөт. Анын тизмеси бирдиктүү реестрде берилген.

Аткаруу бийлиги ишке ашыра турган мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн **бирдиктүү реестри (тизме):**

- Билим берүү, маданий кызмат көрсөтүүлөр;
- медициналык кызмат көрсөтүүлөр;
- социалдык кызмат көрсөтүүлөр;
- каттоо, маалымат берүү, күбөлүк жана башка документтери, алардын көчүрмөлөрүн, дубликатта-

рын берүү;

- изилдөө, талдоо, баалоо жана экспертиза кызмат көрсөтүүлөрү;
- маалымат берүү;
- коопсуздук жана сактоо;
- башка кызмат көрсөтүүлөр (мисалы: калктуу пункттарды таза суу менен камсыз кылуу, бак өстүрүү

ж.б. курулуштарды куруу жана иштетүү боюнча карта-схемаларды иштеп чыгуу).

Муниципалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары берчү **базалык реестри:**

- жашаган жери, үй-бүлөсү, ири/майда мүйүздүү бодо мал жана башка маалыматтар тууралуу маалымат;
- турак жайын жакшыртууга муктаж жарандарды учетко коюу же койбоо жөнүндө чечимдин токтомун берүү;

- жеке турак жай курулушу үчүн жер участогун бөлүп берүү бербөө же жөнүндө чечимдин токтомун берүү;

- башка кызмат көрсөтүүлөр.

Мамлекеттик же муниципалдык кызмат көрсөтүүнү **керектөөчү** – бул мамлекеттик же муниципалдык кызмат көрсөтүүлөрдү аткаруучуга түздөн-түз же өзүнүн өкүлү аркылуу мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүгө суроо-талапты жүзөгө ашырган жеке же юридикалык жак. Мамлекеттик же муниципалдык кызмат көрсөтүүнү **аткаруучу** – жеке жана юридикалык жактардын суроо-талаптары боюнча өз компетенциясынын чегинде мамлекеттик жана муниципалдык кызматтарды көрсөткөн мамлекеттик жана муниципалдык мекемелер.

4. ТЕМАНЫ БЫШЫКТОО

«Попс-формуласы» методу

3 чакан топ түзүп тапшырманы түшүндүрүп бергиле:

а) маалыматты үйрөнүү;

б) «ПНМЖ - формула» методун колдонуу аркылуу топто талкуулоо. Бул метод студенттерге талаш-тартышта өздөрүнүн позицияларын аргументтештирүүгө жардам берет.

в) Топтун бир өкүлү 4 элементтен турган ПНМЖ – формуласына ылайык жооп берет:

П – позиция (көз караштын мааниси эмнеде)	Мен ... деп эсептеймин
Н – негиздөө (позицияны колдоо үчүн далилдер)	... себеби ...
М – мисал (далилдерди көрсөтүүчү фактылар)	... мисалы ...
Ж – жыйынтык (корутунду)	... ошондуктан ...

Карточкалар менен иштөө үчүн тапшырманы түшүндүргүлө:

- a) *карточкадагы тексти үйрөнүү;*
- b) *топто талкуулоо;*
- c) *презентация даярдоо.*

1-карточка. Кызмат көрсөтүүлөргө жеткиликтүүлүк

Мамлекеттик, муниципалдык кызматтык тейлөөлөр атайын пункттар аркылуу, же болбосо электрондук кызматтардын мамлекеттик порталы аркылуу электрондук форматта көрсөтүлөт. Мамлекеттик жана муниципалдык кызматтык тейлөөлөрдү көрсөтүү пункттары стационардык жана/ же көчмө (мобилдик) болушу мүмкүн.

Тапшырма:

Материалды өздөштүрүү, төмөнкү суроолорго ПНМЖ-формулары пайдалануу менен топтун позициясын даярдоо:

- 1. *кызматтык тейлөөлөр көбүнчөсү электрондук формада болушу керекпи?*
- 2. *кызматтарды көрсөтүүнүн көчмө пункттарына зарылдык барбы?*

2-карточка. Кызматтык тейлөөлөрдү алуу (уландысы)

Кызматтык тейлөөлөрү бирдиктүү терезе ыкмасы боюнча көрсөтүлөт. Ден-соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген жактар үчүн мамлекеттик жана/же муниципалдык кызматтык тейлөөлөрдү аткаруучу тарабынан башкалар менен бирдей укукта мамлекеттик жана муниципалдык кызматтык тейлөөлөрдү алуу үчүн керектүү шарттар түзүлөт. Кызматтар жеке юридикалык жана физикалык тараптарга аткарууга каражаттарды жана каржылоо булактарын кошо берүү менен берилиши мүмкүн. Кызматтар мамлекеттик сатып алуулар жөнүндөгү мыйзамдын талаптарына ылайык ведомстволор аралык комиссиянын оң корутундусун алгандан кийин жүзөгө ашырылат.

Тапшырма:

Материалды өздөштүрүү, төмөнкү суроолорго ПНМЖ-формулары пайдалануу менен топтун позициясын даярдоо:

- 1. *Кызматтык тейлөөлөр бирдиктүү терезе аркылуу көрсөтүлүшү керекпи жана эмне үчүн?*
- 2. *Ден-соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген жактар үчүн кызматтык тейлөөлөрдү алууда шарттарды түзүүнүн зарылдыгы канчалык?*
- 3. *Жеке юридикалык жана физикалык жактар тарабынан (мамлекеттик жана муниципалдыктан тышкары) кызматтык тейлөөлөрдүн көрсөтүлүшүнүн зарылдыгы канчалык?*

3-карточка. Кызматтык тейлөөлөрдүн сапатын баалоо

Кызмат көрсөтүүнү баалоо төмөнкүдөй жүзөгө ашырылат:

– Керектөөчүлөрдүн коомдук бирикмелери (ассоциациялар жана бирикмелер) тарабынан жүргүзүлөт жана алар тарабынан сапатты тышкы баалоо өткөрүлөт, натыйжада алар стандартты жана административдик регламентти кайра карап чыгууну талап кылууга укуктуу;

– Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөргө мониторинг өткөрүү алкагында жарандык коом тарабынан;

– Ички баалоо кызмат көрсөтүүчү мекеме жана ыйгарым укуктуу орган тарабынан жүргүзүлөт. Натыйжада тиешелүү мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүнүн стандартына жана /же административдик регламентине өзгөртүүлөрдү кийирүүнүн максатка ылайыктуулугу тууралуу чечим кабылалынат.

Тапшырма:

Материалды өздөштүрүп, төмөнкү суроолорго жооп берүү менен ПНМЖ-формулары пайдаланып топтун позициясын даярдоо:

- 1. *Кызматтык тейлөөлөрдү керектөөчүлөрдүн коомдук бирикмелери (ассоциациялары жана бирикмелери) тарабынан баалоонун маанилүүлүгү канчалык?*
- 2. *Керектөөчүлөр кызматтык тейлөөлөрдүн сапатына кантип таасир тийгизет?*
- 3. *Ички баалоонун зарылдыгы канчалык?*

Кызмат көрсөтүүлөр боюнча электрондук портал менен иштөө. Окутуучу окуучуларды <https://e.gov.kg/> порталынын материалына кошуу менен жаңы технологияларды пайдаланат.

Тапшырма:

- 1. Порталды үйрөнүү;
 - 2. Жеке кабинет ачуу;
 - 3. Кызмат көрсөтүүнүн түрүн тандоо жана суроону жазуу.
- Окуучулар бири-бири менен интернет ресурстары, электрондук портал менен иштөө мүмкүнчүлүктөрүн жана билгичтиктерин бөлүшөт.

5. ЖЫЙЫНТЫКТАРДЫ ЧЫГАРУУ

Окутуучу лекциянын негизги жерлерине басым жасоо аркылуу сабакты жыйынтыктайт: **кызмат көрсөтүүнү керектөөчү** – бул физикалык же юридикалык жак; **кызмат көрсөтүүнү аткаруучу** – мамлекеттик жана муниципалдык уюм. Кызмат көрсөтүү негизинен акысыз болот.

Карточкалар менен иштөөнү «суроо – жооп» методу менен бекемдөөгө болот.

НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨР

Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр – Жарандык укуктук мамилелердин жыйынтыгында келип чыккан милдеттерди аткаруу, керектөөчүлөрдүн мыйзамдуу кызыкчылыктарын канааттандыруу, физикалык жана юридикалык жактардын укуктарын ишке ашыруу максатындагы суроо-талаптарын аткаруу боюнча компетенциялардын алкагында ишке ашырыла турган мамлекеттик жана муниципалдык мекемелердин ишмердиги.

Мамлекеттик же муниципалдык мекеме – мамлекеттик орган же өз алдынча башкаруу органдары тарабынан башкаруучулук, социалдык-маданий же башка коммерциялык эмес мүнөздөгү функцияларды аткаруу үчүн түзүлгөн жана алар тарабынан толук же жарым-жартылай каржыланган уюм;

Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүнүн сапатын баалоо – бул көрсөтүлгөн кызматтардын аяккы жыйынтыгын баалоо;

Кызмат көрсөтүүлөрдүн бирдиктүү реестри – керектөөчүлөргө акы төлөнүп жана акысыз көрсөтүлүүчү мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн ырааттуу тизмеси.

Муниципалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн жергиликтүү реестри – конкреттүү административдик-аймактык бирдиктин аймагында муниципалдык мекемелер тарабынан жеке жана юридикалык жактарга акысыз жана акы төлөө негизинде көрсөтүлүүчү муниципалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн бекитилген тизмеги.

Бирдиктүү терезе – арыз берүүдөн баштап натыйжалары алынганга чейин бир жерде, бир мекемеде мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөрдү уюштуруунун жана көрсөтүүнүн ыкмасы;

Электрондук формадагы мамлекеттик же муниципалдык кызмат көрсөтүү – бул Электрондук кызмат көрсөтүүлөрдүн мамлекеттик порталы аркылуу мамлекеттик же муниципалдык аралыктан кызмат көрсөтүү.

III ГЛАВА. ҮЙ-БҮЛӨ УКУГУ

7-САБАК. ҮЙ-БҮЛӨ ДЕГЕН ЭМНЕ?

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: укуктук документтер жана адабият аркылуу үй-бүлөлүк укуктук мамилелери тууралуу билимди жогорулатуу.

Тарбиялык: үй-бүлө баалуулуктарын бекемдөө, бакубат үй-бүлө куруу сезимдерин, жоопкерчилигин калыптандыруу.

Өнүктүрүүчү: сынчыл ойлом, топтук уюштуруу, талкуу жүргүзө билүүсүн өнүктүрүү, турмуштук тажрыйбалар: үй-бүлө куруу, үй-бүлөнү урматтоо көндүмдөрүн калыптандыруу.

Сабактын тиби: интерактивдүү методдорду колдонуу менен аралаш сабак

Сабактын формасы: интерактивдүү лекция, дискуссия, чакан топтордо иштөө.

Убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: интерактивдүү доска, проектор, көрсөтмө материалдар.

Негизги түшүнүктөр: үй-бүлө, жакын туугандар, үй-бүлө мыйзамы, нике, балдардын мыйзамдуу өкүлдөрү.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.
2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (5 мүнөт).
3. Жаңы теманы үйрөнүү (15 мүнөт):
 - Сабактын темасын жана максатын айтуу;
 - интерактивдүү чакан-лекция.
4. Материалды бекемдөө (20 мүнөт).
5. Сабакты жыйынтыктоо (5 мүнөт).

Окутуучуга рекомендация. Бул сабактын методикасы окуучуларды Кыргыз Республикасынын үй-бүлө мыйзамдары менен таркатма карточкалар аркылуу тааныштырууну көздөйт. Аны жакшы натыйжага жетүү жана окуучулардан жакшы кайтарым болушу үчүн оюн ыкмасы, маек, өз алдынча иш ж.б. менен түрлөнтүү сунушталат.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. **Уюштуруу.** Окутуучу сабакка ресурстардын даярдыгын текшерет (ресурстар, имарат).
2. **Өтүлгөн материалдарды кайталоо** (5 мүнөт). Өтүлгөн материалдарды кайталоо жана бышыктоо аралаш метод аркылуу ишке ашат. Окутуучу төмөнкү суроолорду берет:
 - *Мамлекеттик жана муниципалдык мекемелер кандай кызматтарды көрсөтүшөт?*
 - *Бирдиктүү терезе деген эмне?*
 - *«Кызмат көрсөтүүчү» жана «Кызмат керектөөчү» деген кимдер?*
 - *Кызмат керектөөчү көрсөтүлчү кызматтын сапатына кантип таасир кыла алат?*

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ. Окутуучу кириш сөзүндө сабактын максатын жана темасын тааныштырып, адамдын турмушундагы эң маанилүү учур – үй-бүлө институту тууралуу окуй тургандыктарын белгилейт. Окуучуларды жигердентүү үчүн: «Үй-бүлө» деген түшүнүктү силер кандай түшүнөсүңөр? - деген суроо берип, мээге кыска чабуул жасалат. Окутуучу айтылган варианттарды доскага жазып, талкуулайт да жыйынтыктаганда «Үй-бүлө» деген түшүнүккө аныктама чыгарат.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Үй-бүлө жана үй-бүлө укугу деген эмне?
2. Үй-бүлө мүчөлөрүнүн укуктары жана милдеттери.
3. Үй-бүлө укуктук мамилелердин субъектилери катары кимдер чыга алат?
4. Жубайлардын укуктары жана милдеттери.

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАМАЛАР

Үй-бүлө – бул мүлктүк жана мүлктүк эмес жеке укуктар жана милдеттер (нике, туугандык, асыралган же баланы кабыл алуунун башка жолдору) менен байланышкан адамдардын чөйрөсү.

Үй-бүлө укуктук мамилелеринин субъектилерине күйөөсү, аялы, балдары, ата-энелер (асырап алгандар) жана асыралып алынгандар, мыйзамдуу өкүлдөр (камкорчулар жана көзөмөл кылгандар) үй-бүлөнүн башка мүчөлөрү, туугандары, асырап алгандар жана бакма балдар, тиешелүү мамлекеттик органдар кирет.

Үй-бүлө укуктарын адамдар арасында никеден, кан туугандыктан, бала асырап алуу же балдарды тарбияга алуунун дагы башка түрлөрүнөн улам келип чыгуучу мүлктүк жана мүлктүк эмес жеке укуктарды жана милдеттерди жөнгө салуучу укуктук нормалардын жыйындысы деп караган туура.

Үй-бүлө укуктарынын негизги принциптерине булар кирет:

- никеге өз эрктери менен туруу;
- бир никелүү;
- жубайлардын укуктарынын теңдиги;
- балдарды үй-бүлөдө тарбиялоонун артыкчылыгы;
- балдардын укуктары жана кызыкчылыктарынын, үй-бүлөнүн эмгекке жараксыз мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарынын жана укуктарынын корголушун камсыздоо.

Он сегиз жашка жетпеген (бойго жете элек) адам бала деп таанылат. Бала менен чоң ата, чоң энеси, таене жана таятасы, агалары, эжелери, жакын туугандары жана башка туугандары катышууга укуктуу.

Жубайлар (күйөөсү, аялы) экөө тең укугу бирдей, алардын мүлктүк жана мүлктүк эмес укуктары мыйзам менен жөнгө салынат. Жубайлар бири-бирин материалдык жактан колдоого милдеттүү, эгерде бириси мындай колдоо кылбай, баш тартса, экинчи муктаж жубайлардын бири сот тартибинде алимент өндүрүп алууга укуктуу⁸.

Үй-бүлөлүк абал – никеде тургандагы же ажырашкандагы абал, балдардын же үй-бүлөнүн башка мүчөлөрүнүн болушу же болбошу;

Камкорчу (көзөмөлчү) – камкорчулук жана көзөмөлчүлүк кылуу иш-милдеттерин жүзөгө ашыруу үчүн мыйзамда белгиленген тартипте дайындалган адам;

Камкорчулук (көзөмөлчүлүк) – жашы жетпегендердин жана сот тарабынан аракетке жөндөмсүз (аракетке чектелүү жөндөмдүү) деп табылгандардын укуктары менен кызыкчылыктарын укук жагынан коргоонун түрү;

Асырап алуучу үй-бүлө жарандардын каалоосу боюнча, өз эрктери менен жетим балдарды, ата-энесинен ажыраган баланы тарбиялап, багуу үчүн келишимдин негизинде кабыл алат. Балдар иштери боюнча Комиссиянын макулдугу менен өкүлчүлүк орган жана асырап алуучу ата-энелердин ортосундагы келишим.

10 жашка толгон балдардын өз макулдугу болгондо гана үй-бүлөгө жөнөтүлөт.

Асырап алган ата-энелер камкорчунун (көзөмөлчү) укуктары жана милдеттерине ээ.

Ата-эненин камкордугунан ажыраган балдардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо асырап алуу аркылуу чечилиши мүмкүн. Балдар Кыргыз Республикасынын, баланын тууганы болбогон чет элдик жарандардын асырап алуусуна берилиши мүмкүн. Баланы асырап алуу боюнча материалдар сот тарабынан жарандык сот өндүрүшү тартибинде каралат.

Гендердик теңчилик үй-бүлөлүк мамиледе бирдей мүлктүк жана мүлктүк эмес укуктарга жана милдеттерге ээ болушат. Үй-бүлө коом жана мамлекет тарабынан корголот. Үй-бүлө мүчөлөрүнүн жана алар менен бирге жашагандардын мамилелери гендердик теңчилик принцибинде, ошону менен катар инсанды урматтоого жана кадырлоого негизделет. Үй-бүлөлүк мамиледе гендердик дискриминацияга жол берилбейт.

4. МАТЕРИАЛДЫ БЫШЫКТОО

Чакан топторду түзүп, аларга карточкаларды тараткыла.

Топко талкуу жана презентация үчүн 10 мүнөт бергиле.

Топторго тапшырманы түшүндүргүлө: маалыматты талкуулоо, турмуштан мисалдар келтирүү, ролдоштурулган оюн аркылуу чыгармачыл презентация даярдоо (ар бир укук жана милдеттер окуучулар тарабынан көрсөтмө материалдар аркылуу чагылдырылат).

ЧАКАН ТОПТОР ҮЧҮН ТАПШЫРМАЛАРГА МИСАЛДАР:

1-карточка. Балдардын укуктары жана милдеттери

Балдардын укугу:

1. өмүрүнүн корголушуна, ден-соолугун чыңдалышына, гармониялуу физикалык жана руханий өсүүгө укуктуу;

2. ата-энеси менен мамиле түзүүгө, үй-бүлөдө тарбияланууга;

3. өз көз караштарын, ишенимдерин айтуу эркиндигине, анын адамдык аброюнун сыйланышына укуктуу;

4. мамлекеттик социалдык камсыздоо алууга укуктуу;

5. турак-жайга укуктуу;

6. билим алууга укуктуу;

7. эс алууга укуктуу;

8. намысын жана аброюн коргоого укуктуу;

9. мүлккө: бекитилген куракка жеткенде эмгектенүүгө укуктуу;

10. эмгекке жарамдуу балдардын милдети эмгекке жарамсыз ата-энесине кам көрүү;

11. ата-эненин (эмгекке жарамсыз) кошумча чыгымдарына катышууга милдеттүү.

Суроолор жана тапшырма:

а) Маалыматты топто талкуулоо, презентация даярдоо.

б) Балдардын үй-бүлөдө эң маанилүү укуктары?

с) Баланын мүлккө укугу барбы?

д) Баланын үй-бүлөдөгү милдети эмнеде?

⁸КР Үй-бүлө кодекси. 94-беренеси

2-карточка. Ата-эненин укуктары жана милдеттери

1. Өзүнүн балдарынын тарбиясы жана өсүшү үчүн жоопкерчиликте болушат;
2. балдардын негизги жалпы билим алуусун камсыз кылат;
3. балдардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо;
4. бала менен баарлашуу укугу;
5. ата-эне бала менен бирге жашоого жана аны тарбиялоого катышууга укуктуу;
6. ата-эне баланын физикалык жана психикалык саламаттыгына, нравалык өнүгүүсүнө зыян келтирүүгө укугу жок;
7. ата-эне балдарынын укуктарынын бузулушу үчүн жоопкерчиликте болушат, анын ичинде ата-эне укугунан ж.б. ажыратылышы мүмкүн;
8. ата-эненин укуктарынын жана милдеттеринин бирдейлиги;
9. ата-эне баланын толук кандуу өнүгүшү, тарбияланышы, билим алышы, ден-соолугунун бекемделиши жана аны үй-бүлөдө жана коомдо өз алдынча жашоого даяр болушу үчүн керектүү шарттарды түзүүгө милдеттүү.

Тапшырма: маалыматты топто талкуулоо, презентация даярдоо (чыгармачылык менен, сүрөттөр түрүндө же адамды тартуу менен жана бардык саналып өткөн укуктарды камтуу).

Презентациядан кийин класс менен талкуулоо үчүн суроолор

а) Ата-эненин кайсы укуктары эң маанилүү, ал эми кайсылары анчейин маанилүү эмес, эгер андайлар бар болсо?

б) Ата-эненин кандай милдеттерин билип алдыңар?

№3-карточка. Ата-энелик укуктан ажыратуу

Ата-эне (алардын бири) төмөнкү учурларда ата-эне укугунан ажыратылышы мүмкүн:

1. Ата-энелик милдеттерин аткаруудан баш тартышса, анын ичинде алименттерди төлөөдөн баш тартышса;
2. жүйөлүү себептерисиз өз баласын төрөт үйүнөн (бөлүмүнөн) же болбосо башка дарылоо мекемесинен, тарбиялоо мекемесинен, калкты социалдык коргоо мекемесинен же башка буга окшош мекемелерден алуудан баш тартышса;
3. ата-энелик укуктарын кыянаттык менен пайдаланышса;
4. балдарга каардуу мамиле кылышса, анын ичинде физикалык же психикалык зомбулук көрсөтүшсө, өнөкөт алкоголизм же баңгилик (наркомания) менен оорукчан болушса;
5. өз балдарынын өмүрүнө же саламаттыгына же жубайынын же баланын атасынын (энесинин) өмүрүнө же ден-соолугуна атайылап кылмыш жасашса;
6. балдар эмгегинин эң оор формаларында иштетсе;
7. ата-эне укугунан ажыратуу соттук тартипте жүргүзүлөт. Ата-эне (алардын бири), эгер алар жүрүм-турумун, жашоо мүнөзүн жана (же) баланы тарбиялоого карата мамилесин өзгөртүшкөн учурларда алардын ата-эне укуктары кайра калыбына келтирилиши мүмкүн.

Ата-эне укуктарын калыбына келтирүү ата-эне укуктарынан ажыратылган атанын (эненин) арызы боюнча соттук тартипте жүзөгө ашырылат.

Тапшырма: Маалыматтарды топто талкуулоо, презентация даярдоо (документти тартуу жана ата-энелик укуктардан ажыратуунун бардык саналып өткөн шарттарын камтуу).

Презентациядан кийин класс менен талкуулоо үчүн суроолор:

а) Ата-энелер кайсы убакта ата-эне укугунан ажыратылышы мүмкүн?

б) Ата-эне укуктарынан кандай тартипте ажыратылышы мүмкүн?

Окутуучу чакан топтун презентациясынан кийин талкуу уюштурат, окуучуларды дискуссияга жигердүү катышуусуна дем берет Чакан топтогу иштерди жыйынтыктарын чыгарат (резюмелейт).

Класстын окуучулары менен бул кейстерди талкуулаңыз:

КЕЙС №1

А. Артыкова сотко 30 миң сом суммадагы мүлктү бөлүү тууралуу мурунку күйөөсү М. Арстанбековго карата доо менен кайрылган. А. Артыкова ага талаш мүлктөн балдарды мектепке алып-барып туруу үчүн автоунааны бөлүп берүүнү өтүнгөн. М. Арстанбеков жарым-жартылай таанып жана бөлүшүүгө таандык биргелешип топтогон мүлктөн автоунаа чыгарылышы керектигин көрсөткөн, себеби автоунаа илимий эмгектерди басып чыгаруу үчүн автордук сый акы катары берилген каражатка алынган. Ошол эле убакта, М. Арстанбеков сотту бөлүшүүгө жаткан мүлктүн тизмесине доочуда калган алтын жана күмүш зер жасалгаларын кошууну суранган.

Окуучулар менен бул суроолорду талкуулагыла:

- Автоунаа М. Арстанбековдун жеке мүлкү болуп саналабы?
- Жубайлардын жалпы бирдиктүү мүлкү катары айымдардын зер жасалгалары бөлүшүүгө жатабы?
- Жалпы бирдиктүү мүлктөгү үлүшүн көбөйтүү жөнүндөгү доочунун талаптары күбөлөөгө жатабы?
- Талаш кантип чечилиши керек?

Кыргыз Республикасынын үй-бүлө, жарандык кодекстерине ылайык, никеде болгон учурда топтолгон жубайлардын мүлкүнө (жубайлардын жалпы мүлкүнө) жубайлардын ар биринин эмгек ишмердүүлүгүнөн гана эмес, ошондой эле ишкердик ишмердүүлүгүнөн жана ошондой эле интеллектуалдык ишмердүүлүгүн натыйжасынан түшкөн бардык кирешелер кирет.

Ошентип, автоунаа жубайлардын жалпы мүлкү болуп саналат. Эгер зер жасалгалар доочу тарабынан никеге тургандан кийин сатылып алынгандыгы аныкталса, анда алар да бөлүшүүгө жатат. Ал эми эгер зер жасалгалар никеге турганга чейин сатылып алынгандыгы аныкталса, анда алар бөлүшүүгө жатпайт, себеби үй-бүлө кодекси жана жарандык кодекс боюнча доочунун жеке өзүнүн мүлкү болуп саналат.

КЕЙС №2

Сотко А.Кочкоров Т.Жалилова менен никесин бузуу (ажыраштыруу) тууралуу доо менен кайрылган, ошондой эле А.Кочкоров ага 10 жана 12 жаштагы эки баланы тарбиялоого берүүнү өтүнгөн. Анткени Т.Жалилова бир жылдан бери аларды тарбиялоо менен алектенбейт жана Россияга иштегени кетип калган. Сот отурумунда Т.Жалилова никени бузууга (ажырашууга) каршы эместигин билдирген, бирок балдарды ага берүүнү суранган, үй-бүлөдөн кеткендигин жолдошу менен жагымсыз мамилелер менен түшүндүргөн. Ал эми балдарды тарбиялоого катышпай калгандыгын, Москвада миграцияда жүргөндүгү менен түшүндүрдү. Мындан тышкары, доочу ага балдар менен көрүшүүгө жана алар менен бирге убакыт өткөрүүгө мүмкүнчүлүк бербегендигин айткан.

Төмөнкү суроолорго жооп бериңиз:

- *Балдар тууралуу маселени чечүүдө сот кандай чен-белгилерди (критерийлерди) жетекчиликке алышы керек?*
- *Жубайлардын ортосундагы талаш кантип чечилиши керек?*

Кейсти талкуулоонун жыйынтыгын чыгарыңыз. Үй-бүлө кодексине ылайык ата-эне бөлүнүп жашаган учурларда балдардын жашаган жери ата-эненин макулдашуулары менен бекитилет. А бирок, тапшырманын шарттарынан көрүнүп тургандай, ата-эне ортосунда мындай макулдашуу болгон эмес, ошондуктан алардын ортосундагы талашты сот баланын кызыкчылыктарын жана алардын пикирлерин (10 жашка чыккан балдардын пикирлерин) эске алуу менен чечет.

5. САБАКТЫ ЖЫЙЫНТЫКТОО

Өтүлгөн материалды окуучулар менен лекциянын негизги учурларына көңүлдү бурдуруу, карточкалар менен иштөө, кейстер менен талкуулоо аркылуу бышыктаңыз. Окуучулардын көңүлүн Кыргызстанда үй-бүлөлүк мамилелерди бир нече мыйзамдар жөнгө салаарына бурдуруңуз: КР Үй-бүлө кодекси, КР Балдар жөнүндө кодекс, КР Жарандык кодекси. Үй-бүлө маселесин кароодо балдардын, ата-эненин, үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрүнүн, жубайлардын укуктарын жана милдеттерин да эске алуу зарыл.

НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨР

Үй-бүлө – мүлктүк жана мүлктүк эмес жеке укуктар жана милдеттер менен байланышкан адамдардын (никеден, туугандыктан, бала асырап алуу же балдарды тарбияга алуунун дагы башка түрлөрүнөн) чөйрөсү.

Жакын туугандар – ата-энеси, балдары, асырап алуучулар, асырап алынгандар, ата-энеси бир жана ата-энеси башка эркек жана кыз бир туугандар, чоң ата, чоң эне, таята, таене, неберелери.

Асырап алуучу үй-бүлө жарандардын (жубайлардын же жеке адамдын) каалоосу боюнча, өз эрктери менен жетим-балдарды, ата-энесинен ажыраган баланы тарбиялап, багуу үчүн келишимдин негизинде кабыл алуунун негизинде түзүлөт.

Балдардын мыйзамдуу өкүлдөрү – ата-энелер, асырап алгандар, камкорчулар, көзөмөлчүлөр, алар жок учурда балдарды коргоо боюнча органдын кызматкери;

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ҮЙ-БҮЛӨ КОДЕКСИ (үзүндү)

2003-жылдын 30-августу № 201 (2018-жылдын 5-июнундагы КР Мыйзамынын редакциясы №60)

1-берене

1. Үй-бүлө – коомдун негизи.

Үй-бүлө, аталык, энелик, балалык – бүткүл коомдун камкордугунун жана айрыкча мыйзамдык коргоонун жүйөсү.

Мамлекет жарандарды үй-бүлөлүк турмушка, жубайлыкка, аталыкка жана энеликке даярдоону камсыз кылат.

Мамлекет жетим балдарды жана ата-энесинин камкордугунан ажыраган балдарды багууну, тарбиялоону, окутууну камсыз кылат.

8-берене

1. Эгерде ушул Кодексте башкасы белгиленбесе, жарандар үйбүлө мамилелеринен (үйбүлө укуктарынан), анын ичинде ушул укуктарды коргоо укуктарынан келип чыгуучу өздөрүнө таандык болгон укуктардан өздөрү каалагандай пайдалана алышат.

Үй-бүлө мүчөлөрүнүн өз укуктарын жүзөгө ашырышы жана өз милдеттерин аткарышы үй-бүлөнүн башка мүчөлөрү менен башка жарандардын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу таламдарын бузбашы керек.

59-берене

1. Он сегиз жашка жетпеген (бойго жете элек) адам бала деп таанылат.

2. Ар бир бала, үй-бүлөдө жашоого, атасын да, энесин да билүүгө, алардан камкордук көрүүгө, алар менен чогуу жашоого укуктуу, баланын кызыкчылыгы үчүн ата-энесинин биринен же экөөсүнөн тең ажыратылышы зарыл болгон учурларды кошпогондо.

Бала өз ата-энесинин колунда тарбияланууга, кызыкчылыктарынын камсыз болушуна, ар тараптуу өсүп-жетилишине, анын адамдык аброюнун урматталышына укуктуу.

Ата-энеси болбогондо, алар ата-энелик укуктан ажыратылганда жана ата-эненин камкорчулугунан ажыраган дагы башка учурларда баланын үйбүлөдө тарбиялануу укугу белгиленген тартипте Кыргыз Республикасынын Балдар жөнүндө кодекси менен балдарды коргоо боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын аймактык бөлүмдөр тарабынан камсыз кылынат.

85-берене

1. Ата-эне өздөрүнүн жашы жетпеген балдарын багууга милдеттүү. Жашы жетпеген балдарды багуунун тартиби менен түрү ата-эне тарабынан өз алдынча аныкталат.

2. Эгерде ата-энеси өздөрүнүн жашы жетпеген балдарын багууга каражат бербесе, аларды баккан каражат (алимент) жашы жетпеген балдарына алимент өндүрүп алуу тууралуу алардын ата-энесинен (экөөнүн биринен) доо коюу укугу берилген балдарды коргоо боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын аймактык бөлүмдүн сотко берген доосунун негизинде ата-энеден сот тартибинде өндүрүп алынат.

92-берене

1. Эмгекке жөндөмдүү бойго жеткен балдар өздөрүнүн эмгекке жөндөмсүз жардамга муктаж болгон ата-энесин багууга жана аларга кам көрүүгө милдеттүү.

2. Алимент төлөө жөнүндө макулдашуу жок болгондо жардамга муктаж болгон эмгекке жөндөмсүз ата-энеге бойго жеткен эмгекке жөндөмдүү балдарынан алимент сот тартибинде өндүрүлүп берилет.

5. Эгерде ата-энесинин ата-энелик милдеттеринен баш тарткандыгы сот тарабынан аныкталса, жардамга муктаж болгон эмгекке жөндөмсүз өз ата-энесин багуу милдетинен балдары бошотулушу мүмкүн.

Ата-энелик укуктарынан ажыратылган ата-энелерге балдары алимент төлөөдөн бошотулат.

8-САБАК. НИКЕГЕ ТУРУУНУН ЖАНА ТОКТУТУУНУН ШАРТТАРЫ

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: окуучулардын адамдын укуктары жана эркиндиктери, ар- намысы, никеге туруу, аялдардын укуктары тууралуу билимдерин кеңейтүү.

Тарбиялык: өзүнүн иш-аракеттерине жоопкерчилик алууга; аялдарга урматтоо менен мамиле жасоону калыптандырууга түрткү берүү.

Өнүктүрүүчү: өзүнүн турмушуна жоопкерчиликти аңдоо, турмуштук пландарды түзүү.

Сабактын тиби: чакан-лекциянын жүрүшүндө баарлашуу жана суроо менен (интерактивдүү лекция) менен коштолгон аралаш сабак. Өткөн материалдарды өздөштүрүү дискуссия элементтери, чакан актёрдук сахналаштыруу жана презентацияны колдонуу интерактивдүү методдору менен бышыкталат.

Сабактын формасы: дискуссия, чакан топтордо иштөө.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: Адам укуктарынын жалпы декларациясы: Тиркеме Н-1 – Н-2, кагаз\дептер, ручка, карточка, эл аралык документтерден үзүндү (АУЖД, КР Конституциясы), мүмкүнчүлүккө жараша кагаз барактары, фломастерлер, скотч.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.
2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (4 мүнөт).
3. Жаңы теманы түшүндүрүү (13 мүнөт):
 - сабактын максаты жана темасы менен тааныштыруу;
 - чакан лекция.
4. Материалдарды бекемдөө (25 мүнөт):
 - ролдоштурулган чакан сценка аткарышат: «Ала качуу»;
 - дискуссия;
 - «Позицияңды ээле!» көнүгүүсү.
5. Сабакты жыйынтыктоо (3 мүнөт).

Окутуучуга сунуш: актуалдуу теманы өздөштүрүү үчүн интерактивдүү методдорду колдонула: ролдоштурулган сценка, мораль жана укук көз карашынан суроолорду талкуулагыла, укуктук жана адеп-ахлактык талаадагы талаш-тартышты жыйынтыктагыла.

Сабакты төмөнкү суроодон чыгуу менен баштагыла: *Балдар никеге туруу, анын мыйзамдык ченемдери жана мораль ченемдери тууралуу эмнелерди билиши керек?*

Проектор жана досканы колдонуп, мыйзамдардын термини жана беренелерин (бул тиркемедеги) көрсөтүңүз.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Окутуучу сабакка ресурстардын даярдыгын текшерет.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо. Окуучуларга суроо бергиле:

- 1) Үй-бүлө деген эмне, белгилери жана функциялары?
- 2) Үй-бүлө мүчөлөрүнүн укуктары жана милдеттери?
- 3) Азыркы коомдогу үй-бүлөнүн ролу кандай?

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ. Окутуучу сабактын темасын жана максатын айтып, жаңы тема менен тааныштырат.

Чакан-лекциянын мазмуну:

1. Нике деген эмне?
2. Никеге коюлуучу талаптын негиздери.
3. Никеге туруунун принциптери кандай?
4. Ала качуу деген эмне: салтпы же кылмышпы?

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАМАЛАР

1) Чакан лекцияны интерактивдүү өткөрүп, суроолорду жана кыскача жоопторду камтуу менен өткөрүү керек. Суроолорду жуптарда кыскача талкуулагыла. Талкуудан кийин никеге тийиштүү маанилүү юридикалык жана адеп-ахлактык аспектилерди белгилегиле.

2) Лекцияны даярдоодо Үй-бүлө кодексин, КР Жазык кодексинен пайдалангыла (Тиркеме Н-1 – Н-3). Жаңы теманы кабыл алуу жана окуучуларга мотивация берүү үчүн: *«Никеге туруу» деген сөздү укканда кандай образдар пайда болот?* деген суроолорду бергиле.

3) Лекцияны Бакыт үйүндө ар бир күнү бир нечелеген никелер каттала турганын белгилөө менен баштагыла. Жаштар көбүнчө тойду ойлонушат: той кийими, өткөрө турган жай, тамак-аш ж.б. Ал эми үй-бүлөлүк бакыт жубайлар ортосунда өмүр бою курулат.

4) Окуучуларга *нике деген эмне?* - деген суроо берип, талкуулагыла. Биздин өлкөнүн мыйзамы боюнча нике эркек менен аялдын союзу экендигин белгилегиле. Нике бул аял менен эркектин бир никелүү союзу. Ал эми эки аял алуу, көп аял алуу үчүн КР Жазык кодекси боюнча юридикалык жоопкерчилик каралган.

Нике – үй-бүлө күтүү максатында түзүлгөн, жубайлардын ортосундагы мүлктүк жана мүлктүк эмес мамилелерин жарата турган, мыйзамда белгиленген тартипте тараптардын эркин жана өз ара макулдугу менен эркек жана аялдын ортосундагы тең укуктуу жана ыктыярдуу баш кошуусу. Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө кодекси. 2-берене

5) Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө кодексинин 13-беренесин окугула:

«Никеге туруу үчүн никеге туруп жаткан эркек менен аялдын ыктыярдуу өз ара макулдугу жана алардын нике курагына жетилиши зарыл». Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө кодекси 13-берене

“Жарандык нике деген эмне?” деген суроону талкуулагыла. Бир нече жооптон кийин **жарандык нике** – мамлекеттик органда (ЗАГСТА) катталбаган эки адамдын бирге жашоосу экендигин айткыла.

Никеге туруу принциптерине токтолгула. Окуучулар менен: *Никеге карата негизги талаптар кайсылар?* суроонун талкуулагыла. Кыскача талкуудан кийин корутунду жасап, бул негизги талаптарды айтып бергиле:

- *өз эрки менен макул болуу;*
- *жаш курагы;*
- *никени каттоо.*

Өз эрки менен никеге туруу айрым учурда зомбулук менен бузула тургандыгын, кыздарды мажбурлап күйөөгө берүү же ала качуу бар экендигин, кээде жигитти ата-энеси тандап берген кызга үйлөнгөнгө мажбур кылаарын белгилегиле.

б) Нике келишими жөнүндө кыскача айтып бериңиз.

Корутундулаңыз:

Түшүндүрүп бериңиз, ыктыярдуу макулдук – адам баласынын маанилүү укугу жана никеге мажбурлоо үчүн юридикалык жоопкерчилик каралган. Нике келишими никеге туруп жаткандардын же никесиз бирге жашагандардын жубайлык жашоону каалаган учурунда эки тараптуу каалоо боюнча түзүлөт. Нике келишими жубайлардын мүлктүк укуктарын юридикалык жактан бекемдейт жана жубайлардын учурдагы мүлкүнө карата, ошондой эле келечектеги мүлкүнө карата да түзүлүшү мүмкүн. Келишимде жубайлар үй-бүлөлүк чыгымдар кандайча жүргүзүлө тургандыгын жана ажырашуу учурунда ж.б. учурларда мүлктүк бөлүшүүнү аныктайт.

Жарандык нике жана диний ырым-жырымдар боюнча никелештирүү ЗАГСТА катталбаган соң эч кандай укуктук мааниге ээ эмес. Бул деген, жубайлар ажырашканда көпчүлүк учурда аялдар жана балдар мүлктү бөлүшүү менен байланышкан тобокелдиктерге кабылышат.

4. ТЕМАНЫ БЫШЫКТОО

Окуучулар жуп болуп алып теманы талкуулашат:

■ Сиз үчүн эмне маанилүүрөөк – Жарандык абалды каттоо актысында (ЗАГС) катталуу менен расмий нике, жарандык нике же диний ырым-жырымдар боюнча нике (жарандык абалды каттоо актысындагы расмий каттоосуз)? Өз жоопторуңузду аргументтеңиз.

■ *Никелештирүү үчүн ыктыярдуу макулдук эмне үчүн маанилүү?*

■ *Нике келишимин түзүүгө карата сиздин мамилеңиз кандай? Азыркы шарттарда бул маанилүү деп эсептейсизби?*

Класстын окуучулары менен багыттоочу суроону берүү менен **талкуу өткөрүңүз:**

Эгер жубайлар жарандык абалды каттоо актысында (ЗАГС) расмий каттоосуз жашап жатып, ажырашып калышса үй-бүлө мүчөлөрү, айрыкча аялдар жана балдар кандай тобокелдиктерге кабылышат?

Теманы үйрөнүү учурда коомчулукта өтө актуалдуу болгон никеге туруу көйгөйү боюнча чакан актердук сахналаштырууга негизделген.

«КЕЛИН УУРДОО» («АЛА КАЧУУ») актердук чакан сценкасы

Актердук чакан сценканы уюштуруу. Аны үчүн ыктыярчылардын чыгуусун сураныңыз – 4 кыз жана 3 бала, же өз тандооңуз боюнча дайындаңыз. Ролдорду аткаруу: 3 баланын ичинен – бири күйө бала жана «келин уурдоого» жардам берген эки жолдошу. Кыздардын бири келинчектин ролун аткарат, башка кыздар келинди тосуп алып, мажбурлап үйгө киргизген аялдардын ролдорун аткарышат, алардын бири келинге жоолук салат.

Талкуу өткөрүңүз. Окуучуларды бул актёрдук сценка боюнча суроолорду берүүнү жана өз пикирлерин билдирүүнү өтүнүңүз. Талкууну активдештирүү үчүн окутуучу багыттоочу суроолорду бере алат, мисалы:

«Келинге» суроо:

- Бул окуя кандай сезимдерди жана таасирлерди жаратты?
- Ушундай никеге макулсузбу?
- Сизге ала качуунун эмнеси жакпайт?

«Күйөө балага» суроо:

- Күйөө бала жашоосундагы бул окуяда кандай сезимдерди жана таасирлерди башынан өткөрдү?
- Эмне себептен кызга өз эрки менен никеге турууну сунуштабастан, ушундай жолду тандап алды?

«Күйөө баланын туугандарына» жана «досторуна» суроо:

- Бул окуя кандай сезимдерди жана таасирлерди жаратты?
- Эмне себептен кызды ала качууга макул болдуңар?

Ала качуу – бул салтпы же кылмышпы? суроосу боюнча кыскача талаш-тартыш өткөргүлө. Окуучулар өз пикирлерин айтышып, жоопторун аргументтешет.

«ПОЗИЦИЯНЫ ЭЭЛЕ!» КӨНҮГҮҮСҮН ӨТКӨРГҮЛӨ

Окуучулар келин ала качуу боюнча бир позицияны ээлешет: оң жагында – кыз ала качуу – салт дегендер, сол жагында кыз ала качуу кылмыш дегендер топтолот. Окуучулар өздөрүнүн позицияларын аргументтештириши керек.

5. САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫН ЧЫГАРУУ

Сабактын жыйынтыктарын чыгарып жатып, мажбурлаган никенин адеп-ахлаксыздыгына, кыздын кадырынын, аялдардын укуктарынын жана эркиндигин бузулгандыгына көңүл буруңуз. Никеге мажбурлоо – бул аялзатынын никеге туруу эркиндигин бузуу менен укугу жана эркиндигин бузуу болуп эсептелет. КРнын Кылмыш кодексинде никеге мажбурлоо үчүн жоопкерчилик каралган. *Ала качуу* КРнын Мыйзамында *кылмыш* деп аныкталган, ага баргандарга юридикалык жоопкерчилик каралган: аларга 5 жылдан 10 жылга чейин эркинен ажыратылат. Мындан тышкары, жашы жетиле элек (бойго жете элек) кыздарды никеге турууга мажбурлоо үчүн – 200 миң сом айып каралган.

«НИКЕГЕ ТУРУУ» ЧАКАН ЛЕКЦИЯСЫНА МААЛЫМАТТАР

Негизги түшүнүктөр:

Нике – үй-бүлө күтүү максатында түзүлгөн, жубайлардын ортосундагы мүлктүк жана мүлктүк эмес мамилелерин жарата турган, мыйзамда белгиленген тартипте тараптардын эркин жана өз ара макулдугу менен эркек жана аялдын ортосундагы тең укуктуу жана ыктыярдуу баш кошуусу;

Жалган нике – үй-бүлө күтөм деп ниеттенбестен, никенин катталышынан улам келип чыга турган кандайдыр бир пайда табууну көздөп түзүлгөн нике;

Нике курагы – адамдын никеге турушуна укук берген курак;

Жакын туугандар – ата-энеси, балдары, асырап алуучулар, асырап алынгандар, ата-энеси бир жана ата-энеси башка эркек жана кыз бир туугандар, чоң ата, чоң эне, таята, таяне, неберелери.

Нике деген эмне? **Нике** – бул эркек менен аялдын бири-бирин сүйүү жана урматтоонун негизинде түзүлгөн ыктыярдуу союз. Эркек менен аялдын ортосундагы нике – бул адамдын өмүрүнүн ишке ашырылышы. Себеби үй-бүлө бул кайсы болбосун коомдун негизи болот – үй-бүлөдө балдар туулат. Никедеге жубайлар үй-бүлө (бюджетин) чарбасын жүргүзгөнгө, үй-бүлөлүк мамиледе болууга, балдарга кам көрүү жана үй иштери менен алектенгенге укук жана милдеттеме алышат.

НИКЕГЕ ТУРУУ ПРИНЦИПТЕРИ

Никеге туруу үчүн никеге туруп жаткандардын эз эрки менен макулдугу жана нике курагына толугу менен керек.

Макулдук. Аял менен эркектин ыктыярдуу биригүүсүнүн негизинде никеге туруусу. Эки тарап тең никеге макул болушу, бир тарап дагы никеге туруу үчүн күч колдонбошу керек.

Курагы. Нике курагынын шарты – никеге турчу жашка жетүү. Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык никеге 18 жаш деп бекитилген. Жүйөлүү себептер болгондо никеге турууну каалаган адамдардын жашаган жери боюнча жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруучу-тескөөчү органдары бул адамдардын өтүнүчү боюнча балдарды коргоо боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын аймактык бөлүмдөрүнүн комиссиялык корутундусунун негизинде эркектер жана аялдар үчүн нике курагын бир жылдан ашырбастан төмөндөтүүгө укуктуу.

Никени каттоо. Нике жарандык абалдын актыларын мамлекеттик каттоо укугу ыйгарылган мамлекеттик органдарында же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында катталганда таанылат. Никеге туруу арыз берген күндөн тартып бир ай өткөндөн кийин катталат. Өзгөчө учурларда, айтсак, кыздын боюнча болуп калган учурда нике арыз берген күнү катталышы мүмкүн.

Жарандык нике. Нике ЗАГСтан катталышы же эркин мүнөзгө, мамлекет тарабынан каттоодон өтпөгөн болушу мүмкүн. Бул макулдашуу аркылуу, жарандык же диний канондор менен (исламда – нике) катталышы мүмкүн. Нике жана үй-бүлөгө тийиштүү *диний ырым-жырымдар* укуктук негизге ээ эмес.

Катталбаган никеде (диний ырым-жырымдар боюнча же жарандык нике) аял жана эркек бирге жашашат, балдар төрөлөт, сыртынан кадимкидей эл көрүнөт. Бирок алардын мамилеси юридикалык жактан мыйзамдашкан эмес, жубайлардын укугу жана милдети никени расмий каттаганда гана пайда болот. Жарандык никеде аял жалгыз эне болуп, баласын же балдарын жалгыз өзү тарбиялап калуу коркунучу бар. Анткени ЗАГСТАгы каттоосу жок жарандык никеге КР Үй-бүлө кодексинин беренелери – өз ара материалдык жоопкерчилик, мурастоо укугу, балдарга карата укуктук мамилелер ж.б. жайылтылбайт. Мисалы, жарандык никеде же, ислам боюнча никеде туруу менен жарандык күйөөсү каза болуп калса, анын мүлкүн мурастай албайт (жарандык никеден туулган балдар да мурастоо укугун далилдеши татаал болот).

Айрым учурларда түгөйлөр **жалган нике** да кыйышат – бул үй-бүлө күтөм деп ниеттенбестен, никенин кыйылышынан улам келип чыга турган кандайдыр бир пайда табууну көздөп түзүлгөн нике.

Зомбулук менен нике кыюу. Кыргызстанда айрым учурда зомбулук менен нике кыйдыруу, ала качуу бар. Коомдо бул кыргыздардын мурдатан келе жаткан салты деген түшүнүк бар. Бирок илимий изилдөөлөр зомбулук менен никеге туруу тарыхый жактан алып караганда кыргыз элинин салты эмес экендигин көрсөтүүдө.

КР Жазык кодексине ылайык, никеге туруу үчүн аялды өзүнүн эркине каршы уурдап кетүү – 5 жылдан 10 жылга чейин эркинен ажыратуу менен жазаланат. 18 жашка чыга элек (эрезеге жете элек кызды) жактарды уурдап кетүү, нике мамилеси, анын эркине каршы никеге туруу – эркинен ажыратылуу жана 200 миң сом айып пул салуу менен жазаланат.

НИКЕГЕ ТУРУУГА ТОСКООЛДУК КЫЛГАН ШАРТТАР

Никеге турууга бул жагдайлар тоскоолдук кылат:

- адамдардын бирөөсү эле башка адам менен катталган никеде турса (себеби көп аял алууга тыюу салынган);

- жакын туугандарга (улуулата жана кичүүлөтө түз тараган туугандарга (ата-энелери менен балдары, чоң атасы, чоң энеси, таята, таенеси жана неберелери), бир ата-энеден төрөлгөн жана атасы же энеси бир эркек-кыз бир туугандарга;

- эгерде алардын бири сот тарабынан психикалык бузулуулардан аракетке жөндөмсүз деп табылса;
- эгерде никеге туруучулардын бири ВИЧ-инфекциясы болуп туруп жашырган болсо – экинчиси сотко никени жараксыз кылуу талабы менен кайрылганга укугу бар.

Өз эрки менен никеге туруп жаткандар пландаштыруу жана медициналык-генетикалык суроолор боюнча кеңеш ала алышат жана медициналык текшерүүдөн өтө алышат. Бул кызмат көрсөтүүлөр жашаган жери боюнча ден соолукту сактоо мекемелери тарабынан акысыз көрсөтүлөт.

Нике келишими. Жубайлардын никеге чейинки тийиштүү болгон мүлкү алардын жеке менчиги болуп эсептелет. Нике келишими жубайлардын мүлктүк укуктарын юридикалык жактан бекитет жана үй-бүлөнү камсыздоо боюнча чыгымдарды күн мурун караштырат, нике токтогон убакытта жубайлардын мүлкүн аныктайт.

Никени токтотуу. Аялы кош бойлуу кезинде жана ортодогу баласы төрөлгөндөн кийин бир жыл ичинде аялынын макулдугусуз күйөөсү ажырашуу жөнүндө иш козгоого укугу жок.

ТИРКЕМЕ Н-2

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ҮЙ-БҮЛӨ КОДЕКСИ (үзүндү)

III глава. Никеге туруунун шарттары жана тартиби

11-берене. Никеге туруу

1. Никеге туруу жарандык абалдын актыларын каттоо органдарында, мыйзамда каралган учурларда, Кыргыз Республикасынын чет мамлекеттин аймагында жайгашкан дипломатиялык өкүлчүлүктөрүндө жана консулдук мекемелеринде жүргүзүлөт.

2. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жарандык абалдын актыларын мамлекеттик каттоону жүзөгө ашыруу боюнча мамлекеттик ыйгарым укуктар берилген учурда никеге туруу жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында жүргүзүлөт.

13-берене. Никеге туруунун шарттары

1. Никеге туруу үчүн никеге туруп жаткан эркек менен аялдын ыктыярдуу өз ара макулдугу жана алардын нике курагына жетилиши зарыл.

14-берене. Нике курагы

1. Нике курагы он сегиз жаш деп белгиленет.

2. Жүйөлүү себептер болгондо никеге турууну каалаган адамдардын жашаган жери боюнча жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруучу-тескөөчү органдары [...] эркектер жана аялдар үчүн нике курагын бир жылдан ашырбастан төмөндөтүүгө укуктуу.

15-берене. Никеге турууга тоскоолдук болуучу жагдайлар

1. Төмөндөгүлөрдүн ортосунда никеге турууга жол берилбейт:

- адамдардын бирөөсү эле башка адам менен катталган никеде турса;
- жакын туугандарга (улулата жана кичүүлөтө түз тараган туугандарга (ата-энелери менен балдары, чоң атасы, чоң энеси, таята, таенеси жана неберелери), бир ата-энеден төрөлгөн жана атасы же энеси бир эркек-кыз бир туугандарга;
- асырап алуучулар менен асырап алынгандарга;
- психикалык бузулуулардан бир эле адам сот тарабынан аракетке жөндөмсүз деп табылса.

16-берене. Никеге туруучу адамдарды медициналык жактан текшерүү

1. Никеге туруучу адамдарды медициналык жактан текшерүү [...] никеге туруучулардын макулдугу менен гана [...] жүргүзүлөт.

2. Никеге туруучу адамды текшерүүнүн натыйжалары медициналык жашыруун сырды түзөт[...].

3. Эгерде никеге туруп жаткан адамдардын бири экинчисинен венерикалык оорусу же ВИЧ-инфекциясы менен ооруй турганын жашырса, кийинки никени жараксыз деп табуу талабы менен сотко кайрылууга укуктуу (ушул Кодексин 28-31-статьялары).

4-Глава Никенин токтотулушу

18-берене. Никени бузуу жөнүндө талап койгон күйөөсүнүн укугун чектөө

Аялы кош бойлуу кезинде жана ортодогу баласы төрөлгөндөн кийин бир жыл ичинде аялынын макулдугусуз күйөөсү ажырашуу жөнүндө иш козгоого укугу жок.

37-берене. Жубайлардын ар биринин менчиги

1. Никеге турганга чейин жубайлардын ар бирине таандык болгон мүлк, ошондой эле никеде турган учурда жубайлардын бири мурас катары же дагы башка бекер бүтүмдөр боюнча алган белек (жубайлардын ар биринин мүлкү) анын менчиги болуп саналат.

2. Кымбат баалуу жана башка байлыктарга байланыштуу буюмзаттардан тышкаркы башка жеке пайдалануудагы (кийим-кече, бут кийим жана башкалар) никеде турган мезгилде жубайлардын жалпы каражаттарынын эсебинен алынганына карабастан, аларды кайсы жубайы пайдаланып жүрсө, ошол жубайынын менчиги деп табылат.

44-берене. Нике келишимин түзүү

1. Нике келишими никени мамлекеттик каттоодон өткөргөнгө чейин жана никеде турган мезгилдин кайсы учурунда болбосун түзүлүшү мүмкүн.

45-берене. Нике келишиминин мазмуну

1. Нике келишими жубайлардын колундагы жана ошондой эле алардын алдыда боло турган мүлкүнө да түзүлүшү мүмкүн.

2. Жубайлар нике келишиминде бири-бирине каралашуу жагынан өз укуктары менен милдеттерин, бири-биринин кирешелерине катышуу ыкмаларын, ар бири үй-бүлө чыгымдарын чыгаруу тартибин аныктап алууга; нике бузулган учурда ар бирине бериле турган мүлктү чектеп алууга, ошондой эле жубайлардын мүлктүк мамилелерине тиешелүү болгон дагы башка ар кандай жоболорду аныктап алууга укуктуу.

ТИРКЕМЕ Н-3

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КЫЛМЫШ ЖАЗА КОДЕКСИ (үзүндү)

28-глава. Үй-бүлө мамилелеринин салттарына жана жашы жете электердин кызыкчылыктарына каршы кылмыштар

175-берене. Адамды никеге туруу максатында уурдоо

1. Адамды анын эркине каршы никеге туруу үчүн уурдоо – III категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

2. Он сегиз жашка жете элек адамды иш жүзүндөгү нике мамилелерине туруу үчүн же болбосо анын эркине каршы никеге туруу үчүн уурдоо, - IV категориядагы айып салуу менен IV категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

176-берене. Иш жүзүндөгү нике мамилелерине турууга мажбурлоо

Он сегиз жашка жетелек адамды иш жүзүндөгү нике мамилелерине турууга мажбурлоо, - VI категориядагы айып салууга, же II категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

177-берене. Адамды никеге турууга мажбурлоо

Адамды никеге турууга мажбурлоо, ошого тете мажбурлап түзүлгөн никени улантууга мажбурлоо, же адамды никеге турбастан чогуу жашоого адамды мажбурлоо, же мындай чогуу жашоону улантууга мажбурлоо, ошого тете адамдын никеге туруусуна тоскоолдук кылуу, - V категориядагы айып салууга же I категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

178-берене. Диний ырым-жырымдарды өткөрүүдө нике курагы жөнүндө мыйзамдарды бузуу

Нике курагы жөнүндө мыйзамдарды бузуу менен ага карата никеге туруу боюнча диний ырым-жырымдарды жасаган адамдан ата-энелери (аларды алмаштыруучу адамдар), никеге туруу боюнча диний ырым-жырымдарды жасаган адам, ошого тете жашы жете элек менен никеге туруу боюнча диний ырым-жырымдарды жасаган жашы жеткен адам - II категориядагы эркиндигинен ажыратуу менен жазаланат.

179-берене. Эки жана андан көп аял алуу

Эки же андан көп аял алганда, башкача айтканда, эркектин жалпы чарба жүргүзүү менен эки же андан көп аялдар менен чогуу жашоосу, - II категориядагы коомдук иштерге, же I категориядагы түзөтүү жумуштарына, же II категориядагы айып салууга жазаланат.

9-САБАК. ҮЙ-БҮЛӨДӨГҮ ЗОМБУЛУК

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: үй-бүлө зомбулугу, себептерин түшүнүү, кесепети, зомбулук учурда өзүнүн укуктарын коргоо механизмдери тууралуу билимди кеңейтүү.

Тарбиялык: зомбулук кездешкен учурда коргоо позициясына туруу жана өзүнүн аракеттерине жоопкерчилик алууга тарбиялоо.

Өнүктүрүүчү: көйгөйдү түшүнүү – зомбулук, аны чечүүнүн тынч жолдорун тандоо.

Сабактын тиби: сабактын интерактивдүү методун колдонуу менен аралаш сабак.

Сабактын формасы: дискуссия, чакан топтордо иштөө.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: интерактивдүү доска, проектор, презентация, көрсөтмө материалдар, КР Конституциясы, КР Үй-бүлө кодекси, «КР Үй-бүлө» Кодексинин «Балдар» мыйзамы, КРнын «Үй-бүлөлүк зомбулуктан коргоо тууралуу» мыйзамы.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.
2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (4 мүнөт).
3. Жаңы теманы түшүндүрүү (15 мүнөт):
 - сабактын темасы менен максатын түшүндүрүү;
 - чакан лекция.
4. Материалды бышыктоо (20 мүнөт):
 - Студенттердин чакан топто иштөөсү.
5. Жыйынтыктарды чыгаруу (2 мүнөт).

Негизги түшүнүктөр: үй-бүлө зомбулугу, социалдык кызмат, үй-бүлө зомбулугунан жабырлануучу, үй-бүлө зомбулугун профилактикалоо (алдын алуу), коргоо ордери, кеңеш берүү – профилактикалык борбор (кризистик борбор), социалдык кызмат.

Окутуучуга сунуш: Аталган теманы окутууда предметтер аралык байланышка басым жасоо керек.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Окутуучу сабакка ресурстардын даярдыгын текшерет.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо. Окуучуларга төмөнкүдөй суроолорду бергиле:

- 1) *Нике деген эмне?*
- 2) *Никеге коюлуучу негизги талаптар?*
- 3) *Жарандык никедеги тобокелчиликтер?*

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ. Окутуучу сабактын максатын жана темасын тааныштырат.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Зомбулук деген эмне?
2. Зомбулуктун түрлөрү, зомбулуктун себептери жана кесепеттери.
3. Үй-бүлөдө зомбулуктан коргонуунун чаралары.

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАМАЛАР

Мотивация максатында окуучуларга бул суроолорду бергиле:

- *Зордук-зомбулук жөнүндө эмнени билесиңер?*
- *Үй-бүлөдөгү зомбулук эмнеге алып келет?* (мээ чабуулу методу).

Катышуучулар жуптары менен талкуулашып, андан соң окутуучу бир нече жоопторду жазып алат, лекцияны улантат.

Зомбулук – бир адамдын башка адамга дене бойлук же психикалык таасир этүүсү менен жеке кол тийбестик укугун бузуусу.

Үй-бүлөдөгү зомбулуктун себептери, түрлөрү жана кесепеттери тууралуу айтып бергиле (тиркемени караңыз).

Үй-бүлөдөгү зомбулуктун алдын алуу чаралары. Мугалим окуучуларга үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу бардык мамлекеттик, муниципалдык жана коомдук уюмдар тарабынан өздөрүнүн компетенцияларынын алкагында ишке ашырылаарын түшүндүрөт:

- үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу боюнча программаларды, анын ичинде үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адамдар жана үй-бүлөлүк зомбулук жасаган адамдар үчүн атайын программаларды иштеп чыгуу жана киргизүү;

- үй-бүлөлүк зомбулуктун кайталануусун болтурбоо жана ага жол бербөө, ошондой эле жабыр тарткандардын коопсуздугун камсыз кылуу максатында алдын алуучу аңгемелешүүлөр, консультациялар, анын ичинде ишеним телефондору аркылуу сүйлөшүүлөр;

- үй-бүлөлүк зомбулук жасаган адамдарды каттоо жана эсепке алуу;
- коргоо ордеринин шарттарынын аткарылышын көзөмөлгө алуу;
- үй-бүлөлүк зомбулукту жасаган адамдарга үй-бүлөлүк зомбулуктун жол берилбестиги жана укукка каршы келүүсү, ошондой эле үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоо боюнча чаралар жөнүндө маалымат берүү;

- жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоого, зомбулуксуз жана чыр-чатаксыз жүрүм-турумдарга үгүттөөгө, кайсы болбосун адамды басмырлоого жол бербөөгө багытталган, үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоо чөйрөсүндөгү маалыматтык жана агартуучулук өнөктүктөр, иш-чаралар.

Үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу чараларынын түрү. Окутуучу Кыргыз Республикасында үй-бүлөдөгү зомбулукка тыюу салуу амалдары ички иштер органдары тарабынан ишке ашырылаарын белгилейт:

- үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адамдын жана үй-бүлөнүн башка мүчөлөрүнүн же аларга теңештирилген адамдардын өмүрүнө же ден соолугуна коркунучтарды четтетүү боюнча токтоосуз чараларды көрүү;

- үй-бүлөлүк зомбулук жасаган адамдарды жазыктык-процесстик мыйзамдарга ылайык кармоо;
- коргоо ордерин берүү жана узартуу;
- үй-бүлөлүк зомбулук жасаган адамды жазыктык же административдик жоопкерчиликке тартуу;
- өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч келген, үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адамдын анын макулдугу менен токтоосуз коопсуз жерге же болбосо баш калкалоо жайына жайгаштыруу.

Окутуучу **коргоо ордери** 18 жашка жеткен үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыркаган жана үй-бүлөлүк зомбулук кылган адамга берилээрин өзгөчө көңүл бурдурат. Коргоо ордери: үй-бүлөлүк зомбулук көрсөтүүгө тыюу салат; үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыркаган адам менен тикелей же кыйыр байланышка чыгууга тыюу салдырат.

Үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоону ишке ашырган мамлекеттик, муниципалдык органдар, институттар:

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтү; Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан аныкталуучу, үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоо боюнча субъекттердин иштерин координациялаган ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган;

- сот; прокуратура; ички иштер органдары;
- социалдык өнүктүрүү органдары;
- саламаттык сактоо органдары; билим берүү органдары;
- юстиция органдары; балдарды коргоо боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган;
- Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысы (Омбудсмени); адвокатура;
- жергиликтүү мамлекеттик администрациялар;
- жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары;
- аксакалдар соту; жалпыга маалымдоо каражаттары;
- өз компетенцияларынын чектеринде башка уюмдар.

Окутуучу зомбулук жана социалдык кызмат көрсөтүүнү мамлекеттик органдардан башка кеңеш берүү-профилактикалык борборлор, коомдук уюмдар да ишке ашыраары жөнүндө маалымат берет.

4. ТЕМАНЫ БЫШЫКТОО

Окутуучу окуучулар менен үй-бүлөдөгү зомбулуктун себептерин жана кесепеттерин талкуулашат, биздин мамлекетте каралган коргонуу чарасы – коргоочу ордер жөнүндө маалымат берет.

Окутуучу маалыматтарды берет жана классты эки топко бөлөт. Ар бир топ суроону талкуулайт жана презентация даярдайт.

1-топ. Коргоочу ордерди үй-бүлөлүк зомбулукту тыюунун чарасы катары турмушта колдонууну талкуулоо жана түшүнүү;

2-топ. Үй-бүлөдөгү зомбулуктан коргоону кайсы негизги органдар камсыздайт – ошону талкуулоо. Презентация даярдоо. Класста жалпы талкуулоо өткөрүү.

1-топ. Коргоо ордери

Топ үчүн маалымат: Үй-бүлөлүк зомбулук фактысы ички иштер органдары тарабынан үй-бүлөлүк зомбулук фактысы тууралуу кабарлаган каалаган тараптын маалыматтарында камтылган маалыматтарды текшерүү жолу менен аныкталат, жана фактыны аныктагандан кийин жыйырма төрт саат аралыгында үй-бүлөлүк зомбулук жасаган тараптын жашаган жери боюнча ички иштер органдары тарабынан үч күндүк мөөнөткө коргоочу ордер берилет. Үй-бүлөлүк зомбулук көрсөткөн жана коргоочу ордерди алган тарап анда көрсөтүлгөн бардык шарттарды аткарууга милдеттүү. Коргоочу ордер төмөнкүлөрдү карайт:

1) үй-бүлөлүк зомбулукка тыюу салат;

2) үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан тарап менен түз жана кыйыр мамиле-катыштарга тыюу салат;

Коргоочу ордер үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыркаган тараптын сотко кайрылууга укуктары, ошондой эле үй-бүлөлүк зомбулук жасаган тараптын коргоочу ордердин шарттарын аткарбагандык үчүн жоопкерчилиги тууралуу маалыматтарды камтыйт.

Үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыркаган тараптын арызы боюнча ички иштер органы коргоочу ордерди отуз күнгө узартат. Ички иштер органынын кызматкери үй-бүлөлүк зомбулукту жасаган тарапты коргоочу ордердин шарттары жана аны аткарбоонун кесепеттери менен кол тамга койдурду менен тааныштырууга милдеттүү.

Окутуучу «суроо-жооп» методу аркылуу топтук талкуулоонун жыйынтыктарын чыгарат:

1) Коргоочу ордерди качан жана кайдан алууга болот?

2) Коргоочу ордер деген эмнени билдирет?

3) Коргоочу ордерди кантип узартууга болот?

2-топ. Үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоо боюнча негизги органдар

Информация для группы: Үй-бүлөлүк зомбулуктан коргоо жана сактоо боюнча социалдык өнүктүрүү органдары: социалдык кызматтарды жана жардам көрсөтүшөт, мониторинг, кеңеш берүү, ошондой эле жабыркаган тараптын макулдугу менен үй-бүлөлүк зомбулук фактысы аныкталгандыгы тууралуу ички иштер органдарына кабарлашат.

Зомбулуктан жабыркагандарга көрсөтүлүүчү социалдык кызматтар төмөнкүлөрдү камтыйт: убактылуу баш калкалоочу жайды сунуштоо; кеңеш берүүчүлүк жардам; социалдык реабилитация, патронаж; социалдык-укуктук кызматтар; социалдык-психологиялык; психологиялык-педагогикалык жана социалдык-медициналык кызматтар.

Ички иштер органдары: бардык тараптардан үй-бүлөлүк зомбулук тууралуу арыздарды кабыл алат, каттайт; коргоочу ордерди берет (көзөмөлдөйт, узартат), үй-бүлөлүк зомбулук жасаган тарапты кылмыш жоопкерчилигине же административдик жоопкерчиликке тартат; социалдык кызматтар тууралуу маалыматтарды берет жана кеңеш берүүлөрдү жүргүзөт; үй-бүлөлүк зомбулуктун алдын-алуу боюнча чараларды көрүү үчүн бөлмөлөргө жана аймакка тоскоолдуксуз кирет.

Сот: Сотко төмөнкүлөр кайрыла алат: 1) үй-бүлө зомбулугунан жабыркаган тарап, же анын өкүлү; 2) прокурор; 3) эгер ал жашы жете элек (бойго жете элек) эмгекке жарамсыз болсо, балдарды коргоо боюнча мамлекеттик ыйгарым укуктуу органдын аймактык бөлүмдөрү. Доо арызга, коргоочу ордердин көчүрмөсү же соттук актынын көчүрмөсү, же үй-бүлөлүк зомбулуктун болушу фактысы боюнча аксакалдар сотунун чечими.

Топтук талкуулоонун жыйынтыгын чыгаруу үчүн окуучулар менен төмөнкү маселени талкуулаңыз:

– Үй-бүлөлүк зомбулук менен күрөшүүнү кайсыл негизги органдар жана кантип жүзөгө ашырышууда?

– Үй-бүлөлүк зомбулуктан коргоо жана сактоо боюнча социалдык өнүктүрүү органдары кандай функцияларды сунуш кылат?

– Үй-бүлөлүк зомбулуктан коргоо жана сактоо боюнча ички иштер органдары кандай функцияларды сунуш кылат?

– Зомбулуктан жабыр тарткандарга социалдык кызматтарды көрсөтүү эмнени камтыйт?

– Сотко кантип жана ким кайрыла алат?

«ЧЕЧИМДЕРДИН ДАРАГЫ» МЕТОДУ

Окутуучу окуучулардын көңүлүн үй-бүлөлүк зомбулуктун себептерин, кесепеттерин, коргонуу чараларын талкуулоосуна басым жасайт жана үй-бүлөлүк зомбулук менен күрөшүү боюнча өз көрүүлөрүн иштеп чыгууга акырындап өткөрөт.

5-8 адамдан турган чакан топторду түзүңүз. Топторго тапшырманы түшүндүрүңүз:

– маселенин чечилишинин варианттарын иштеп чыгуу;

– презентация даярдоо.

Класстагы окуучулар менен: *Кыргызстанда үй-бүлөлүк зомбулукту кантип чечүү керек?* – деген суроону талкуулагыла.

Окуучулар менен чогуу 2-таблицаны толтургула.

Таблица 2-таблица. Үй-бүлөдөгү зомбулукту чечүүнүн мүмкүн болгон варианты

Вариант 1: ...		Вариант 2: ...		Вариант 3: ...	
артыкчылыгы	кемчилиги	артыкчылыгы	кемчилиги	артыкчылыгы	кемчилиги

5. ЖЫЙЫНТЫКТОО

Өткөн материалды окуучулар менен биргеликте лекциянын негизги жерлерине басым жасоо менен бышыктаңыз. Айрыкча окуучулардын оңдоо киргизген жоопторуна көңүл бөлүңүз.

«ҮЙ-БҮЛӨДӨГҮ ЗОМБУЛУК» ЧАКАН ЛЕКЦИЯСЫНА МААЛЫМАТ

Зомбулук – бир адамдын башка адамга дене бойлук же психикалык таасир этүүсү жарандын жеке кол тийбестик укугун бузгандыкка кирет.

1. Үй-бүлөдө зомбулук ар кандай багытта болушу мүмкүн:

- 1) күйөөсү тарабынан аялына жасалган мамиле;
- 2) аялы тарабынан күйөөсүнө жасалган мамиле;
- 3) келин тарабынан кайненесине же кайненесинин келинине жасаган мамилеси;
- 4) ата-энелердин бири, же экөөсү тарабынан балага жасалган мамиле;
- 5) улуу бир тууганынын кичүүсүнө жасаган мамилеси;
- 6) эрезеге жеткен балдары жана неберелери тарабынан ата-энесине же карыган туугандарына жасаган мамилелери;
- 7) Үй-бүлө мүчөлөрүнүн биринин башкаларына жасаган мамилеси.

2. Үй-бүлөдөгү зомбулуктун түрлөрү:

■ **дене-бойлук зомбулук** – үй-бүлө мүчөсүнүн/ага теңештирилген адамдын башка үй-бүлө мүчөсүнө/ага теңештирилген адамга карата өтө маанилүү жашоо-турмуш функцияларын аткаруу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратуусу, башка жерге көчүү эркиндигинен, турак жайдан, тамак-аштан, кийимден ажыратуусу же чектөөсү, оор кара күч эмгегине мажбурлоосу, ошондой эле багуу жана кам көрүү милдеттеринен баш тартуусу;

■ **психологиялык зомбулук** – дене-бойлук, сексуалдык, экономикалык зомбулук жасоо коркунучу, ошондой эле ар-намысты жана кадыр-баркты атайылап басмырлоо, өмүргө коркунуч келтирүүчү же психологиялык, дене-бойлук саламаттыктын бузулушуна, ошондой эле жашы жете элек адамдардын катташуу укугун чектөөгө алып келүүчү укук бузууларды же жосундарды жасоого мажбурлоо;

■ **экономикалык зомбулук** – үй-бүлө мүчөсүнүн/ага теңештирилген адамдын башка үй-бүлө мүчөсүн/ага теңештирилген адамды багуу боюнча милдеттерин атайылап аткарбоосу, ошондой эле адамды ага мыйзам боюнча таандык болгон мүлктү же кирешелерди алуу же тескөө укугунан атайылап ажыратуу же чектөө жана/же ишенимдүү адамдын мүлктү же кирешелерди ишеним көрсөтүүчүгө зыян келтирүү менен пайдалануусу.

■ **сексуалдык зомбулук** – кимдир бирөөгө (өнөктөшүнө) анын макулдугусуз жасалган сексуалдык акт же сексуалдык жүрүм-турум. Сексуалдык зомбулук – күч колдонуу, коркутуу же шантаж аркылуу сексуалдык актка мажбурлоо, сексуалдык аракеттер аркылуу (зордуктоо) ооруксунтуп, ден соолугуна зыян келтирүү. Балдарга жасалган сексуалдык мүнөздөгү зомбулук аракеттерди өзгөчө бөлүп көрсөтүшөт.

3. Зомбулуктун себептери жана кесепети

Негизги жеке (инсандык) себептери:

- Конфликты «тынчтык» жол менен чече албоо;
- Диалог жана коммуникация түзө албоо;
- Көзөмөлдөөнү каалоо жана айланадагыларга өзүнүн пикирин таңуулоо;
- Өзүнүн агрессиясын башкара албоо жана башка.

Негизги социалдык-экономикалык себептери:

- Экономикалык көйгөйлөр (жумушсуздуктун күчөшү, айлык акынын төмөндүгү) үй-бүлөдөгү чыңалууну күчөтөт;
- Телеберүү, пресстадагы зомбулукту көрсөтүү, компьютердик оюндардагы зомбулук, агрессивдүү жүрүм-турумга болгон сынчыл мамилени төмөндөтөт.

Негизги кесепеттери:

- агрессия;
- дене бойлук, психологиялык травмалар;
- башка адамдарга ишенип мамиле жасоого жөндөмсүздүк;
- өзүн-өзү өлтүрүү тууралуу ойлор;
- негативдүү ынанымдар жана башка.

Үй-бүлө зомбулугунан жабыр тарткандарды жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, социалдык өнүктүрүү органдары тез аранын ичинде коопсуз жерге жайгаштырууда ички иштер органдарына жардам кылышы керек.

Үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адамдын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо үчүн сотко кайрылуу укугуна төмөнкүлөр ээ болот: үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адам же болбосо анын өкүлү; прокурор; эгерде үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адам жашы жете элек же сот тарабынан аракетке жөндөмсүз деп таанылган адам болуп саналса, балдарды жана сот тарабынан аракетке жөндөмсүз деп таанылган адамдарды коргоо боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын аймактык бөлүмдөрү.

Тараптар зомбулук көрсөткөн адамга бир же бир нече талаптар менен карылышы мүмкүн: бирге жашаган жеринен убактылуу чыгып кетүүнү; жашы жете элек балдар менен катташуу жагынан ата-эне укугунан четтетүүнү; үй-бүлөлүк зомбулук кылган адамды жарандык мыйзамга ылайык чек коюлган аракетке жөндөмсүз жана башка деп таануу.

Коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдар:

- Үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоо тармагында мыйзамга ылайык социалдык, укуктук, юридикалык, психологиялык жана башка колдоо жана жардам көрсөтөт, анын ичинде;
- үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адамдарга алардын коргоо үчүн мамлекеттик органдарга же болбосо коомдук уюмдарга кайрылуу укугу жөнүндө маалымдоого;
- үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адамдарга тиешелүү консультацияларды берүүгө;
- үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан адамдардын макулдугу менен үй-бүлөлүк зомбулук фактылары жөнүндө ички иштер органдарына, прокуратура жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу, социалдык коргоо органдарына кабарлайт, мында жашы жете электерге жана аракетке жөндөмсүз деп таанылган адамдарга карата зомбулук болсо, аталган органдарга кабарлоо милдеттүү болуп саналат.
- үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоо маселелери боюнча маалыматтык жана агартуучулук ишти жүзөгө ашырат; Үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоо субъекттери менен бирге аракеттешет.

IV ГЛАВА: ЭМГЕК МЫЙЗАМДАРЫНЫН НЕГИЗДЕРИ

10-САБАК. МЫЙЗАМДАРДЫ БИЛҮҮ ЭМГЕК УКУГУН ИШКЕ АШЫРУУГА КАНДАЙ ЖАРДАМ БЕРЕТ?

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: окуучулардын Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексин үйрөнүү аркылуу эмгек укуктарынын негиздери адам укуктары тууралуу билимдерин кеңейтүү.

Тарбиялык: өзүнүн иш-аракеттерине жоопкерчилик алууга, өзүнүн эмгегине жана башкалардын эмгегине урматтоо менен мамиле жасоону калыптандырууга түрткү берүү.

Өнүктүрүүчү: өзүнүн укуктарын жана милдеттеринин чегин билүү аркылуу аналитикалык ой жүгүртүү билгичтиктерин иштеп чыгуу.

Сабактын тиби: дискуссия элементи жана иштиктүү оюну бар интерактивдүү методдорду колдонуу менен жаңы теманы, өтүлгөн материалды жалпылоо жана бышыктоо бириктирилген аралаш сабак.

Сабактын формасы: дискуссия, ролдоштурулган оюндар, жупта же чакан топтордо иштөө.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: КР Конституциясы, бр. 9; 2-бөлүм, «Адам укуктары жана эркиндиги» мыйзамынын экинчи главасы 18, 23-беренелер; КР Эмгек кодекси, «Эмгек мамилелери. Эмгек мамилелеринин тараптары. Эмгек мамилелеринин келип чыгуу негиздери. Эмгек жана башка мамилелеринин субъектилери» 2-главасы; «Эмгек келишиминин» 3-бөлүмү; оюндун шарты, Тиркеме ЭУ-1, Тиркеме ЭУ-2, кагаз\дептердин барактары, ручкалар, мыйзамдан үзүндү жазылган карточкалар, эгер мүмкүнчүлүк болсо чоң кагаздар, фломастер, кагаз, скотч, интерактивдүү доска, проектор.

Негизги түшүнүктөр:

Эмгек мамилелери – эмгек мыйзамдарында, жамааттык келишимдерде, макулдашууларда, эмгек келишимдеринде каралган эмгек шарттарын иш берүүчү камсыз кылган учурда ички эмгек тартибине баш ийүү менен кызматкердин акыга эмгектик иш-милдеттерди (белгилүү бир адистик, кесип же кызмат боюнча иш) жеке аткарышы тууралуу кызматкердин жана иш берүүчүнүн ортосундагы мамиле.

Кызматкер – иш берүүчү менен эмгек мамилесине кирген жеке жак.

Иш берүүчү – кызматкер менен эмгек мамилесине кирген жеке жак болбосо юридикалык жак (уюм). Мыйзамда белгиленген учурларда иш берүүчү катары эмгек келишимдерин түзүүгө укугу бар башка субъекти чыга алат.

Эмгек келишими – иш берүүчү менен кызматкердин ортосундагы өз ара укук жана милдеттерин аныктап алган келишим.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.
2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (5 мүнөт).
3. Жаңы теманы түшүндүрүү (25 мүнөт):
 - сабактын максаты жана темасы менен тааныштыруу;
 - дискуссия\мээге чабуул;
 - чакан лекция.
4. Материалдарды бышыктоо (12 мүнөт):
 - студенттердин булактар менен иштөөсү (беренелер жазылган карточкалар);
 - ролдук оюн.
5. Сабакты жыйынтыктоо (3 мүнөт).

Окутуучуга сунуштар: сабактын методикасы окуучуларды эмгек келишими менен тааныштыруу, ошондуктан алдын ала эмгек келишиминин шаблонун даярдап коюу абзел.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Окутуучу сабакка ресурстардын даярдыгын текшерет.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо. Өтүлгөн материалдарды бекемдөө жана кайталоо аралаш сурамжылоо методу менен ишке ашат.

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ. Окутуучу сабактын темасын, максатын маалымдайт. Окуучуларга эмгек тармагындагы укуктук мамилелерди үйрөнүүгө кирише тургандыктарын белгилейт.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Эмгек мыйзамдары жана, эмгек укуктары.
2. «Кызматкер» жана «иш берүүчү».
3. Эмгек мамилелери кантип келип чыгат?
4. Эмгек мамилелерин түзүүдө эмгек келишиминин мааниси кандай?

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАМАЛАР

Жаңы теманы кабыл алууга даярдык жана окуучуларды окууга мотивациялоо үчүн төмөнкү суроолорду талкуулагыла (3 мүнөт):

- *Эмгек мыйзамдарын билүү кимге зарыл?*
- *«Эмгекке укуктуулук» деген түшүнүктү сиз кантип түшүнөсүз?*

Лекцияңызды адамдын укугун жана эркиндигин кепилдендирген Кыргыз Республикасынын Конституциясында эмгекке укуктуулук бекитилгендигинен баштаңыз. Кыргыз Республикасынын эмгек мыйзамынын негизги принциптери жөнүндө маалымат бериңиз.

Эмгек мыйзамынын негизги принциптери:

- 1) Ар бир жаран кесипти жана иштин түрүн тандаганга укуктуу;
- 2) эмгек укугунун мамилелер чөйрөсүндө мажбурлап иштетүүгө жана басмырлоого тыюу салуу;
- 3) өтө жаман формалардагы балдар эмгегине тыюу салуу жана мыйзамга ылайык жөнгө салуу;
- 4) жумушсуздуктан социалдык коргоо укугун камсыз кылуу;
- 5) коопсуздук жана гигиенанын талаптарына жооп берүүчү шарттарда эмгектенүү укугу;
- 6) эмгек келишимине ылайык эмгекке акы төлөөнүн мыйзамда белгиленген эң төмөнкү өлчөмүнөн аз болбогон сый акы алуу укугун камсыз кылуу;
- 7) эс алуу укугу.

Бул негизги принциптер экендигин белгилеп, башка принцип жана ченемдерди өз алдынча окууну сунуштагыла.

Лекцияны суроолорду талкуулоо менен уланткыла (10 мүнөт):

– *Эмгек мамилелериндеги дискриминация кантип байкалат?*
Болжолдуу жооптор: айрым адамдарга улутуна, диний ишенимине, тегине карап кыйкымдап, кемсинткен мамиле жасашат.

Эгерде адамга тегине, диний ишенимдерине, жынысына, майыптыгына карата башка адамдарга жасаган мамилеси начар болсо, демек, бул – *дискриминациялоо*.

– *Эмгек мыйзамындагы кандай принциптер балдардын укуктарын коргойт?*

– *Болжолдуу жооптор:* оор жумуштар, түндө иштөө. Окуучулар «өтө начар формадагы балдар эмгектери» деген туюнтманы кандай түшүнө тургандыгын сурагыла (туура жооп: түнкү эмгек, коопсуздук эрежелеринин сакталбагандыгы, эмгектин кооптуу шарттары ж.б.)

– *Эмне үчүн мыйзам мажбурлаган эмгекке тыюу салат?*

– *Болжолдуу жооптор:* бул балдардын ден соолугунун бузулушуна алып келет, ар кандай өнөкөт дарттарды пайда кылат, өмүрүнө коркунуч жаралат ж.б.

«Кызматкер» жана **«иш берүүчү»** деген түшүнүктөрдү жана эмгек мамилелеринин кантип пайда болоорун чечмелейли. Түшүндүрүү үчүн окутуучу мындай формулаларды колдонсо болот:

Эмгек мамилелери – кызматкер менен иш берүүчүнүн ортосундагы мамиле.

Окуучуларга суроо бергиле: *Эмгек мамилелери кайсы учурдан тартып башталат деп эсептейсиз?*
Болжолдуу жооптор: а) ишке кабыл алынгандан тартып; б) эмгек келишимине кол койгондон тартып.

Эмгек мамилелери кайсы учурдан тартып башталат деген суроо окуучулардын жумушка орношуу учурундагы тобокелчиликтерди түшүнүшү үчүн абдан маанилүү. Ошондуктан мындай тобокелчиликти жакшылап түшүнүү үчүн окуучуларга тактоочу суроолорду бергиле:

– *Эгер кызматкер жазуу түрүндөгү келишим түзбөй туруп эле, т.а. оозеки макулдашуу менен ишке киришсе, анда аны эмгек мамилесине кирди деп эсептөөгө болобу?*

Эмгек мамилелери иш берүүчүнүн (же анын өкүлүнүн) тапшыруусу менен эмгек келишими тиешелүү формада жазылбаса деле кызматкерди ишке киришүүнү баштоосунан тартып эмгек мамилелери башталат. Окуучуларга иш жүзүндө кызматкер эмгек келишими түзүлгөнгө чейин оозеки макулдашуу менен иштей башташы мүмкүн экендигин, эмгек келишими кечирээк түзүлүшү мүмкүндүгүн, эгер ушундай болсо анда келишимге ишке киришкен күндү так белгилеп жазышы керек экендигин түшүндүрүңүз. Бул КР Эмгек Кодексинин талабы.

Түшүнүктөрдү чечмелөө: кызматкер, иш берүүчү, эмгек келишими.

Окуучуларга бул суроолорго жооп берүүсүн өтүнгүлө:

- *Жумуш берүүчү деген ким? (физикалык жак, юридикалык жак);*
- *Кызматкер деген ким?*
- *Жумуш берүүчү менен кызматкердин өз ара мамилелери кандай юридикалык документтер менен жөнгө салынат? (жооп - КР Эмгек кодекси)*
- *Эмгек келишими деген эмне.*

Окутуучуга сунуш. Эгерде окуучулар мисалдарды келтире албай кыйналса: *Жеке компаниялардын, жеке ишкердин жана башка уюмдардын ортосундагы айырмачылык эмнеде?* – деп сураңыз. Окуучулардын көңүлүн кызматкер менен кызмат берүүчүнүн эмгек кодексинде бекитилген белгилүү бир укуктары менен милдеттери бар экендигине бурдуруңуз.

4. МАТЕРИАЛДЫ БЫШЫКТОО ЖАНА САБАКТЫ ЖЫЙЫНТЫКТОО

Жаңы материалды бышыктоо үчүн чындыкка жакын «Жумушка орношуу» деген оюн кырдаалын түзүү маанилүү болууда.

«КЫЗМАТКЕРДИН ЖАНА ИШ БЕРҮҮЧҮНҮН УКУКТАРЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ» КӨНҮГҮҮСҮ (15 мүнөт).
Тапшырма жазылган кагаздарды тараткыла (Тиркеме ТП-1). Кызматкер жана иш берүүчүнүн укуктары жана милдеттери жазылган кагазды окуучуларга түшүндүрүңүз. Окуучулар кызматкерге жана иш берүүчүгө кайсы укук жана кайсы милдет ич ара аныкташсын.

Сабактын кошумча варианттары

«ИШКЕ ОРНОШУУ» РОЛДОШТУРУЛГАН ОЮНУ (15 мүнөт)

Максат: реалдуу жашоого жакындатып, оюн түрүндө көрсөтүү аркылуу эмгек укуктарынын принциптерин түшүнүүнү бекемдегиле.

Милдеттер:

- 1) Көндүм жана билгичтиктердин калыптанышына түрткү берүү;
- 2) мурда практикада алынган билимди пайдалануу;
- 3) турмуштук кырдаалдарга багыт ала билүү;
- 4) чечимдерди өз алдынча кабыл алуу;
- 5) өз көз карашын коргоо.

Бүгүнкү күнү кызматкер тарабынан да иш берүүчү тарабынан да эмгек келишимин түзүүдө көптөгөн каталар, так эместиктер кетирилет. Кызматкерлер көп учурда мыйзамдык жактан туура эмес документтерге кол коюшат, анын себеби аны түзүүнүн элементардык эрежесин жана өзүнүн укуктарын билбестик болуп саналат.

Оюнда окуучулар жупта «кызматкер», «иш берүүчү» ролдорун бөлүштүрүп алышат.

Окутуучу келишимдин үлгүсүн таратып берет. Оюндун жүрүшүндө окуучулар келишимдин тексти менен кунт коюп таанышып, андагы каталарды табуусу сунушталат. Оюндун шарты боюнча «кызматкерлер» ишке орношот жана эмгек келишимине кол коюшу керек. Алардын ар бирине таанышуу үчүн эмгек келишими таратылып берилет.

Келишим менен таанышып чыккандан кийин «кызматкерлер» өз алдынча чечим чыгарышы керек – келишимдин шарты менен макул болуп, кол коюшу керек же макул болбостон «иш берүүчү» менен келишимдин макул болбогон пункттарын сүйлөшүүсү керекпи, же тактоо жана кошумча маалымат киргизүүнү сунушташы керек.

Окутуучуга. Окутуучунун көңүлүн түзүлгөн келишимде кызматкердин: 1) айлык акысы; 2) сыноо мөөнөтү; 3) эмгек жана эс алуу убакыты 4) келишимдин мөөнөтү көрсөтүлөөрүнө сөзсүз бурдуруусу зарыл.

«ЭМГЕК КЕЛИШИМИН ТҮЗӨБҮЗ» КӨНҮГҮҮСҮ

Окутуучу келишимдин үлгүсүн таратат жана окуучулар толтуруш керектигин айтат (келишимди толтурууда мугалим жардам берет). Келишимди толтургандан кийин окутуучу көнүгүү окуучуларга канчалык деңгээлде пайдалуу болгондугун сурайт.

5. САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫН ЧЫГАРУУ

Суроолорду кыскача талкуулагыла:

- 1) Бүгүн сен үчүн сабакта кайсы маалымат жаңы жана маанилүү болду?
- 2) Өзүңө кандай корутунду жасадың?
- 3) Эмгек мамилесине өзүңдүн мамилеңи өзгөрттүңбү? Эмне себептен?
- 4) Иш берүүчү эмнени билиш керек?
- 5) Кызматкер эмнени билиш керек?
- 6) Алынган билимдерди жана көндүмдөрдү турмушуңда кантип пайдалана аласың?

Окуучуларга өз алдынча окуу үчүн сунуштагыла:

- КР Эмгек Кодексинин 53-58-беренелерин окуу.
- Суроолорго жооп берүү:
 - Эмгек келишиминде кайсы маалыматтар сөзсүз көрсөтүлүшү зарыл?
 - Иш берүүчү кол коюлган келишимди өз алдынча алдын ала эскертпестен жокко чыгара (артка кайтаруу, жараксыз деп табуу) алабы?

КИМ УКУККА ЭЭ, КИМ МИЛДЕТТҮҮ?

1. Эмгек келишимин түзүү, өзгөртүү жана бузуу Эмгек Кодексинде каралган тартипте жана шартта ишке ашырылат;
2. ага эмгек келишиминде белгиленгендей иш берүү, айлык акы берүү;
3. кызматкерлерден эмгек келишиминин шарттарын жана уюмдун эмгек тартибин аткаруусун талап кылуу;
4. жумушчу ордунда зыян жана коркунучтуу факторлордун таасиринен корголгон, жумуш ордундагы эмгекти коргоо боюнча шарттар жана талаптар тууралуу маалымат;
5. өзүнүн квалификациясына, аткарылган иштин саны жана сапатына жараша айлык акынын толугу менен өз мезгилинде берилиши;
6. аталган Кодекске жана башка мыйзамдарга ылайык кызматкерлерди тартип жана материалдык жоопкерчиликке тартуу;
7. эс алууга жана жыл сайын төлөнүүчү эмгек өргүүсүнө;
8. эмгек милдеттерин аткарып жаткан учурда ден соолугуна келтирилген зыяндын ордун толтурууга;
9. эмгек келишиминде берилген эмгек милдеттерин өз абийири менен аткаруу;
10. уюмдун ички эмгек тартибин сактоо;
11. эмгек келишиминин шартына жараша иш берүү;
12. белгиленген эмгек нормаларын аткаруу;
13. кызматкерлерге эмгеги үчүн бирдей баадагы эмгек акысын төлөп берүү;
14. эмгекти коргоо жана өндүрүштүн коопсуздугун камсыз кылуу боюнча талаптарды сактоо;
15. өз мезгилинде жана толугу менен кызматкерге айлык акысын төлөп берүү;
16. кызматкер жана иш берүүчүнүн мүлкүнө кылдат мамиле жасоо;
17. эмгек келишимине ылайык ага ишеним артылган мамлекеттик, кызматтык, коммерциялык сыр маалыматтарды ачыкка чыгарбоо;
18. адамдардын ден соолугуна, өмүрүнө коркунуч туудурган кырдаал, кызматкер жана иш берүүчүнүн мүлкүн сактоо, мындан тышкары токтоп калуу тууралуу билдирүү.

ЭМГЕК КЕЛИШИМ № _____

«___» _____ 20___ж.

Бишкек ш.

1. _____
(Уюмдун аталышы, фирма, ЖИ)

(Директордун, алдыда «Иш берүүчү» деп аталуучу)

жана физикалык жактын алдыда «Кызматкер» деп аталуучу, ортосунда, төмөндө көрсөтүлгөндөр боюнча келишим түзүлөт:

2. Кызматкер _____

Кесиби\ кызмат ордуна жумушка алынат _____

Келишим негизги иштеген жумушу боюнча келишими болуп саналат \ айкалышытырып иштөө боюнча (керектүүсүн астын сызгыла)

3. Келишимдин түрү: Аныкталбаган мөөнөткө _____

Аныкталган мөөнөткө _____

4. Келишимдин мөөнөтү

Иштин башталышы _____

Иштин аягы _____

5. Кызматкердин милдеттери _____

6. Кызматкердин укуктары _____

7. Иш берүүчүнүн укуктары _____

8. Иш берүүчүнүн укуктары _____

9. Жумуш убактысынын өзгөчөлүгү (белгилөө):

- Ченемделбеген жумуш күнү
- Жумуш убактысынын адаттагыдай узактыгы
- Жумуш убактысынын кыскартылышы
- Толук эмес жумуш күн
- Толук эмес жумуш жумалыгы
- Саат менен иштөө
- Ийкемдүү жумуш убактысы

10. Кызматкердин эс алуу режиминин өзгөчөлүгү __: кызматкер__ жыл сайын төлөнүүчү эмгек өргүүнүн мөөнөтү _____ календардык күн.

11. Эмгек акысы: кызматкер__ кызматтык ай сайын төлөнүүчү акы, өлчөмүндө _____ бир айга сом менен же _____ 1 саат ишке сом менен.

12. Келишимге өзгөртүү киргизүү, токтотуу иштеп жаткан мыйзамдардын негизинде ишке ашат.

Иш берүүчү: _____
Директор

Кызматкер: _____
Аты жөнү

Дарек: _____

Дарек: _____

Колу _____

Колу _____

Ролдоштурулган «Иш берүүчү – кызматкер» оюну үчүн эмгек келишиминин үлгүсү

№ 1 ЭМГЕК КЕЛИШИМИ

2019-жылдын «02» марты

Бишкек шаары

1. ОсОО «Кыргыз Курулушунун» директору Ассатулаев Нургазы, андан ары «Иш берүүчү жана физикалык жак Баратов Темирлан мындан ары «Кызматкер» деп аталып, төмөнкү келишимди түзүштү:

2. Кызматкер Баратов Темирлан жумушка төртүнчү курулуш бригадасына куруучу – ар түрдүү ишти аткаруучу болуп кабыл алынды.

Келишим негизги иш боюнча келишим болуп эсептелет.

3. Келишимдин түрү: белгилүү мөөнөткө.

4. Келишимдин мөөнөтү: 2019-жылдын 5-мартынан тартып – 2022-жылдын 5-мартына чейин созулат.

5. Кызматкердин милдети:

- Объектте курулуш иштерин жүргүзөт;
- Объекттеги курулуш менен байланышкан прорабдын тапшырмаларын аткарат.

8. Кызматкердин укугу:

- Айына бир күн эс алууга;
- компаниянын курулуш курал-жарактарын пайдаланууга;
- айлык акысын өз мезгилинде алууга.

9. Иш берүүчүнүн милдети:

- Эмгек шартын уюштуруу;
- курулуш материалдары менен камсыз кылууга;
- иш учурунда коопсуздукту камсыз кылууга;
- ооруп калган учурда дем алууга уруксат берүү.

10. Иш берүүчүнүн милдети

- кызматкердин жумуш көлөмүн кабыл алуу жана тескөө;
- иштин көлөмүн жана мөөнөтүн аныктоо;
- кызматкерге айлык акыны төлөп берүү же бербөө чечимин кабыл алуу;
- кызматкердин иш сааттарын аныктоо.

11. Иш убактысынын режиминин өзгөчөлүгү:

- Жумуш убактысынын нормалдуу убакыты.

12. Кызматкердин эс алуу режиминин өзгөчөлүгү: 14 календардык күнгө созулган жылына бир жолу эмгек өргүүсү.

13. Эмгек акы: Кызматкерге кызматтык **оклад** белгиленет.

14. Келишимди өзгөртүү, токтотуу аракеттеги мыйзамдарга ылайык ишке ашат.

Иш берүүчү: Ассатулаев Н.

Директор

Дарек: Бишкек ш., Промышленная к. 98.

Колу _____

Кызматкер: Баратов Т.

Дарек Бишкек ш., Стекольная к. 24.

Колу _____

11-САБАК. ЭМГЕККЕ, ЭС АЛУУГА ЖАНА ЭМГЕК АКЫ АЛУУГА УКУКТУУЛУК

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: окуучуларга иштөө укугу деген эмне, эс алуу жана айлык акы укуктары кандайча ишке ашырыла тургандыгын үйрөтүү.

Тарбиялык: өзүнүн иш-аракеттерине жоопкерчилик алууга; өзүнүн эмгегине жана башкалардын эмгегине урматтоо менен мамиле жасоону калыптандырууга түрткү берүү.

Өнүктүрүүчү: өзүнүн укуктарын жана милдеттеринин чегин билүү билгичтиктерин иштеп чыгуу аркылуу аналитикалык ой жүгүртүү.

Сабактын тиби: сабактын интерактивдүү методун колдонуу менен аралаш сабак.

Сабактын формасы: маектешүү, лекция, дискуссия (варианттар: чакан топтордо иштөө, ролдоштурулган оюндар).

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: КР Эмгек кодексинен үзүндү: 89-143-берене (ролдоштурулган оюн үчүн 117, 127-берене), окуу материалы, интерактивдүү доска, проектор.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу (1 мүнөт).

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (5 мүнөт).

3. Жаңы теманы түшүндүрүү (22 мүнөт):

– сабактын максаты жана темасы менен тааныштыруу;

– суроолорду талкуулоо, маек;

– чакан лекция.

4. Материалдарды бекемдөө – ролдоштурулган оюн (15 мүнөт).

5. Сабакты жыйынтыктоо (2 мүнөт).

Негизги түшүнүктөр

Жумуш убактысы – кызматкер ички эмгек тартибинин эрежесине же иш графигине, болбосо эмгек келишиминин шарттарына ылайык өз эмгек милдеттерин аткарууга тийиш болгон убакыт эсептелет.

Эс алуу убактысы – кызматкер эмгек милдеттерин аткаруудан бош жана өз каалоосуна ылайык пайдалана алуучу убакыт.

Кепилдиктер – кызматкерлерге социалдык-эмгектик мамилелер жагынан берилген укуктардын жүзөгө ашырылышын камсыздоочу каражаттар, ыкмалар жана шарттар.

Компенсациялар – кызматкерлерге эмгектик же мыйзамда каралган башка милдеттерди аткаруусуна байланыштуу тарткан чыгымдарынын ордун толтуруу максатында белгиленген акчалай төлөмдөр.

Окутуучуга сунуштар. Аталган сабактын темасы түшүнүүгө жеңил, татаал түшүнүктөр кездешпейт, ошондуктан окуучулар тарабынан жакшы кабыл алынат. Демек, сабакты болушунча интерактивдүү режимде, маектер, оюндар, өз алдынча иштөө аркылуу түрлөнтүп өтүүнү сунуштайбыз.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Окутуучу сабакка ресурстардын даярдыгын текшерет, окуучулардын катышуусун белгилейт.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо. Бул суроолорду талкуулаңыз:

1) Иш берүүчү 14 жаштагы өспүрүмдү жумушка ала алабы?

2) Эгер иш берүүчү кызматкерди келишими жок сыноо мөөнөтү менен жумушка алып, айлык акысына кепилдик бербесе эмне кылуу керек?

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ. Сабактын темасын, максатын жана карала турган суроолорду маалымдаңыз:

Окуучулар менен жаңы теманы үйрөнүүнү баарлашуу менен баштаңыз. Окуучулар менен маектешүү: жаңы теманы окуучуларга «Жумуш убактысы жана эс алуу» деген тема аркылуу түшүндүрүңүз.

Окуучуларды 4 топко бөлүңүз. Ар бир топко КР Эмгек Кодексинен үзүндүлөрдү бергиле:

1-топко – 89-91-беренелер;

2-топко – 94-96-беренелер;

3-топко – 97-100-беренелер;

4-топко – 108-113-беренелер.

Окуп чыгууга убакыт бөлгүлө, андан кийин ар бир топтун өкүлү темадагы негизги жерлерди айтып берет, башкалары такташат жана суроо беришет. Маектин жүрүшүндө окутуучу модератордун ролунда болуп, талкууну багыттайт, талкууну жөнгө салат. Окутуучу зарылдыгына жараша окуучуларга суроо берет, зарыл маалыматтарды айтып өтөт жана теманын маанилүү аспектилериине басым жасайт.

Талкуулоо үчүн суроолор:

- *Жумуш убактысы деген эмне? Эс алуу убактысы деген эмне?*

Алардын көңүлүн жумуш убактысы жумасына 40 сааттан ашпоого тийиш экендигине бурдургула. Жумуш убактысынын режими тууралуу кабарлагыла, жумуш убактысынын узактыгын карашы керек: эки күн эс алуу менен беш күндүк, бир күндүк эс алуу менен алты күндүк, жылышып туруучу графиктеги жумуш жумасындагы эс алуу күндөрү.

Окуучулар айрым категориядагы кызматкерлер үчүн кыскартылган жумуш убактысы бериле турганына өз алдынча жыйынтыкка келиши керек:

– 14 төн 16 жашка чейинки курактагы кызматкерлерге – жумасына 24 сааттан ашпаган, 16 дан 18 жашка чейинкилер үчүн – жумасына 36 сааттан ашпаган;

– оор, кара жумуштарда, эмгек шарты зыяндуу же коркунучтуу жумуштарда эмгектенүү – жумасына 36 сааттан ашпашы зарыл;

– мүмкүнчүлүгү чектелген I жана II топтогу майыптарга жумуш убактысы – жумасына 36 сааттан ашпаш керек.

■ *Кызматкерлер жумуш убактысынын узактыгы жана жумуш убактысынын режими тууралуу так маалыматты кайсы документтен билип алса болот?*

Болжолдуу жооптор: Эмгек кодекси, эмгек келишими.

■ *Эс алуунун кандай түрлөрүн билесиңер?*

Болжолдуу жооптор: түшкү тамактанууга эс алуу, эс алуу күндөрү, майрам күндөрү, эмгек өргүүсү.

Жумуш убактысындагы эс алуу жумуш убактысына кирбейт жана төлөнбөйт. Кызматкер бул учурда иштен чыгып, түшкү тамактанууну өзү каалагандай өткөрө алат. Эгер жумуш күнүнүн узактыгы 4 саат же андан аз болсо анда түшкү эс алууга убакыт бөлүнбөйт.

Ченеми жок жумуш убактысындагы кызмат орундарынын тизмеси да бар. Буларга административдик кызматкерлер жана жеке айдоочулар кирет. Окуучулардын көңүлүн эс алуу күнү жана майрам күндөрү иштөө эрежеге жараша тыюу салынарына, макулдашуу боюнча атайын тариф менен төлөнүп бериле тургандыгына буруу зарыл.

Бардык уюмдарда жана ишканаларда кызматкерге жыл сайын жумуш ордун сактоо менен орточо айлык акы менен 28 календардык күнгө эмгек өргүүсү берилет. Акы төлөнүүчү эмгек өргүүсү жыл сайын берилиши керек, эгер эмгек өргүүсүнө чыкпаса анда компенсация төлөнөт. Биринчи жылы иштегени үчүн эмгек өргүүгө чыгууга укуктуу болушу үчүн кызматкер 11 ай үзгүлтүксүз иштеши керек.

Эмгек тартибин бузуу фактыларына эмнелер кирет? Болжолдуу жооптор: жумушка кечигүү, иштен себепсиз калуу, кардарларга орой мамиле жасоо ж.б. Окуучулардын көңүлүн эмгек тартибин бузуу, же эмгек милдеттерин кызматкердин аткарбоосу же тиешелүү талапка жараша аткарбоосунан улам иш берүүчү тартипке чакыруучу чараларды көрүүгө укуктуу экендигине бургула: эскертүү, сөгүш, кызмат ордунан төмөндөтүү, зыяндын ордун толтуруу үчүн айлык акысынан кармап калуу, негиздер менен жумуштан бошотуу.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Жумуш убактын ченемдөө, жумуш убакыты, эмгек өргүүсү, эс алуу жана майрамдар.
2. Эмгек акы алуу укугу. Кепилдиктер жана компенсациялар.

«АЙЛЫК АКЫ» ЧАКАН ЛЕКЦИЯСЫНА СУНУШТАР

Лекцияңызды эмгек келишимине кол коюу менен байланышкан суроолордон баштаңыз. Эмгек келишиминде төлөм акынын көлөмү көрсөтүлүшү керек же эмгек маяна эмнеден түптөлүшү керектиги так жазылышы шарт. Эмгек маянаны төлөө ай сайын, мамлекеттин улуттук валютасында акчалай түрдө жүргүзүлөт, мисалы, Кыргызстанда сом менен, Россияда – рубль менен ж.б.у.с.

Окуучулардын көңүлдөрүн эмгектин төлөм акысын келишимдик милдеттенмелер, тил каттар, азык-түлүк же өнөр жай товарларынын карточкалары, натуралдык азык-түлүк формасында жүргүзүүгө тыюу салына тургандыгына басым жасаңыз.

Окуучулар жумушчунун эмгектин өзгөчө шарттарында корголуучу кепилдиктер жана компенсациялар тууралуу билиши кажет. Кепилдиктердин маанилүүлүгүн түшүндүрүңүз, кепилдиктер жумушчуну коомдук иштерге тартууда, медициналык изилдөөдөн өтүүгө, кан тапшырууга жөнөтүүдө, аскердик кызматка чакырылууда коргой тургандыгына мисал келтириңиз. Ыкчам аскердик кызмат өтөөгө чакырылгандыктан жумуштан бошотулган жумушчу, кызмат өтөө мөөнөтү аяктагандан кийин, иштеп жатып аскерге чакыртылган мекемеге жумушка кабыл алууда артыкчылыктуу укукка ээ болушат.

4. ТЕМАНЫ БЫШЫКТОО

«МЕН ЭМГЕК ӨРГҮҮСҮНӨ ЧЫККЫМ КЕЛИПАТАТ, БИРОК ИШ БЕРҮҮЧҮКӨҢ БЕРБЕЙ АТАТ» РОЛДУК ОЮНУ

Максаты: тема боюнча алынган билимдерди бекемдөө жана мурунку материалдар менен байланыштыруу; окуучуларды өздөрүнүн укуктарын коргоого үйрөтүү жана бул мыйзамга кандай ылайык келе турганын билүүгө үйрөтүү.

1-кадам. Эки окуучуну тандап (ыктыярдуулар да болот) «кызматкер» жана «иш берүүчү» деген ролдорду бөлгүлө.

2-кадам. Калган окуучуларды «иш берүүчүнүн тарапкерлери» жана «кызматкердин тарапкерлери» деп эки топко бөлгүлө.

3-кадам. Топту КР Эмгек Кодексинен беренелери менен камсыздагыла.

4-кадам. «Кызматкер» жана «иш берүүчү» эмгек өргүүсү боюнча өздөрүнүн аргументтерин айтышат, ал эми «тарапкерлер» чечмелөө жасашат.

– Булардын кимиси туура: эмгек өргүүсүнө чыккысы келген кызматкерби же аны өргүүгө чыгаргысы келбеген иш берүүчүбү?

– «Кызматкер» жана «иш берүүчү» кандай кадамдарды жасашы керек?

Тараптар КР Эмгек Кодексиндеги беренелер аркылуу өздөрүнүн айткандарын аргументтештирет.

5. САБАКТЫ ЖЫЙЫНТЫКТОО

Суроолорду кыскача талкуулагыла:

1) Аталган сабак сен үчүн эмнеси менен пайдалуу болду? Жаңы эмнелерди билдиң жана кандай корутунду жасадың?

2) Бул сабактан кийин эмгек укуктарына сенин мамилең өзгөрдүбү?

3) Сабакта алган кайсы билимдерди турмушуңда пайдалана аласың?

Окуучуларды КР Эмгек Кодекси менен таанышып чыккыла дегиле: 113-берене – майрам күндөрү, 181-194-беренелер – компенсациялардын тартиби тууралуу.

12-САБАК. ЭМГЕКТИ КОРГОО ДЕГЕН ЭМНЕ ЖАНА АНЫ БИЛҮҮ ЭМНЕ ҮЧҮН МААНИЛҮҮ?

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: окуучулардын эмгекти коргоо боюнча укуктарын жана билимдерин кеңейтүү.

Тарбиялык: окуучулардын жумуш ордунда эмгек тартибин сактоого жана ден соолугунун баалуулугуна болгон жоопкерчиликке тарбиялоого түрткү берүү.

Өнүктүрүүчү: өзүнүн укуктарын жана милдеттеринин чегин билүү билгичтиктерин иштеп чыгуу менен аналитикалык ой жүгүртүүнү иштеп чыгуу.

Сабактын тиби: сабактын интерактивдүү методун колдонуу менен аралаш сабак.

Сабактын формасы: дискуссия, маек, лекция, кырдаалдык иштер, текшерүү иштери.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: кырдаалдык иштерди баяндоо, чакан-текшерүү иштеринин тапшырмалары жазылган карточкалар, окуу материалы, интерактивдүү доска, проектор.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.
2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (5 мүнөт).
3. Жаңы теманы түшүндүрүү (15 мүнөт):
 - сабактын максаты жана темасы менен тааныштыруу;
 - дискуссия;
 - чакан лекция.
4. Материалдарды бышыктоо (10 мүнөт):
 - кырдаалдык иштер;
 - сабактын жыйынтыгын чыгаруу.
5. «Эмгек укугу» бөлүмү боюнча жыйынтыктоо:
 - чакан текшерүү иши (15 мүнөт).

Негизги түшүнүктөр

Эмгектин коопсуз шарттары – иштегендер үчүн өндүрүштүн зыяндуу же кооптуу таасир этүүчү факторлору жок болгон, болбосо алардын таасири белгиленген ченемдерден ашпаган эмгек шарты.

Эмгектин зыяндуу шарттары – гигиеналык ченемдерден ашык жана иштегендердин организминде терс таасир тийгизүүчү зыяндуу өндүрүштүк факторлордун болушу менен мүнөздөлгөн эмгек шарты.

Зыяндуу өндүрүштүк фактор – таасири кызматкердин оорусуна же иш жөндөмдүүлүгүнө алып келиши мүмкүн өндүрүштүк фактор.

Эмгекти коргоо – эмгектенүү процессинде кызматкерлердин өмүрүн жана ден соолугун сактоонун тутуму, ал укуктук, социалдык-экономикалык, уюштуруу-техникалык, санитардык-гигиеналык, дарылоо-профилактикалык, калыбына келтирүүчү жана башка чараларды камтыйт.

Жумуш орду – кызматкер жумушуна келип турууга же келүүгө тийиш болгон жана иш берүүчүнүн түздөн-түз же кыйыр көзөмөлүндө болгон жер.

Окутуучуга сунуштар. Окуучулар аталган теманы үйрөнүүдө эмгек коопсуздугу жана жумуш ордундагы эмгекти коргоо боюнча маселелерди үйрөнүүгө басым жасоо абзел. Мындайда окуу материалын кайталоо эмес, эмгекти коргоо кызматкердин укугу катары каралып жатканын айтуу зарыл.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Окутуучу сабакка ресурстардын даярдыгын текшерет, окуучулардын катышуусун белгилейт.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо. Өтүлгөн материалдарды бышыктоо үчүн окуучулар менен төмөнкү суроолорду талкуулагыла:

- 1) *Иш берүүчү кызматкерди эс алуу күнү ишембиликке тартканга укугу барбы?*
- 2) *Иш берүүчүнүн ооруп калганына байланыштуу жумушка чыга албай калган кызматкерге сөгүш берүүсү туурабы?*
- 3) *Эмгек келишиминде кайсы милдеттүү элементтери камтылышы керек?*

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ. Сабактын темасын жана максатын айткыла. Сабактын жүрүшүндө карала турган суроолорду аныктаңыз.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Эмгекти коргоонун укуктук негиздери;
2. Эмгекти коргоо тармагындагы эмгек мамилелери.

«ЭМГЕКТИ КОРГОО» ЧАКАН ЛЕКЦИЯСЫНА СУНУШТАР

«Эмгекти коргоо» сабагы окуучуларга тааныш, бул суроолор «Эмгекти коргоо жана өндүрүштүк экология» предметинде өтүлгөн. Ошондуктан, сабактын жүрүшүндө окуучулар өндүрүш практикасынын учурунда же өз алдынча иштеген кездеги ден соолуктарын, коопсуздугун коргоого токтолушат.

Теманы жалпы талкуулагыла (5 мүнөт).

Бул теманы өтүүдө окуучуларга мотивация берүү үчүн талкуулаганга суроо бериңиз да «мээге чабуул» өткөрүүңүз:

1) «Эмгекти коргоо» деген сөздү кандай түшүнөсүңөр?

Окуучулардын бардык жоопторун флипчарт же доскага жазып, аларды талкуулагыла. Бир нече жооптон кийин эмгекти коргоо талабын сактоо – бул компаниянын жетекчилигинин т.а. иш берүүчүнүн милдети, ошол эле учурда кызматкердин да милдети экендигин белгилегиле.

2) Иш берүүчүнүн кызматкерге карата кандай милдеттери бар?

Иш берүүчүнүн милдеттерине биринчи кезекте кызматкердин коопсуздугун сактоо кирет:

- Атайын кийимди акысыз берүү;
- жеке коргонуу каражаттары;
- жууп кетирүүчү жана зыянсыздандыруучу каражаттар;
- окутуу же нускама берүү;
- медициналык кароо ж.б.

Иш берүүчү мыйзамдарга ылайык кызматкердин ден соолугу жана өмүрүнө келтирилген зыяндын ордун толтурууга милдеттүү экендигин баса белгилегиле. *Кызматкер* эмгекти коргоо боюнча эрежелерди, ченемдерди, нускаманы аткарууга милдеттүү экенин түшүндүргүлө. Окуучулар ишке орношууда жана мезгилдүү кароодо милдеттүү медициналык кароонун маанисин билиши керек (бул кырсык болгон учурда компенсация алуу үчүн мыкты далил болот).

Окуучуларга эмгек келишиминде эмгек шартынын бардык мүнөзү, кызматкер үчүн оор, коркунучтуу, кооптуу иштерди аткарган *компенсация* жана жеңилдиктер каралышы керек экендигин эскертиңиз. Кызматкер зыяндуу, кооптуу, оор иштерди аткаргандыгы үчүн *жеңилдиктерге* жана *компенсацияга* укуктуу.

Эгер жумуш кызматкердин өмүрүнө ачык коркунуч жаратса, анда ал баш тартууга укуктуу. Зыяндуу, кооптуу, оор эмгек аялдарга, 18 жаштагыларга, ден соолугуна ылайык келбегендерге тыюу салынат.

Төмөндөгү роликтердин бирин көрсөткүлө:

<https://www.youtube.com/watch?v=2cUEhHy3HFw;>

<https://www.youtube.com/watch?v=2W5ddZjEYmE;>

[https://www.youtube.com/watch?v=nba2KgsYoeg.](https://www.youtube.com/watch?v=nba2KgsYoeg)

Материалдарды бекемдөө үчүн кошумча вариант (Эскертүү: берилген көнүгүүнү сөзсүз аткаруу зарыл эмес, кошумча убакыт болсо аткарууга болот.

«ДЕМОНСТРАЦИЯ – ТАЛКУУ» КӨНҮГҮҮСҮ

Окутуучу класстан эки окуучуну чакырат, алардын биринин коргоочу кийими бар, экинчисинде ал кийим жок. Экөө тең бирдей эмгек шартында ишке киришет. Окуучуларга коргоочу кийими жок кызматкердин көйгөйү менен укугун талкуулоону сунуштаңыз. Окутуучу суроо берип, маекти улантат:

- Кайсы кесиптерде атайын кийимдер зарыл? Эмне үчүн?
- Кызматкер үчүн жоопкерчиликти ким биринчи тартат? Иш берүүчүбү же кызматкерби?
- Коопсуздук эрежелерин сактоо эмне себептен маанилүү?

4. ТЕМАНЫ БЕКИТҮҮ (10 мүнөт)

Кырдаалдык иш. Эмгекти коргоо темасын бышыктоо үчүн реалдуу кырдаалдарга жакын окуяларды талкуулоо сунушталат.

3 чакан топ түзүп, аларга карточка таратыңыз, анда мыйзамдын беренелеринин көчүрмөсү жана окуялар жазылган (Вариант: ишти жупта өткөрсө да болот). Чакан топко тапшырманы түшүндүргүлө: карточка боюнча суроолорду жана кырдаалды талкуулоо жана Эмгекти коргоо мыйзамынын ченемдерине ылайык аргументтелген жооп берүү.

КЫРДААЛДЫК ТАПШЫРМАЛАРДЫН БОЛЖОЛДУУ ВАРИАНТТАРЫ

1-карточка

Жаш адам пицца ташыгыч болуп ишке орношуп, биринчи күнү транспорт окуясына кабылды.

Суроо жана тапшырма:

Фирма аталган учурда кызматкер үчүн жоопкерчилик алабы?

- Кырдаалды жана суроону талкуулагыла.
- КР Эмгек кодексинен ылайыктуу беренелерди таап, аргументтештирилген жооп бергиле.
- Презентация даярдагыла.

2 - карточка

Тигүү цехинин жумушчусу иштен кийин дүкөнгө кирип, ал жерден үстүнө оор текче түшүп кеткен. Кызматкер, иш берүүчүдөн ооруп калгандыгы үчүн акы төлөө менен уруксат сураган.

Суроо жана тапшырма:

Иш берүүчү анын ооруганына акча төлөп бериши керекпи?

Тигүүчүнүкү туурабы же жокпу?

■ КР Эмгек кодексинен ылайыктуу беренелерди таап, суроону талкуулап, аргументтештирилген жооп бергиле.

■ Презентация даярдагыла.

3 - карточка

Кесиптик лицейдин окуучусу эмгек практикасы учурунда түнкү нөөмөткө ишке калтырылып, бирок ал баш тартты.

Суроо жана тапшырма:

Анын бул чечими эмгек дисциплинасын бузуу болуп саналабы?

■ Суроону топто талкуулагыла.

■ КР Эмгек кодексинен ылайыктуу беренелерди таап, аргументтештирилген жооп бергиле.

■ Презентация даярдагыла.

5. САБАКТЫ ЖЫЙЫНТЫКТОО

Топтук презентациялардан кийин сабактын жыйынтыгын чыгаргыла. Окуучуларга:

«Эмгек мыйзамдарын билүү кимге зарыл?» деген суроо бергиле.

Окуучуларды аргументтештирилген жооп берүүнү талап кылгыла. Сабактын башында ошол эле суроого берген жоопторду салыштыргыла. Талкуунун жүрүшүндө окуучулар эмгек мыйзамдарын билүү бардыгына керек деген жыйынтыкка келүү зарыл.

Текшерүү иши (15 мүнөт). Берилген материал эмгек укуктарын үйрөнүүнү жыйынтыктайт. Окуучулардын билим сапатын жогорулатуу максатында чакан текшерүү ишин сунуштайбыз.

Жумуш карточкалар менен жүргүзүлүп, ар бир карточкада 3 суроодон берилет, төмөндө жайгашкан же мугалим өз алдынча иштеп чыккан тапшырмалар.

1-карточка

КРнын жараны кайсы курактан тартып иштей алат? Бойго жете элек баланын жумуш күнү кандай болот?

1) 17 жаштагы жаран апрель айында жумушка киришти жана ошол эле жылдын жай айларынын биринде өргүү берүүнү суранды. Кадрлар бөлүмүнөн өргүү жумушка киргенден кийин 11 ай өткөндө бериле тургандыгын түшүндүрүп беришти. *Бул туурабы же жокпу? Өзүңүздүн жообуңузду аргументтеп бериңиз.*

2) 16 жаштагы жана 20 жаштагы жаш балдар жумушка сыноо мөөнөтү менен кабыл алынган. 1 ай өткөндөн кийин экөөнү тең сыноо мөөнөтүнөн өтө албагандыгы үчүн жумуштан бошотушат. *Администрациянын аракеттеринин укуктук жөнү барбы?*

2-карточка

1) 17 жаштагы жаш бала түнкү убакта иштегиси келет. Бойго жете элек бала үчүн жумушта иштөөнүн мындай вариантына жол берилеби?

Бойго жете элек балага айкалыштыруу боюнча иштөөгө мүмкүнбү?

2) Жумуш берүүчү жаңы кабыл алынган кызматкерге мекемеде белгилеген үлгүдөгү форма кийүү кабыл алынгандыгын түшүндүрүүдө. Форманы кызматкер өз каражатынын эсебинен сатып алышы керек. *Бул туурабы?*

13-САБАК. ИМИГРАЦИЯЛЫК ПРОЦЕССТЕРДИН МЫЙЗАМДАРЫНЫН НЕГИЗДЕРИ

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: миграциянын негизги түрлөрүн, анын себептерин жана өлкөнүн, коомдун өнүгүшүнө тийгизген таасирлерин үйрөнүү.

Тарбиялык: толеранттуулук, башка өлкөлөрдүн жарандарына урматтоо менен мамиле жашоого тарбиялоо.

Өнүктүрүүчү: кырдаалды талдай билүү, ар кандай шартта чечим кабыл ала билүү көндүмдөрүн калыптандыруу аркылуу сынчыл ойлом көндүмдөрүн өнүктүрүү.

Сабактын тиби: жаңы теманы өздөштүрүүнүн жүрүшүндө өтүлгөн материалдарды кайталоо аркылуу бышыктоо, иштиктүү оюндар, дискуссия элементтерин пайдалануу менен сабактын интерактивдүү методун колдонгон аралаш сабак.

Сабактын формасы: кроссворд, интерактивдик лекция.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: КР Конституциясы, «Адам укуктары жана эркиндиги» 2-глава, 19, 50-51-беренелери; КР Мыйзамдары: «Ички миграция тууралуу», «Тышкы миграция тууралуу», «Качкындар жөнүндө», «Кыргыз Республикасына көчүп келген этникалык кыргыздарга мамлекеттик кепилдиктер тууралуу», оюндун шарттары, кагаз, ручкалар, мыйзам жазылган карточкалар, шартка жараша чоң кагаздар, фломастерлер, скотч, интерактивдүү доска, проектор.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.
2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (6 мүнөт).
3. Жаңы теманы түшүндүрүү (25 мүнөт):
 - сабактын максаты жана темасы менен тааныштыруу;
 - интерактивдүү лекция;
 - топтук иликтөө-аналитикалык иштер.
4. Материалдарды бекемдөө (12 мүнөт).
5. Сабактын жыйынтыгын чыгаруу (2 мүнөт).

Окутуучуга сунуштар. Үйрөнө турган материал аналитикалык мамилени талап кылган көп маалыматтарды камтыгандыктан, окуучулардын көңүлүн миграциянын түрлөрүнө буруп, кырдаалдарды алардын түшүнүгүнө жараша талдагыла. Ченемдик документтерден үзүндүлөрдү алдын ала даярдап койгула.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Окутуучу сабакка ресурстардын даярдыгын текшерет, окуучулардын катышуусун, эмне себептен келбегендигин белгилейт.

2. Өтүлгөн материалдарды оюн түрүндө кайталоо. Окуучуларга кроссворд толтуруу сунушталат, ал интерактивдүү доскадан көрсөтүлөт (тиркеме – кроссворд). Окуучулар 3-4 адамдан турган чакан топторго бөлүнүшөт. Ар бир топко кроссворддун көчүрмөсү таратылат, аны 1 мүнөттө толтуруу зарыл. Тапшырманы биринчи аткарган топ жеңет.

Образец заполнения кроссворда

1	И	Ш	К	Е	Р				
2	К	Ы	З	М	А	Т	К	Е	Р
3	К	Е	Л	И	Ш	И	М		
4	М	А	Й	А	Н	А			
5	М	Ы	Й	З	А	М			
6	П	Р	Е	М	И	Я			
7	Э	М	Г	Е	К				
8	К	О	Л	Л	Е	К	Т	И	В

Кроссворд толтуруу үчүн суроолор

1. Кызмат көрсөтүү, соода же өндүрүш формасында киреше алуу максатында иш жүргүзгөн жак.
2. Иш берүүчү менен эмгек мамилесиндеги физикалык жак.
3. Иш берүүчү жана кызматкердин ортосундагы өз ара укуктарды жана милдеттерди чагылдырган документ.
4. Эмгек үчүн сый акы алуу.
5. Коомдук мамилелерди жөнгө салуучу милдеттүү ченемдердин жана эрежелердин жыйындысы.
6. Өзгөчө натыйжалары үчүн сыйлоо формалары.
7. Индивид жана коомдун керектөөсүн канааттандырууга багытталган адамдын аң сезимдүү, максаттуу ишмердиги.
8. Бир уюмда иштеген адамдардын тобу.

1									
2									
3									
4									
5									
6									
7									
8									

Кроссворддун жооптору

1. Кызмат көрсөтүү, соода же өндүрүш формасында киреше алуу максатында иш жүргүзгөн жак (ишкер).
2. Иш берүүчү менен эмгек мамилесиндеги физикалык жак (кызматкер).
3. Иш берүүчү жана кызматкердин ортосундагы өз ара укуктарды жана милдеттерди аныктаган документ (келишим).
4. Эмгек үчүн сый акы алуу (эмгек акы).
5. Коомдук мамилелерди жөнгө салуучу милдеттүү ченемдердин жана эрежелердин жыйындысы (мыйзам).
6. Өзгөчө натыйжалары үчүн сыйлоо формалары (сыйлык).
7. Индивид жана коомдун керектөөсүн канааттандырууга багытталган адамдын аң сезимдүү, максаттуу ишмердиги (эмгек).
8. Бир уюмда иштеген адамдардын тобу (жамаат).

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ

Окутуучу сабактын темасын, максатын маалымдайт. Жаңы теманы балдарга мээге чабуул менен, төмөнкү суроолорду берүүдөн баштайт:

Мээ чабуулу

– *Миграция деген эмне?* окутуучу бул түшүнүктү өз сөзү менен айтууну сунуш кылат. Окуучулардын жооптору флипчарт же доскага жазылат.

– *«Иммигрант» жана «эмигрант» сөздөрүнүн айрымасын ким түшүндүрүп бере алат?*

Талкууга бардык окуучуларды аралаштыруу маанилүү. Эгерде окуучулар бул суроого жооп бере албаса, окутуучу буга мисалдарды келтирип жооп берет.

Терминдерди талкуулагыла:

Иммигрант – бир өлкөдөн башка мамлекетке туруктуу жашоо максатында кирген адам. Бул аныктаманы мисалдар менен түшүндүрүңүз: Иммигрант – Кыргыз Республикасына туруктуу жашоо максатында мыйзамдуу түрдө кирген чет өлкөлүк жаран же жарандыгы жок адам. Мисалга, Өзбек Республикасынын жараны Кыргыз Республикасына туруктуу жашоо максатында көчүп келсе иммигрант деп аталат.

Эмигрант – туруктуу жашоо максатында өзүнүн мамлекетинен башка мамлекеттин территориясында жашоо үчүн көчүп кеткен жаран. Мисалга, Россия Федерациясына туруктуу жашоо үчүн кетип жаткан Кыргыз Республикасынын жараны;

Кайрылман – чет өлкөнүн жараны же жарандыгы жок адам болуп саналган, Кыргыз Республикасына ыктыярдуу түрдө көчүп келүүчү жана кайрылман статусун алган этникалык кыргыз. Мисалга, Кыргыз Республикасынын территориясына өз ыктыяры менен көчүп келип жаткан памирлик кыргыздар.

Миграциянын оң жана терс тараптарын талкуулоону жүргүзүңүз.

Флипчартка эки колонка “+” жана “-” деп чийиңиз жана окуучуларга миграциянын оң жактарын, андан соң, терс жактарын санап беришин сураңыз. Окуучулардын жоопторун колонкаларга каттаңыз. Мигранттардын жашоо-тиричилигиндеги көйгөйлөрдүн негизги себеби укуктарды, мыйзамдарды жана укуктук ченемдерди билбегендик болуп санааларына окуучулардын көз караштарын буруп баруу менен талкуулаңыздар.

Биз сиздер менен чек аралары кеңири ачылган дүйнөдө жашап жатабыз, бүгүн бир региондон экинчи бир регионго, бир өлкөдөн башка бир өлкөгө баруу көйгөй болуп саналбайт. Баары жөнөкөйдөй сезилет: колуңа билет алдыңбы – сен эми башка географиялык тегиздиктесиң. А бирок бир да мамлекет бир жерден экинчи бир жерге баш-аламан түрдө жылып жүрүүгө жол бере албайт, бардык кирүүлөр жана чыгуулар тигил же бул мамлекетте кабыл алынган белгилүү бир талаптар менен жөнгө салынат. Кыргыз Республикасында да бардык миграциялык процесстер миграциялоо чечимин кабыл алган тараптарга карата негизги талаптарды, алардын укуктарын жана милдеттерин аныктаган мыйзамдык актылар менен жөнгө салынат. Алардын негизгилери бул КР “Ички миграция жөнүндөгү” Мыйзамы жана КР “Тышкы миграция жөнүндөгү” Мыйзамы.

Бул мыйзамдардын маңызын түшүнүү үчүн биз графикалык схеманы түзөбүз. Доскада мурда тартылган бош матрица жайгаштырылат, окуучуларга негизги түшүнүктөр жазылган карточкалар, артында – аларга аныктамалар жазылган болот. Иштин жүрүшүндө окутуучу окуучуларга багыттоочу суроолорду берет жана ошол суроого жообу бар окуучу доскага чыгып, аталган сөздү квадратка жазат.

Багыттоочу суроолор:

- 1) Кыргыз Республикасынан жана башка мамлекеттерге жана алардан биздин өлкөгө адамдардын жер которуусу, мындан тышкары Кыргыз Республикасынын чегиндеги жер которуулар кандай деп аталат?
- 2) Кыргыз Республикасынан башка мамлекеттерге, башка мамлекеттерден биздин Кыргыз Республикасына адамдардын жер которуулары миграциянын кайсы түрүнө кирет?
- 3) Ал эми республиканын ичиндеги жер которуулар кантип аталат?
- 4) Кыргыз Республикасына мыйзамдуу негизде туруктуу жашоо үчүн келген чет элдик жарандарды кантип атоого болот?

5) Кыргыз Республикасынан башка мамлекеттин аймагына туруктуу жашоо максатында кеткен жаран кантип аталат?

6) Кыргыз Республикасынын чегинен туруктуу жашоо үчүн чыгып кеткен Кыргыз Республикасынын жарандары кандай аталат?

Түшүнүү үчүн суроолор

1) *Ош областынан Бишкекке көчүп келген адамды иммигрант деп атоого болобу?*

2) *Бир топ чет элдик жарандар эс алуу үчүн Кыргызстанга келишти, аларды эмигранттарга кошууга болобу?*

3) *Кыргыз Республикасынын өмүрүнө, ден соолугуна жана коопсуздугуна коркунуч жаралгандыктан улам, аргасыздан туруктуу жашоо ордун которгон жана Кыргыз Республикасынын башка аймактарына отурукташкан жарандары кантип аталат?*

4) *Ички мигранттардын кайсынысы аргасыз жер которот? (экологиялык жана эмгек).*

5) *Бизде кайсы карточкалар калды? (карточкаларында «качкындар» жана «кайрылмандар» жазылган окуучулар колдорун көтөрүшөт)*

Аракеттери өзүнчө мыйзамдар менен жөнгө салынуучу чет элдик жарандардын категориясы бар. Мисалы, КР Мыйзамы «Кыргыз Республикасына көчүп келген этникалык кыргыздарга мамлекеттик кепилдиктер тууралуу», кайрылмандардын иммиграциясына арналган.

6) *Кайрылмандар деген кимдер? Кайрылман статусу туруктуубу?*

Туура жооп: Жок, кайрылман макамы жарандыкты алганга чейин гана берилет.

– Эл аралык укуктар раса, улут, саясий ишенимдерине ж.б. байланыштуу, мындан тышкары улуттар аралык каршылыктан, согуштук аракеттерден жапа чегип, өз өлкөсүнөн чыгып кетүүгө туура келген же өз өлкөсүнөн баш калкалагысы келбеген адамдардын укуктарын коргойт. *Мындай адамдар кандай аталат? (карточкасы туура келген балдар жооп беришет – «качкындар»).* *Эмне үчүн биз алардын астын сызып белгилеп атабыз* (Кыргызстандын аймагындагы качкын макамына аракет кылган чет элдик жаран, бирок качкын макамы берилбеген учурда ал өлкөнү таштап чыгып кетүүгө тийиш).

Теманы бышыктоо үчүн бул суроолорду кыскача талкуулагыла:

■ *Миграция тууралуу кандай жаңы маалыматтарды билдиңер?*

■ *Биздин өлкөгө турист болуп келген адам мигрант болуп саналабы? (туура жооп – алар жарандыгын жана жашаган жерин алмаштырган жок).*

4. КЕЙСТИ ТАЛКУУЛОО

Сунушталган текстти талкуулоо теманы бекемдөөгө багытталган. Окутуучу кырдаалды окуп берет да, окуучулардан миграциянын кайсы түрү кеп болуп жатканын аныкташ керегин айтат.

Бакыт көптөн күткөн сыйлыгын алып Бишкектен Ысык-Көлгө эмгек өргүүсүнө келди. Жөнөөрдүн алдында досуна конокко келип, капыстан ал Кыргызстандан туруктуу жашоо үчүн АКШга кеткенин билет.

Досу батирин сатып жибериптир, азыр ал жерде Тажикстандан келгендер жашап атышыптыр, алар кыргыз жарандыгын алуу үчүн документтерин тапшырышкан экен.

Бакыттын маанайы чөгүп, эжеси менен бөлүшкөнү келет, ал да үйүндө жок болуп чыгат, 2 жумага вахталык метод менен Россияга иштегени кетиптир.

Кайтып үйүнө келсе, Бакыттын кошуналары жүктөрүн машинага жүктөп атышыптыр. Алар завод курулгандыктан туруктуу жашоо үчүн Ошко көчүп кетип атышыптыр. Кошуналарына ал жактан жакшы жумуш орду сунушталыптыр.

Бакыт: «Айланаңдын бардыгы миграция», – деп ойлоду.

5. САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫН ЧЫГАРУУ

Окутуучу "суроо-жооп" методу аркылуу талкуу өткөрөт:

1) *Бүгүнкү сабактан кандай жаңы маалыматтарды билдиң? Кайсы маалымат сен үчүн абдан маанилүү болду?*

2) *Сабактан алган кайсы билимдерди турмушта колдоно аласың? Кантип пайдаланууга болот?*

3) *Сабактан кийин миграцияга мамилең өзгөрдүбү? Заманбап миграциялык процесстер жөнүндө кандай корутунду жасадың?*

НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨР:

Качкын – өзүнүн өлкөсүн таштап кеткен же расалык, диний, жарандык тийиштиги, саясий ынанымдары, белгилүү бир социалдык топко таандык болгондугу үчүн куугунтукка алуунун курмандыгы болуунун негиздүү коркунучунан улам мамлекетине баруу мүмкүнчүлүгү жок тарап.

Ички жер которуу – Кыргыз Республикасынын жарандарынын ар кандай себептерден улам жашаган жерин туруктуу же убактылуу өзгөртүү максатында Кыргыз Республикасынын чегинде жер оодаруулары;

Ички жер которуучу – Кыргыз Республикасынын чегинде ар кандай себептерден улам жашаган жерин туруктуу же убактылуу өзгөртүү максатында жер оодарган Кыргыз Республикасынын жараны;

Аргасыз жер которуу – куралдуу кагылыш, массалык тартипсиздиктер, бөөдө кырсык, айлана-чөйрөнүн кескин начарлашы, экологиялык жана техногендик мүнөздөгү кыйроо жана адамдын иш-аракетинен улам келип чыккан башка авариялар жана кыйроолор сыяктуу өздөрүнүн өмүрүнө, саламаттыгына жана коопсуздугуна коркунуч туудурган жагдайлардан улам жарандардын Кыргыз Республикасынын чегинде жер оодаруулары;

Аргасыз жер которуучу – куралдуу кагылыш, массалык тартипсиздиктер, бөөдө кырсык, айлана-чөйрөнүн кескин начарлашы, экологиялык жана техногендик мүнөздөгү кыйроо жана адамдын Кыргыз Республикасынын аймагындагы иш-аракетинен улам келип чыккан башка авариялар жана кыйроолор сыяктуу өздөрүнүн өмүрүнө, саламаттыгына жана коопсуздугуна коркунуч туудурган жагдайлардан улам өзүнүн жашаган жерин таштап Кыргыз Республикасынын чегинде жер оодарууга аргасыз болгон Кыргыз Республикасынын жараны;

Тышкы миграция – адамдардын Кыргыз Республикасынын аймагында же Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары жерлерде жеке көчүп жүрүшү.

Иммиграция – чет өлкөлүк жарандардын же жарандыгы жок адамдардын туруктуу жашоо үчүн мыйзамдуу негизде Кыргыз Республикасына кириши;

Миграция – ар кандай себептер менен Кыргыз Республикасынан башка өлкөлөргө жана башка өлкөлөрдөн Кыргыз Республикасына, ошондой эле Кыргыз Республикасынын аймагынын чегинде туруктуу же убактылуу жашоо максатында жеке жактардын көчүп жүрүшү;

Кайрылман – чет өлкөлүк жаран же жарандыгы жок адам болгон, Кыргыз Республикасына ыктыярдуу көчүп келген жана этникалык кыргыз статусун алган этникалык кыргыз.

Миграция – ар кандай себептер менен Кыргыз Республикасынан башка өлкөлөргө жана башка өлкөлөрдөн Кыргыз Республикасына, ошондой эле Кыргыз Республикасынын аймагынын чегинде туруктуу же убактылуу жашоо максатында жеке жактардын көчүп жүрүшү.

Экологиялык жер которуучу – айлана-чөйрөнүн абалынын кескин начарлашынын кесепетинен же экологиялык кыйроодон улам өзүнүн жашаган жерин таштап Кыргыз Республикасынын чегинде башка жерге жер оодарууга аргасыз болгон жер которуучу.

Эмигрант – туруктуу жашоо үчүн Кыргыз Республикасынын аймагынан башка мамлекеттин аймагына чыгып кеткен Кыргыз Республикасынын жараны.

Эмиграция – Кыргыз Республикасынын жарандарынын туруктуу жашоо үчүн Кыргыз Республикасынын аймагынан башка мамлекеттин аймагына чыгып кетиши;

Транзиттик миграция – Кыргыз Республикасынын аймагы аркылуу чет элдик жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын башка мамлекеттин аймагына өтүүсү.

Эмгек миграциясы – Кыргыз Республикасынын аймагында туруктуу жашаган жеке адамдардын мыйзамдуу негизде ыктыярдуу тышка кетүүсү, ошондой эле Кыргыз Республикасынын аймагынан чет жерде жашаган чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын убактылуу же туруктуу эмгек ишмердигин аткаруу үчүн келүүсү.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИЧКИ ЖЕР КТОРУУ ЖӨНҮНДӨ МЫЙЗАМДАРЫ (үзүндү)

6-берене. Кыргыз Республикасынын чегинде жарандардын эркин жүрүү, жашаган жерин жана турган жерин эркин тандап алуу укугу.

Кыргыз Республикасынын ар бир жараны Кыргыз Республикасынын Конституциясына, мыйзамдарына жана Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген адам укугу боюнча эл аралык келишимдерге ылайык Кыргызстандын бүткүл аймагында эркин жүрүүгө, жашаган жерин жана турган жерин эркин тандап алууга укуктуу.

9-берене. Жарандардын жашаган жери жана турган жери боюнча катталуу милдеттери

Кыргыз Республикасынын ар бир жараны ушул Мыйзамдын жоболоруна ылайык мамлекеттин жарандардын өздөрүнүн укуктары менен эркиндиктерин ишке ашырышы, аларды башка жарандардын, мамлекеттин жана коомдун алдындагы милдеттерин аткарышы үчүн зарыл шарттарды камсыз кылышы, ошондой эле ички жер которууну жөнгө салуу максатында Кыргыз Республикасынын чегинде жашаган жана турган жери боюнча катталууга милдеттүү.

10-берене. Катталгандыгына карабастан укуктардын жана эркиндиктердин кепилдиктери

Кыргыз Республикасынын ар бир жараны жашаган жери же турган жери боюнча катталгандыгынын фактысына карабастан Кыргыз Республикасынын бардык аймагында Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдары менен кепилденген укуктардан жана эркиндиктерден пайдаланышат. Катталган фактысынын жоктугу жарандык укугун жана эркиндигин чектөө үчүн негиз боло албайт.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ МИГРАЦИЯ ЖӨНҮНДӨ МЫЙЗАМЫ (үзүндү)

39-берене. Кыргыз Республикасынын жарандарынын чет өлкөгө чыгып кетишинин принциптери жана тартиби

Кыргыз Республикасынын ар бир жараны Кыргыз Республикасынан чыгып кетүүгө жана Кыргыз Республикасына кирүүгө укуктуу. Кыргыз Республикасынын жаранынын Кыргыз Республикасынан чыгып кетүү укугу ушул Мыйзамдын 46-статьясына ылайык убактылуу чектелиши мүмкүн.

Кыргыз Республикасынын жараны Кыргыз Республикасына кирүү укугунан ажыратылбайт.

40-берене. Бойго жете электердин чыгып кетиши

Кыргыз Республикасынын 18 жашка жете элек жарандары мыйзамдуу өкүлдөрүнүн нотариат тастыктаган өтүнүчү боюнча Кыргыз Республикасынан чыгып кете алышат. Мыйзамдуу өкүлдөрүнүн өтүнүчү болбогон учурда бойго жете электер соттун чечими боюнча чыгып кете алышат.

14төн 18 жашка чейинки балдардын чет өлкөгө туруктуу жашоо үчүн Кыргыз Республикасынан чыгып кетиши алардын жазуу жүзүндө билдирилген жана нотариатта тастыкталган макулдугу бар болгондо гана ишке ашырылышы мүмкүн.

49-берене. Кыргыз Республикасынын жарандарынын анын аймагынан тышкарыда катталышы

Кыргыз Республикасынын чегинен үч айдан ашык мөөнөткө чыгып жаткан Кыргыз Республикасынын жарандары ошол бара жаткан мамлекеттеги Кыргыз Республикасынын дипломатиялык өкүлчүлүгүндө же консулдук мекемеде он беш күндүн ичинде катталышат.

Барган жеринде Кыргыз Республикасынын дипломатиялык өкүлчүлүгүндө же консулдук мекемеде болбогон учурда келген өлкөдөгү электрондук же факсимиль байланыш каражаттары аркылуу каттоо жүргүзүлөт.

Болуучу өлкөдө Кыргыз Республикасынын дипломатиялык өкүлчүлүгүндө же консулдук мекемеде болбогон учурда башка мамлекеттердин буга атайын укук алган өкүлчүлүктөрүндө каттоо жүргүзүлөт.

50-берене. Кыргыз Республикасынын жарандарынын анын аймагынан тышкары укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын Кыргыз Республикасынын коргоосу

Кыргыз Республикасынын аймагынан тышкары чыгып жаткан Кыргыз Республикасынын жарандарына Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык Кыргыз Республикасы коргоону жана колдоону кепилдикке алат.

51-берене. Кыргыз Республикасынын жарандарынын анын аймагынан тышкарыда эмгектениши

Кыргыз Республикасынын аскердик кызматта тургандан башка жарандары анын аймагынан тышкарыда эмгек ишмердигин жүргүзө алышат.

14-САБАК. ЭМГЕК МИГРАЦИЯСЫ ЖАНА АЛ ТУУРАЛУУ ЭМНЕЛЕРДИ БИЛҮҮ ЗАРЫЛ?

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: окуучулардын эмгек миграциясы боюнча билимдерин кеңейтүү.

Тарбиялык: окуучулардын өзүнүн жана жашаган бөтөн мамлекетте миграциянын мыйзамдык ченемдерин сактоону түшүнүүгө түрткү берүү.

Өнүктүрүүчү: мыйзамдуу жана мыйзамсыз миграцияны ажырата билүү аркылуу аналитикалык ой жүгүртүүнү иштеп чыгуу.

Сабактын тиби: сабактын интерактивдүү методун колдонуу менен аралаш сабак.

Сабактын формасы: маек, лекция, дискуссия (варианттар: чакан топтордо иштөө, ролдоштурулган оюн).

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: окуу материалы, интерактивдүү доска, проектор.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу (1 мүнөт).

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (4 мүнөт).

3. Жаңы теманы түшүндүрүү (20 мүнөт):

– сабактын максаты жана темасы менен тааныштыруу;

– суроолорду талкуулоо, маек;

– чакан лекция.

4. Материалдарды бышыктоо (10 мүнөт).

5. Сабактын жыйынтыгын чыгаруу (10 мүнөт).

Негизги түшүнүктөр: эмгекчи-мигрант, тышкы эмгек миграциясы, мыйзамсыз миграция, кызматкер, иш берүүчү.

Окутуучуга сунуштар. Эмгек миграциясынын маселелери окуучуларга кыйыр түрдө болсо да тааныш, ошондуктан предмет аралык байланышты колдонсо жана ММК статистикасын колдонсо болот (КР Өкмөт алдындагы Мамлекеттик миграция кызматы) вебсайты <http://www.mz.gov.kg/>. Кыргыз Республикасынын Миграция боюнча Эл аралык уюмунун миграциялык профили/ БУУнун Миграция боюнча Агенттигиндеги www.iom.kg «Публикациялар» бөлүмү. Окуучулар менен кимдин туугандары КРнын чегинен тышкары жерлерде жашай тургандыгын, кандай көйгөйлөргө туш болуп атышканын сүйлөшкүлө.

ХОД САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Окутуучу сабакка ресурстардын даярдыгын текшерет, окуучулардын катышуусун белгилейт.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо. Окутуучу өтүлгөн материалдарды бекемдөө үчүн суроолорду берет:

1) «Иммигрант» жана «эмигрант» деген түшүнүктүн айырмасын түшүндүрүңүз?

2) Кайрылман деген ким?

3) Качкын жана ички мигрант деген кимдер?

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ. Окуучуларга сабактын темасын, максатын айтыңыз. Биздин өлкөдөн тышкары аймактарда жумушка орношуу боюнча маанилүү суроолор карала турганын айткыла.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Эмгек миграциясы.

2. Эмгек мигранттарынын милдеттери.

3. Эмгек мигранттарынын укугун коргоо.

«ЭМГЕК МИГРАЦИЯСЫ» ЧАКАН ЛЕКЦИЯСЫНА СУНУШТАР

(1) Чакан лекцияны маектешүү элементтери менен интерактивдүү өткөргүлө. Окуучуларды мотивациялоо үчүн: *Эмгек миграциясы тууралуу эмнелерди билесиңер?* деп сурагыла. Кыскача маек өткөрүп, окуучулардан жакындары, туугандары же тааныштарынын турмушунан мисалдар келтиришин айткыла.

(2) Сабакты биздин өлкөдөгү эмгек миграциясына байланыштуу бардык суроолор КР «Тышкы эмгек миграциясы жөнүндө» мыйзамы менен жөнгө салынаары менен баштаңыз. Бул мыйзам биздин өлкөнүн жарандарынын чет өлкөгө чыгып ишке орношуу жана чет элдик жумушчу күчүн Кыргызстанга тартуу тартиптерин карайт, эмгекчи-мигранттарды коргоонун укуктук ченемдерин аныктайт, эмгекчи-мигранттардын ишмердигин жүзөгө ашыруу тартибин жөнгө салат. Окуучулардын көңүлүн ишке орношуу үчүн чет мамлекетке кеткен Кыргызстандын жарандары *биздин мамлекеттин да, барган мамлекетинин да мыйзамын сакташы* керектигине көңүл бурдуруңуз.

(3) Окуучуларга бардык эмгекчи-мигранттардын жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүн коргоо жөнүндө эл аралык конвенция БУУнун Генералдык Ассамблеясы тарабынан 1990-жылы кабыл алынгандыгын маалымдаңыз. Бул Конвенцияга ылайык эмгекчи-мигранттардын мындай *милдеттери бар:*

– *кайсы мамлекет-транзит жана жалданып иштөөчү мамлекет болбосун мыйзамдарын жана эрежелерин сактоо;*

– *бул мамлекеттердин тургундарынын маданий өзгөчөлүгүн урматтоо.*

(4) Эмгекчи мигрант эмгек келишиминин мөөнөтү аяктагандан кийин *барып иштеген өлкөсүн таштап чыгып кетиши керектиги* окуучуларга айтыңыз.

Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары иштеп кетүүдө эмнелерди билиш керек? Кыргыз Республикасынын 18 жашка толгон жарандары чет өлкөгө чыгып иштесе болот. Тышка чыгууда Кыргызстандын жарандары иш берүүчү менен *эмгек келишимине* (контракт) ээ болуш керек, бара турган мамлекеттин дипломатиялык өкүлчүлүгүндө же консулдук мекемеде визасын алууга туура келет.

(5) Окуучуларды эң маанилүү аспектке – эмгек-мигранттарын жумушка тартуу тартибине, курактык жана башка талаптарга ылайык ишке орноштуруучу мамлекеттин мыйзамдары жана Кыргыз Республикасынын келишимдери менен жөнгө салынаарына көңүл бурдуруңуз. Мисалга, 2006-жылы КР Өкмөтү жана Казакстан Республикасы Казакстан Республикасынын аймагында убактылуу эмгектенип жаткан Кыргыз Республикасынын эмгек мигранттарынын эмгек келишими жана укуктарын коргоо, Кыргыз Республикасынын аймагында убактылуу иштеп жаткан Казакстан Республикасынын эмгек мигранттарынын эмгек келишими жана укуктарын коргоо жөнүндө келишимге кол коюшту. Окуучулар республикадан сырт жакка иштегенге чыгып кетип жатып, *бара жаткан мамлекеттин эмгек мыйзамдары менен таанышып алуусу керектигин* билиши керек.

(6) **Окуучулардын көңүлүн адам сатуу** көйгөйүнө бурдуруңуз. Бул дүйнө боюнча өзүнүн мамлекетинен иш издеп чыгып кетип, алдамчыларга байланыштуу оор кырдаалдарга туш болгон миллиондогон адамдарга тиешелүү глобалдуу проблема. Бул маскара кылмыш, адамдарды жаңылтып, ишке орноштуруу тууралуу алдап, ар кандай убадалар менен аялдарды, эркектерди, балдарды курмандыкка кабылтышат. Жүз миңдеген адамдар мажбурлаган жумушка туш болушуп, балдарды сурамчылык кылуу, аялдарды – кызмат көрсөтүү, андан да ор жумуштарга пайдаланышат. үчүн пайдаланышат ж.б. Мындан тышкары адамдарды сатуунун эң белгилүү формасы аялдардын жана балдардын сексуалдык эксплуатациясы.

Ушуну менен катар аялдар менен балдар оор эмгек эксплуатацияга гана эмес – сексуалдык эксплуатацияга да туш болушууда. Балдар менен аялдарды сексуалдык эксплуатациялоо адам сатуунун эң оор формаларынан болуп эсептелет жана сексуалдык индустрия системасынан адамды куткаруу өтө оор.

Окутуучу Бакыттын окуясын угууну сунуштайт:

Бакыт 23 жашта, РФнын Москва шаарына иштөө үчүн кеткен. Москвада курулушка ишке орношуп, бир ай иштеген. Айдын аягында ал жетекчиге айлык акысын сурап кайрылган, ал айлык акынын кармалып атканын айтып, бардык жумушчулар акыларын ала тургандыгын айтат. Дагы бир ай өтөт, Бакыт айлык акысын алган эмес, кайрадан жетекчиге кайрылганда, ал аны кемсинтип, эгер жумуш шарты көңүлүнө туура келбей атса, жумушчу бригадасы менен иштебей кете беришин айтат. Бакыт жана анын жумушчу бригадасы курулушта иштегенин токтотушат, бирок айлык акыларын ала албай калышат.

Талкуу үчүн суроолор:

– Эмне үчүн Бакыт ушундай кырдаалда калды? (Ушундай кырдаалда калбаш үчүн Бакыт башынан эле эмне кылышы керек эле?)

– Эмгек миграциясында жүргөн учурда тиешелүү документтерге ээ болуу эмне себептен абдан маанилүү?

– Бакыт өзүнүн укуктарын коргой алабы, силер кандай ойлойсуңар? Эмне себептен?

– Кандай ойлойсуңар, Бакыт сыяктуу мигранттар көппү? Бул эмне себептен болуп атат?

– Ушундай кырдаалга биз да туш болуп калбайбызбы?

Коопсуздук миграциясы жана адам сатуу тобокелчилигине байланыштуу түз байланыш маселелери боюнча маалымат алуу маанилүү. Окутуучу «Мигранттын маалымдамасы» тиркемесин жүктөп алып, таанышып чыгууну сунуштайт. Бул мигранттардын укугу бузулган учурда жардам бере турган түз байланыштар:

■ Кыргыз Республикасынын чет мамлекеттеги жарандары үчүн түз байланыш: +7-343-223-68-13, 312-96-20-95

■ Кыргызстан **0 800 0000 189**

■ Россия боюнча түз байланыш **8 800 333 00 16**

■ Кореядагы аялдар түз байланыш борбору **+82 13 66.**

Мугалим биздин жарандар барган өлкөдөгү Кыргыз Республикасынын консулдугуна жана элчилигине кайрылса болоорун билдирет. Түз байланыштын даректерин жана телефондорун барган өлкөнүн КР Тышкы иштер министрлигинин элчилигинин сайтынан жана «Мигрантка маалымдама» тиркемесинен тапса болоорун эскертип коюшу абзел.

■ Россиядагы Элчилик, Москва ш., Большая Ордынка к. 64, № телефону +7 499 237 48 82, +7 495 951 60 62 Россия Федерациясындагы Кыргыз Республикасынын Элчилигинин сайтында КРнын РФдагы консулдуктары жөнүндө толук маалымат бар. Консулдук бөлүмдөр: РФдагы КР Элчилиги Москва ш., Большая Ордынка көчөсү, 62 курулуш 2 (Погорельск туюк көчөсүнөн кирет) +7(499) 238 33 04, + 7 (499) 230-11-17, факс: +7 (499) 238-50-69, Түз байланыш: + 7 925 103 29 11.

■ Екатеринбург шаарынын Генералдык консулдугу, Щорс к., 5-офис. Байланыш үчүн: kgconsulate.ekb@mfa.gov.kg; Телефону +7 343 227 39 39, +7-343-223-68-13, +7-343-223-68-15, 312-96-20-95; Ишеним телефону +7-343-223-68-13.

■ Новосибирск шаарынын Генералдык консулдугу, Крылов к. 64/1, kgconsulate.sib@mfa.gov.kg; тел. + 7 (383) 210 66 24 Ишеним телефону +7(383) 2106624

4. МАТЕРИАЛДЫ БЕКЕМДӨӨ

Эмгек миграциясы тууралуу маектешип, буга байланыштуу ой жүгүртүү жана түшүнүү үчүн суроо бергиле.

Түшүнүү үчүн суроолор:

1) *КР жарандары кайсы курактан тартып чет өлкөлөрдө жумушка орношо алышат? (туура жооп – 18 жаш)*

2) *Чет өлкөлөрдө жумушка орношуу үчүн эмнелер зарыл?*

Болжолдуу жооптор: КР Эмгек Кодексинин ченемдери, барып иштеген мамлекеттин мыйзамдары, эмгек келишимин кантип түзүүгө болот ж.б.

3) *Аталган документ юридикалык жактан күчкө ээ болушу үчүн чет өлкөдө жумушка орношуудагы эмгек келишиминде эмне чагылышы керек?*

Болжолдуу жооптор: дарек, айлык акы, иштин узактыгы адрес.

Барып иштеген өлкөдөгү чарбалык субъект менен болгон эмгек келишимин эмгек укуктарын көрсөтүү менен жазуу түрүндө түзүүнүн маанисин эске салгыла.

4) *Эмгек-мигранттарынын укуктарын коргоо тууралуу эмнени билесиңер?*

Болжолдуу жооптор: эмгек-мигранттары бузулган укуктары боюнча ошол иштеген мамлекеттин сотуна кайрыла алат.

Маектин жүрүшүндө окуучулардын көңүлүн эмгек мигранттарынын жана алардын үй-бүлөсүн коргоо боюнча эл аралык ченемдерди билүүгө, мыйзамдуу негизде өзүнүн укуктарын коргой билүүгө бургула.

5) *Эмне себептен мамлекеттик органдар мыйзамсыз миграцияга тоскоолдук жасашат?*

Эмгек-мигранты кандай тобокелчиликтерге туш болушу мүмкүн?

Болжолдуу жооптор: алдануу, айлык акысын төлөп бербөө, паспортун тартып алуу.

6) *Окуучуларга эмгек эксплуатациясы, адамдарды сатуунун курмандыгы болуп калуу тобокелчиликтери бар экенин маалымдагыла. Айрым биздин жарандар эпизоддук, жергиликтүү маалыматтарга таянып миграцияга кетүүнү туура көрүшөт да, адам сатуунун курмандыгы болуп калышат.*

7) *Барып иштеген өлкөдө жүргөндө кайда жардам сурап кайрылуу керек?*

Болжолдуу жооптор: жергиликтүү сот.

Мындан бөлөк, биздин жарандар жардам үчүн Кыргызстандык мигранттар түзгөн коомдук кайрыла алышат.

5. САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫН ЧЫГАРУУ

Республиканын чегине чыккан учурда *бара турган өлкөнүн эмгек тармагындагы мыйзамдарын билүү* маанилүү экендигин белгилеп өткүлө. Эмгек миграциясына чыга тургандарга барган өлкөдөгү Кыргызстандын *КР Элчилик жана Консулдук мекеменин дарегин, телефонун билүү зарыл.*

Окуучулар менен бул суроолорду талкуулагыла:

1) *Сабактан кандай пайдалуу нерселерди алдың?*

2) *Эмгек миграциясы тууралуу кандай корутундуларды жасадың?*

3) *Миграциялык мыйзамдарды жана жазылган ченемдерди сактоо эмне үчүн маанилүү?*

4) *Эмгек миграциясында болгон учурда эмнелерден абайлаш керек?*

5) *Эмгек миграциясына мамилең өзгөрдүбү?*

6) *Эмгек мигранттары кандай көйгөйлөргө туш болушат? Эмне үчүн?*

ТИРКЕМЕ ЭМ-1

НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨР

Эмгекчи-мигрант – жөнгө салынган статуска ээ жана өзү жараны болбогон мамлекетте эмгектик иш-аракетин жүргүзгөн адам.

Тышкы эмгек миграциясы – эмгектик иш-аракетин жүзөгө ашыруу максатында Кыргыз Республикасынын жарандарынын мыйзамдуу негизде анын чегинен ыктыярдуу тышка кетүүсү, ошондой эле чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын Кыргыз Республикасынын аймагына келүүсү.

Иш берүүчү – ишке орношкон мамлекетте жумуштарды аткарууга (кызмат көрсөтүүгө) эмгек келишиминин (контракты) же жарандык-укуктук келишимдин шарттарында иш берген же өз ишин жүзөгө ашырган жеке же юридикалык жак.

Жөнөтүүчү – Кыргыз Республикасынын жарандарын чет өлкөдө өздөрүнүн эмгектик иш-аракеттерин жүзөгө ашыруусу үчүн жөнөтүүгө байланышкан иш жүргүзгөн жеке же юридикалык жак.

Мыйзамсыз эмгек миграциясы – чет өлкөлүк адамдардын жана жарандыгы жок адамдардын улуттук мыйзамдарда белгиленген ишке орношуу тартибин жана эрежелерин бузуу менен Кыргыз Республикасын да эмгектик жана кесиптик иш-аракетин жүзөгө ашыруусу.

Мыйзамсыз эмгекчи-мигрант – чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга карата улуттук мыйзамдарда белгиленген ишке орношунун тартибин жана эрежелерин бузган адам.

Кабыл алган мамлекет – эмгекчи-мигрант дайыма жашап иштеген мамлекет, же эмгек ишмердигин ишке ашыруу максатында башка мамлекетке чыгып кетүүсү.

У ГЛАВА. УКУК БУЗУУЛАР ЖАНА КЫЛМЫШТАР

15-САБАК. УКУК БУЗУУ ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА ТҮРЛӨРҮ

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: окуучулардын укукка каршы иш-аракеттер, бузуулар, жоруктар жана алардын айырмачылык белгилери тууралуу билимдерин калыптандыруу.

Тарбиялык: окуучулардын кылмышка коомдук мамилелерге залака келтире турган терс кубулуш катары туруктуу көз караштарын калыптандыруу; укуктук жүрүм-турум көндүмдөрүн калыптандыруу.

Өнүктүрүүчү: окуучуларга укуктук жогорку аң-сезимди сиңдирүү.

Сабактын тиби: сабактын интерактивдүү методун колдонуу менен аралаш сабак.

Сабактын формасы: дискуссия, мээге чабуул, ролдоштурулган оюн, чакан топтордо иштөө.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: Видеоматериалдар, мультимедиа проектор, интерактивдүү доска, маркерлер, кагаз, тапшырмалар жазылган карточкалар, Кыргыз Республикасынын «Бузуулар тууралуу» Кодекси, Кыргыз Республикасынын «Жоруктар тууралуу» Кодекси, Кыргыз Республикасынын Жазык кодекси.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.
2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (5 мүнөт).
3. Жаңы теманы түшүндүрүү (25 мүнөт):
 - сабактын максаты жана темасы менен тааныштыруу;
 - мээге чабуул;
 - чакан лекция;
 - дискуссия.
4. Теманы бышыктоо (10 мүнөт).
5. Сабактын жыйынтыгын чыгаруу (5 мүнөт).

Негизги түшүнүктөр. бузуу, жорук, кылмыш, коомдук коркунуч, укукка каршы, күнөө, жазалануу.

Окутуучуга сунуштар. Сабактын методикасы дискуссия элементтери орун алган интерактивдүү чакан лекция, кейстерди талкуулоону сунуштайт.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. **Уюштуруу.** Окутуучу сабакка ресурстардын даярдыгын текшерет.
2. **Өтүлгөн материалды кайталоо.** Өтүлгөн материалды кайталоо жана бышыктоо аудиторияны сурамжылоо аралаш методу менен өтөт. Окуучуларга мурунку сабактын темасы боюнча суроолор берилет:
 - *Эмгекчи мигранттардын кандай милдеттери бар?*
 - *Чет өлкөдө жумушка орношуу үчүн эмнелерди билүү керек?*
 - *Мыйзамсыз эмгек миграциясынын тобокелчилиги эмнеде?*
 - *Эмгек мигранты жашап жаткан мамлекетинде жардам алуу үчүн каерге кайрыла алат?*

3. **ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮ.** Окутуучу окуучуларга сабактын темасын жана максатын, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын бузуулары жана жоопкерчилиги жөнүндө маалымдайт.

Окутуучу бул теманы үйрөнгөнүнүн жыйынтыгы боюнча окуучулар укук бузгандыгы үчүн каралган жоопкерчилик бар экендигин **билиши** керек экендигин; укук бузуу, жорук жана кылмыштын чегин **айырмалашы** керектигин билдирет.

Окутуучуга сунуштар: окутуучу киришүү элементи катары узун лекциялык материалды окуунун алдында окуучуларды акырындап сабактын маңызына алып келүүчү дискуссия, мээ чабуулу түрүндөгү интерактивдүү методдорду пайдаланат.

Мээ чабуулу. Окуучуларды укук бузуу түшүнүгүнө алып келгенче окутуучу бир нече ырааттуу суроолор менен кайрылат:

- *Сиз өзүңүздү дайыма жакшы алып жүрөсүзбү?*
 - *Өзүңдүн жаман жүрүм-турумдарыңызга мисал келтириңиз.*
 - *«Жорук», «жаман жорук», «кылмыш», «укук бузуу», «бузуулар» деген сөздөрдү кандай түшүнөсүз?*
- Окуучуларга берилген мисалдарды талкуулоону сунуштагыла:
- *Булардын кайсынысы жоопкерчилик каралган, мамлекет тарабынан көзөмөлгө алынган укук бузууга кирет?*

- Окутуучу флипчартты пайдаланып эки мамычага: «Укук бузуу» жана «Жаман жүрүм-турум» жөнүндө идеяларды бөлүп жазат.
- Окутуучу чакан лекциянын материалдарын пайдалануу менен берилген түшүнүктөрдүн өзгөчөлүктөрүн жеткиликтүү формада жазыңыз.
- Окутуучу окуучуларга айткан идеяларды системалаштырып, жаман жүрүм-турумдун айырмачылыктарын табууну сунуштайт.
- Окутуучу аракеттерди айырмалап туруучу белги коомдук коркунуч экендигине көңүл бөлүшү зарыл.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Укук бузуу деген эмне?
2. Укукка каршы аракеттердин кандай айырмачылыктары бар: бузуу, жорук, кылмыш?
3. Кылмышка кандай белгилер мүнөздүү жана анын маңызы кандай?

Жаман жүрүм-турум – уяткарылуучу, ыймансыз, адеп-ахлаксыз жүрүш-туруш болуп эсептелип, башка адамдар жана коом тарабынан зекүүгө, айыптоого туш болот.

Жаман кылык-жорук – жакшы касиеттери жок, канааттандырбаган, кандайдыр бир адеп-ахлактык талаптарды канааттандырбаган жүрүм-турум.

Укук бузуу – мыйзамдын нормаларын бузган жана атайын же байкоостон күнөө жасагандык.

Биз «*жаман жорук*» деп каралган түшүнүк – бул жалпысынан коом жана жеке адамдар тарабынан мораль жана адеп-ахлактын көз карашынан жектөөгө, жактырбоого туш болгон жаман жүрүм-турум. Бирок аракеттин бардык түрү эле укук деп бузуу деп эсептелбейт жана юридикалык жоопкерчиликке тартыла бербейт. Бардык укук бузуулар алардын коомго келтирген коркунучунун даражасы боюнча Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык «Бузуулар жөнүндө» КР Кодекси, «Жоруктар жөнүндө» КР Кодекси, КР Кылмыш-жаза Кодекси (эгерде кылмыш жасалбаса, бул укук бузуу болуп эсептелбейт). Окутуучу окуучулардын көңүлүн кылмыш кылуу эң кооптуу коомдук аракет болуп эсептелээринен көңүл бурдурат.

1-сүрөт.

4. ТЕМАНЫ БЫШЫКТОО.

Укук бузууга мисалдарды келтириңиз. Ар бир кырдаалды талкуулагыла.

Талкуулоо үчүн суроолор:

- Берилген мисалдар укук бузуу болуп эсептелеби?
- Тигил же бул мисал кайсы укук бузууга кирет?

1-мисал

Айдоочу Т.Б., жүк ташуучу унаа менен кооптуу жүк ташып бара жатып, МАИ кызматкери тарабынан токтотулган. Жүктү карап чыгуунун натыйжасында МАИ инспектору М.Д. айдоочу Т.Б. кооптуу жүктөрдү ташуунун мыйзам тарабынан каралган эрежелерин бузгандыгын аныктайт.

2-мисал

Айдоочу М.М. жүк ташуучу унаа менен химиялык таштандыларды ташып бара жатып, чукул тормозду басат, натыйжада таштандылар куюлган контейнер жүк ташуучу унаадан тоголонуп түшүп, жарылып кетет, жана чыгындылардын канча бир бөлүгү жанынан өтүп бара жаткан Б.Т деген жаранга тийет. Б.Т. бул инциденттин натыйжасында ооруканага катуу уулануу менен түшөт.

3-мисал

М.Ш. деген айдоочу жүк ташуучу унаа менен химиялык таштандыларды ташып бара жатып, тормозду чукул басат, натыйжада таштандылар куюлган контейнер жүк ташуучу унаадан тоголонуп түшүп кетип, жарылат жана таштандылардын бир нече бөлүгү жанынан өтүп бара жаткан Б.М. деген жаранга тийет. Натыйжада Б.Мнын көзү химиялык затка күйгөнү аныкталып, ооруканага түшөт. Ооруканадагы врачтар Б.Мнын көзү толугу менен көрүүдөн ажырагандыгын констатациялашкан.

Тапшырма: Окуучуларды бул укук бузууларды коомдук коркунучтарга жараша өсүү тартибинде жайгаштырууну сураныңыз. Окуучулар өзүнүн ар бир тандоосун негиздеп бериши кажет.

Окутуучуга кейстерди талкуулоо боюнча кеңештер. Келтирилген ар бир кырдаалды талкуулагандан кийин окуучулардын көңүлүн бул окуялардын баары Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында бекемделген укук бузуу болуп санала тургандыгына буруңуз. Ошол эле учурда, алар коомдук кооптуулугуна жараша төмөнкүдөй ырааттуулукта тизмектелет:

1-мисал бузуу болуп эсептелет, Кыргыз Республикасынын «Бузуулар жөнүндө» Кодексинин 130-беренесиндеги: **Кооптуу жүктөрдү ташуу эрежелерин бузуу»,** физикалык жактарга 8 категориядагы айыппул – 175 эсеп көрсөткүчү (17 500 сом), юридикалык жактарга – 550 эсеп көрсөткүчү⁹ (55 000 сом);

2-мисал жорук болуп эсептелип, Кыргыз Республикасынын «Жоруктар жөнүндө» мыйзамынын **136-беренеси: Экологиялык кооптуу заттарга жана калдыктарга мамиле жасоо эрежелерин бузуу** II категориядагы айып пул түрүндөгү жазага алып келет.

- 300 дөн 600гө чейин эсеп көрсөткүчү (б.а. 30 000 сом - 60 000 сом) белгилүү бир кызмат ордун же ишмердикти ээлөө укугунан ажыратылуу чарасы көрүлөт;

3-мисал кылмыш болуп эсептелип, Кыргыз Республикасынын Жазык кодекси 284-беренесинде каралган: «Экологиялык коркунучтуу заттарды жана калдыктарды пайдалануу эрежелерин бузуу» делет, муну жасаганга IV категориядагы – 2600дан 3000 эсеп көрсөткүчтөгү (260 000 сомдон 300 000 сомго чейин) айып пул салынат же II категориядагы эркиндигинен (эки жыл алты айдан беш жылга чейин) ажыратылат же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратууга жазаланат.

5. САБАКТЫН ЖЫЙЫНТЫГЫН ЧЫГАРУУ

Корутунду жасоо менен окутуучу окутуучулардын көңүлүн коомдук коркунуч бузуу, жорук же кылмыш аракеттеринин квалификациясына таасирин тийгизе тургандыгын белгилеши зарыл экендигине бурдурушу керек.

⁹ 1 эсеп көрсөткүчү 100 сомго барабар.

16-САБАК. КЫЛМЫШ ЖАНА АНЫН БЕЛГИЛЕРИ

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: окуучулардын укук бузуу, кылмыштын белгилери жана юридикалык жоопкерчилик жөнүндө билимин калыптандыруу.

Тарбиялык: кылмышты коомдук мамилелерге терс таасир тийгизүүчү кубулуш катары туруктуу көз карашты, укуктук жоопкерчиликти калыптандыруу.

Өнүктүрүүчү: жазык укуктары тармагындагы укуктук сезимдерин калыптандыруу.

Сабактын тиби: сабактын интерактивдүү методун колдонуу менен аралаш сабак.

Сабактын формасы: дискуссия, мээ чабуулу, ролдук оюндар, чакан топтогу оюндар.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: Видеоматериалдар, мультимедиа проектор, интерактивдүү доска, маркерлер, кагаз, тапшырмалар жазылган карточкалар, Кыргыз Республикасынын «Бузуулар жөнүндө» Кодекси, Кыргыз Республикасынын «Жоруктар жөнүндө» Кодекси, Кыргыз Республикасынын Жазык Кодекси.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.
2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо – (5 мүнөт).
3. Жаңы теманы түшүндүрүү – (20 мүнөт):
 - сабактын максаты жана темасы менен тааныштыруу;
 - чакан лекция.
4. Материалды бекемдөө (17 мүнөт):
 - чакан топтордо иштөө;
 - презентация.
5. Сабактын жыйынтыгын чыгаруу (3 мүнөт).

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Окутуучу сабакка ресурстардын даярдыгын текшерет.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо. Окутуучу суроолорду талкуулоо аркылуу кийинки темага өтөт. Суроолор:

- 1) *Кылмыш жасоо деген эмне?*
- 2) *Бузуу, жорук жана кылмыш кылуу эмнеси менен айырмаланат?*

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ. Окутуучу сабактын темасын жана сабактын максатын айтып, чакан лекцияга өтөт.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Кылмыш.
2. Кылмыштын белгилери.
3. Коомдук коркунуч жана кылмышты жазалоо деген эмне?

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАМАЛАР

Чакан лекцияга даярданууда тиркемени пайдалангыла. Чакан лекцияны окуучулардын суроолорун жана кыска жоопторун кошуу менен интерактивдүү өткөргүлө.

1. Схеманы пайдаланып, кылмыштын белгилерин айткыла. Кылмыштын социалдык маңызын ачып берүүчү коомдук коркунучка өзгөчө көңүл бургула.

2. Коомдук коркунуч кылмыш мыйзамы тарабынан мамилелерге зыян (чыгым) келтирген аракетти же ушундай зыян келтирүү мүмкүнчүлүгүн алып жүрөт.

3. Кылмыш жоопкечилиги адам күнөө кылса гана тагылат күнөө бир нече аспектте болот.

Окуучуларга атайылап жана этиятсыздыктан жасаган кылмыш жөнүндө айтып бериңиз. *Атайын жасалган кылмыш* – бул адамдын коомдук коркунучтуу кесепеттердин болуусуна *аң-сезимдүүлүк* менен жол берүүсү же ага кайдыгер мамиле кылуусу.

Атайылап жасалган кылмыш деген эмне? Кылмыш кылуу ою – бул кылмышты аң-сезими менен атайын жасоо, мисалга, жеке кызыкчылыгы үчүн. Айтсак, өз кызыкчылыгы үчүн өлтүрүү атайын ой менен жасагандыкты, т.а. максаттуу түрдө өлтүрүү дегенди билдирет.

Кыйыр ниетте жак ушундай кесепеттердин орун алышын каалабайт, бирок аң сезимдүү түрдө жол берет, ага бөгөт коюуга аракет жасабайт, ал барбы, жокпу кайдыгер мамиле жасайт «туш келди» иш кылат. Мисалы, ууру мас адамды суукта чечиндирет, анан адам суук өтүп, өлүп калаарын ойлобойт.

4. Окуучулардын көңүлүн эч ким күнөөсү мыйзамдуу тартипте далилденбесе жана соттун айыптоочу өкүмү чыкмайынча кылмыш кылууда күнөөлүү деп табылбасына жана кылмыш жазасын өтөбөсүнө өзгөчө бурдуруңуз. Бул деген соттолуп жаткан адамды соттун өкүмү чыкмайынча күнөөлүү деп айтпаш керек дегенди билдирет.

5. Жазалана тургандык маселесин карап жатып, окуучуларга ар бир жасалган кылмыш үчүн жазанын белгиленишин билдирээрин айтыңыз. Эгерде жасаган иш жазаланбай турган болсо, ал кылмыш болуп каралбайт. Кыргыз Республикасынын Жазык кодексиндеги беренелердин санкциясында ар бир кылмыш үчүн жаза каралат.

4. ТЕМАНЫ БЫШЫКТОО

Чакан топтордо иштөөнү уюштургула. 5-8 адамдан турган 3 чакан топ уюштуруп, төмөнкү тапшырмалар жазылган карточкаларды тараткыла.

Чакан топторго тапшырмаларды түшүндүргүлө. Коомдук коркунучту, эгерде ошондой болсо, анда ар бир аракетке күнөөнүн формаларын аныктагыла жана өзүңөрдүн тандооңорду негиздегиле.

Чакан топтордо иштеген учурда окутуучу:

- Окуучулар берилген суроолорду талдоосу керек, ошого көз салуу абзел;
- Чакан топтогу окуучуларга талкууну жигердентүү үчүн багыттоочу суроолорду бергиле;
- Окуучуларга интерактивдүү презентация өткөрүүнү сунуштагыла (актердук чакан сценка аркылуу).
- Окуучулардын берилген суроолорду талдоосун көзөмөлдөңүз;
- Чакан топтун окуучуларына талкууну кызытуу үчүн багыттоочу суроолорду бергиле;
- Окуучуларга интерактивдүү презентация өткөрүүнү сунуштагыла (актердук чакан сценка аркылуу ж.б.).

ЧАКАН ТОПТОРҮЧҮН ТАПШЫРМАЛАРДЫН ҮЛГҮЛӨРҮ:

1-карточка

Т. И. аттуу жаран үйдө жок учурда Р.М. деген киши кулпуну бузуп кирип, жалпы 70 000 сомдук алтын уурдап кеткен.

Суроо жана тапшырма:

- Сиздин көз карашыңыз боюнча Р. М. Атайын ушундай аракет жасадыбы? Өзүңүздүн жообуңузду негиздеңиз.
- Коомдук коркунучту аныктагыла.
- Р.М. жасаган кылмыштын белгилерин атагыла.
- Күнөөнүн формасын атагыла.

2-карточка

З. С. деген жаран өзүнүн К. М. деген досу менен жаңы жыл тосушат. 1-январь күнү саат 12.03тө көчөгө чыгышып, фейерверк аттырышат. Бир убакытта колунда фейерверк кармаган З.С. К.М., га жакындап келет, ал чукул бурулуп жиберет. Жакын жерде турган З.Сга учкундары чачырайт. Өз убагында көрсөтүлгөн жардамга карабастан, З.С. ден соолугуна оор жаракат алып калды.

Суроо жана тапшырма:

- Кылмыштын белгилерин атагыла.
- З. Снын ден соолугуна келтирилген зыян кантип квалификацияланат?
- К. М. тин аракети атайлып жасалдыбы? Жоопторуңду негизде.
- Коомдук коркунуч жана күнөөнүн формасын атагыла.

3-карточка

Н. Т. деген жаран өзүнүн батиринин балконун оңдоп жатып, тешип атканда дубал титиреп бир терезе учуп, подъездден чыгып бара жаткан Т.Мге тиет. Учуп түшкөн айнектен Т.Мнин ден соолугуна оор жаракат келтирилген.

Суроо жана тапшырма:

- Кылмыштын белгилерин атагыла.
- Т. Мдин ден соолугуна келтирилген зыян кантип квалификацияланат?
- Н. Тнын аракети атайлып жасалдыбы? Жоопторуңду негизде.
- Коомдук коркунуч жана күнөөнүн формасын атагыла.

ПРЕЗЕНТАЦИЯЛАРДЫ ТАЛКУУЛАГЫЛА

Окутуучуга сунуштар. Окутуучу презентация учурунда класстагы окуучуларды кейстерди жигердүү талкуулоо үчүн демөөр берет:

- класстагы окуучуларды талкууга тартуу;
- окуучуларга доклад жасагандарга суроо берүүгө тартуу;
- талкууланган темалар боюнча өз пикирлерин айтуусу;
- маалыматты талкуулоо.

Презентация жана дискуссия аркылуу окутуучу практикалык мисалдарды бекемдейт.

1-карточка

Окуучулардын көңүлүн күнөө тике ниет менен жасалган аракет экендигине бөлгүлө. Бул аракет Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 200-беренеси боюнча квалификацияланып, уурулук деп табылат.

2-карточка

Мында этиятсыздык менен жасалган күнөө орун алган. Бул аракет Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 142-беренеси боюнча квалификацияланып, этиятсыздыктан улам ден соолукка оор зыян келтирилди деп табылат.

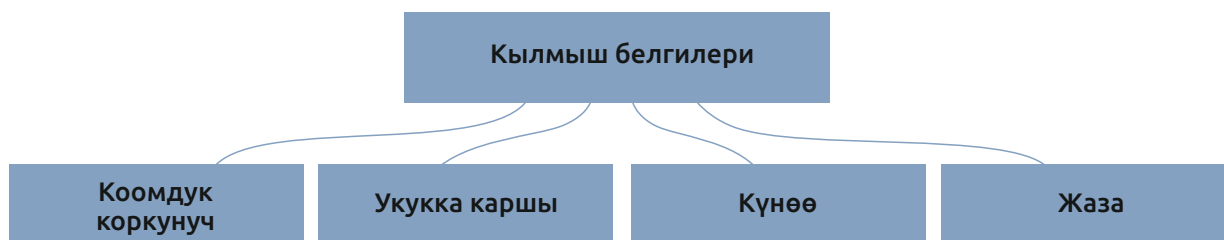
3-карточка

Бул окуя ден соолукка оор зыян келтирилди деп табылаарын айтыңыз. Бирок, бул Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 34-беренеси боюнча күнөөсүз зыян келтирүү деп квалификацияланат, демек, күнөө орун алган эмес.

Бул беренеге ылайык, эгерде адам өзүнүн аракетинин же аракетсиздигинин мүнөзүн, зыян келүү мүмкүнчүлүгүн билбегендиктен болду деп эсептелет.

«КЫЛМЫШ ЖАНА АНЫН БЕЛГИЛЕРИ» ЧАКАН ЛЕКЦИЯСЫ ҮЧҮН МААЛЫМАТ

1-сүрөт. Кылмыштын белгилери

Коомдук коркунуч. *Коомдук коркунуч* – социалдык маңызды ачып берген кылмыштын белгиси. Коомдук коркунуч кылмыш мыйзамы коргогон мамилелерге зыян (чыгым) келтирген аракетте, же өзүнө ошондой реалдуу мүмкүнчүлүктү алып жүрүүнү камтыгандыгында турат.

Коомдук коркунучту баалоонун критерийине кылмыштын объективдүү жана субъективдүү белгилери кирет: кылмышка кадам таштаган объект, кесепети, кылмыш жасоонун ыкмасы, күнөөнүн формасы, мотиви ж.б.

Коомдук коркунучтун мүнөзү жана даражасы. Коомдук коркунучтун *мүнөзүнө* анын *сандык* касиети, ал эми *даражасына* – сандык көрсөткүчү кирет.

Коомдук коркунучтун даражасы (анын интенсивдүүлүгү) төмөнкүлөрдө чагылдырылат:

- а) келтирилген зыяндын даражасында;
- б) кылмыш жасоонун ыкмасы, жери, убакты;
- с) күнөөсүнүн даражасы;
- д) мотиви жана максаты;
- е) кылмыштын бардык объективдүү жана субъективдүү жактары.

Мисалга, өлтүрүү өзүнүн мүнөзү боюнча адамдын өмүрүнө кол салуу болуп эсептелет, бирок, ал керт башынын пайдасы үчүн же коркунучу көптөгөн адамдардын жашоосу үчүн болгон болсо, анда анын коомдук коркунучу бир топ жогору болот. Бирок, эгерде өлтүрүү коргонунун керектүү чегинен ашыкча болгондугунун натыйжасында т.а. кылмыштуу кол салууга каршы учурунда болсо коомдук коркунуч деңгээли төмөндөйт.

Коомдук коркунучу кээ бир кылмыштарда жоопкерчиликти *оорлото* турган жагдай болуп эсептелет жана адамга бир топ катаал жазаны колдонууну шарттайт. Мисалга, Кыргыз Республикасынын Кылмыш кодексинин 130-беренесиндеги «Өлтүрүү» бирөөнү өлтүрүү – V категориядагы (т.а. жашы жете электерге – алты жылдан сегиз жылга чейин эркиндиктен ажыратууга, башка жеке адамдарга – он жылдан он эки жыл, алты айга чейин) эркиндигинен ажыратууга жазаланат. Ал эми расалык, этностук, улуттук, диний же аймактар аралык кастыкты (ажырымды) козгогондук үчүн VI категориядагы (т.а. жашы жете электерге – сегиз жылдан он жылга чейин эркиндиктен ажыратууга, башка жеке адамдарга – он эки жыл алты айдан он беш жылга чейин) эркиндиктен ажыратууга жазаланат.

Укукка каршы иш-аракет. Жазык кодексинде укукка каршы иш-аракет кылмыш кылуунун милдеттүү белгиси катары бөлүнүп көрсөтүлгөн. Бул деген жоопкерчиликке жана кылмыш жазасына кылмыш катары кылмыш жазасында каралган киши гана тартылат дегендикти билдирет. Кыргыз Республикасынын Жазык кодекси кылмыштардын жыйындысын келтирген.

Ошондуктан, эгер иш аракет коом үчүн коркунуч туудурса да, бирок Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинде көрсөтүлбөсө - ал кылмыш катары каралбайт. Мисалга, Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 210-беренесинде чоң зыян (100 000 сомдон ашык бааланган) келтирген бөтөн мүлктү жок кылуу же бузууга кылмыш жоопкерчилиги каралган. Бул деген бирөөнүн мүлкүн жок кылуу же бүлдүрүү эч кандай жоопкерчиликти алып келбейт – дегендик. Кылмыш жоопкерчилигине өтө маанилүү зыян келтиргенде гана тартылат.

Эгерде зыяндын көлөмү чоң эмес болсо (100 000 сомдон төмөн) жана 10 000 сомдон 100 000 сомго чейин, анда бул аракет жорук деп квалификацияланат (Кыргыз Республикасынын Жоруктар жөнүндө кодексинин 94-беренеси «Бөтөн мүлктү жок кылуу же зыянга учуратуу»).

Күнөөлүү. Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 5-беренесинде тарап анын күнөөсү аныкталган аракеттер (аракетсиздик) үчүн гана жазык жоопкерчилигине тартылууга жатат делет.

Эч ким мыйзамдуу түрдө анын күнөөсү далилденмейинче жана мыйзамдуу күчүнө кирген соттун айыптоо өкүмү белгиленмейинче, кылмыш жасоодо күнөөлүү деп таанылууга жана жазык жазасына тартылууга мүмкүн эмес.

Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 31-беренесине ылайык, **күнөө** – адамдын жосунга (аракетке же аракетсиздикке) жана анын укукка каршы кесепеттерине карата адамдын психикалык мамилеси күнөө болуп саналат. Күнөөнүн формасы болуп *ниет же кокустук* болушу мүмкүн.

Кылмыш жоопкерчилиги жак тарабынан күнөө жасалганда гана ага тагылат. Жазык укугунун бул принциби *субъективдүү тагуу* деп аталат. Күнөөсү жок эле жоопкерчиликке тартуу, мисалга, кылмышкердин үй-бүлөсүн барымтага алуу, анын кылмышы үчүн үй-бүлөсүн, жакындарын же айылдаштарын жазалоо, ошондой эле күнөөсү жок адамдарды жоопкерчиликке тартуу *объективдүү тагуу* деп эсептелет жана кылмыш укугуна жол берилбейт.

Кылмыш жообуна тартуу жана анын чарасын аныктоо үчүн жасаган аракетке, анын кесепетине, жазык жоопкерчилигин оорлото турган квалификациялоочу шарттардын себеп байланышына карата күнөө болушукерек.

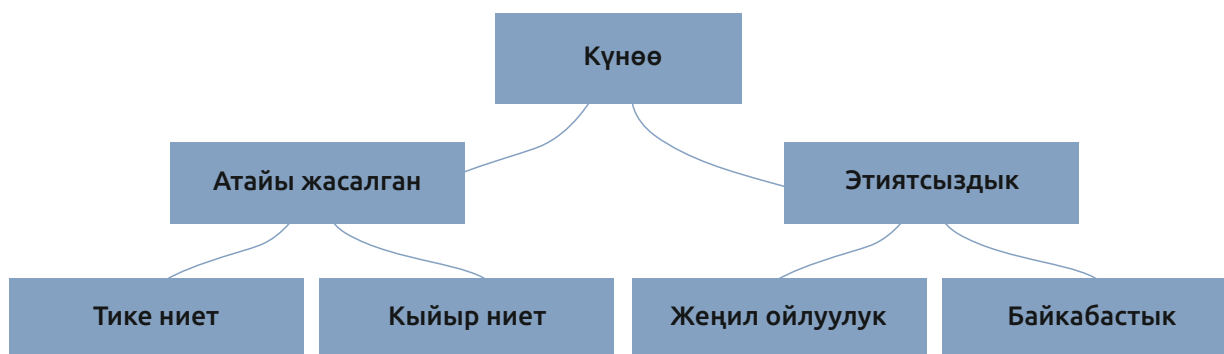
Күнөө бир канча аспектте каралат:

- *Социалдык аспекттеги күнөө* – жактын айыпталуучу жүрүм-туруму, ага жоопкерчилик чарасы көрүү үчүн негиз.

- *Психологиялык аспекттеги күнөө* – жактын коомдук коркунучтуу аракеттеги атайылап же этибарсыздык менен жасалган ишке психикалык мамилеси (Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 21-беренеси).

- *Юридикалык аспекттеги күнөө* – бул жакты кылмышка карата мыйзамдуу жазалоо формасы.

2-сүрөт. Күнөө

Атайылап жасалган кылмыш. Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 32-беренеси **боюнча атайылап жасалган кылмыш** адам өз аракетинин (аракетсиздигинин) коомдук коркунучтуулугун аңдап билсе, анын коомдук коркунучтуу кесепеттерин баамдай алса жана алардын ошондой болушун кааласа, анда ал тикелей ниетте жасалган кылмыш деп табылат.

Ошону менен бирге, атайылап жасалган кылмышты *тике ниет* жана *кыйыр ниет* деп бөлүшөт. *Тикелей ниетте* жак коомдук коркунучтуу кесепеттерди каалайт, ошон үчүн кылмыш жасаганга умтулат жана ошол максатта жасайт (мисалы, кара ниеттик менен өлтүрүү тике ниетти гана билдирет). *Кыйыр ниетте* адам ушундай кесепеттердин орун алышын каалабайт, бирок аң сезимдүү түрдө жол берет, ага бөгөт коюуга аракет жасабайт, ал барбы, же жокпу кайдыгер мамиле жасайт «а балким» деп аракет кылат (мисалы, ууру мас адамды аязда чечиндирет).

Этиятсыздык менен жасалган кылмыш. Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 33-беренесинде *этиятсыздык кылмышты* эгерде адам өз жосунуна жазыктык укукка каршылык катары баа бербесе, бирок этияттык кылуу зарылдыгын түшүнсө (жеңил ойлуулук) жана зыян келтирилиши мүмкүн экендигин алдын ала көрө билсе (шалакылык), ага карабастан зыян келтирилбейт деп негизсиз үмүт кылса, кылмыш этиятсыздык менен жасалган кылмыш деп таанылат. *Кылмыштуу жеңил ойлуулукта (кылмыштуу текебердик)* күнөөлүү өзүнө ишенүү менен зыян келүүнүн алдын ала алам деп ойлойт. Адам *этияттык кылуу зарылдыгына текебердик* менен мамиле кылгандыктан, бирок мындай зарылдыкты түшүнүүгө жана зыян келтирүү мүмкүндүгүн көрө билүүгө тийиш болсо да, аларды түшүнбөсө жана алдын ала көрө биле албаса кылмыш этибарсыздыктан жасалган деп таанылат. Мисалы, ар бир адам балдарды от ачык күйүп жаткан үйгө калтырып кетүүгө болбой турганын, коркунучтуу экендигин билет. Бул трагедияга алып келиши мүмкүн экендигин түшүнүү абзел.

Жазалана тургандык. Жазалана тургандык: ар бир жасалган кылмыш үчүн жазанын белгиленишин билдирет; жаза-укуктук ченемдерди бузууда жаза коркунучу орун алган. Жазалана тургандык – бул кылмыштын зарыл болгон сапаты т.а. эгер аракет жазаланбаса ал кылмыш деп эсептелбейт. Ар бир кылмыш үчүн Кыргыз Республикасынын Жазык кодекси боюнча жаза каралган. Бирок, кылмыш жасалган болсо да жаза каралбаган учур да болуп калат. Мындай учур: а) кылмыш ачылбаганда; б) сот адамды кылмыш жоопкерчилигинен же жазасынан бошотуу мүмкүнчүлүгүн караганда. Мисалга, КР Жазык кодексинин 61-беренесине ылайык, оор эмес кылмыш жасаган адам жабырлануучу менен элдешип алса же келтирген зыянынын ордун толтурса кылмыш жоопкерчилигинен бошотулушу мүмкүн.

17-САБАК: РАДИКАЛИЗМ ЖАНА АНЫН КӨРҮНҮШТӨРҮ

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: окуучулардын укукка каршы аракеттер, кылмыштын белгилери жана юридикалык жоопкерчилик тууралуу билимдерин калыптандыруу.

Тарбиялоо: окуучулардын коомдук мамилелерге жана коомдун демократиялык өнүгүүгө зыян келтире турган, тынч жашоого каршы багытталган идея, ишмердиктерди кабыл албоого калыптандыруу.

Өнүктүрүүчү: окуучуларга укуктук аң сезим жана маданияттар аралык толеранттуулукту сиңирүү.

Сабактын тиби: сабактын интерактивдүү методун колдонуу менен аралаш сабак.

Сабактын формасы: дискуссия, мээ чабуулу, ролдук оюн, чакан топтордо иштөө.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: Видеоматериалдар, мультимедиа проектор, интерактивдүү доска, маркерлер, кагаз, тапшырмалар жазылган карточкалар, Кыргыз Республикасынын Жазык Кодекси.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.
2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (5 мүнөт).
3. Жаңы теманы түшүндүрүү (20 мүнөт):
 - сабактын максаты жана темасы менен тааныштыруу;
 - чакан лекция.
4. Материалды бышыктоо (17 мүнөт):
 - чакан топтордо иштөө;
 - презентация.
5. Сабакты жыйынтыктоо (3 мүнөт).

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Окутуучу сабакка ресурстардын даярдыгын текшерет.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо. Өтүлгөн материалдарды кайталоо жана бышыктоо аудиторияга аралаш суроолорду талкуулоо методу менен жүргүзүлөт:

- 1) *Кандай аракеттер мыйзамда бузуулар, жорук, кылмыш деп эсептелинет?*
- 2) *Коомдук коркунуч деген эмне жана ал кандай аныкталат?*
- 3) *Укукка каршы аракеттерди «жазалоо» дегенди кандай түшүнөсүң?*

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ. Окутуучу сабактын темасын жана максатын билдирет жана чакан лекцияга өтөт.

Окутуучуга рекомендациялар. Сабактын методикасы окуучуларды коопсуздук тармагындагы глобалдык проблемалар жана окуучулар үчүн жаңы түшүнүктөр: экстремизм, радикализация жана терроризм менен тааныштырууну көздөйт. Ошондуктан, алдына ала КР Жаза кодексинин үзүндүлөрүн таркатма материал катары даярдоо, төмөндө келтирилген тапшырмаларды карточка түрүндө түзүү керек.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Радикализм деген эмне?
2. Экстремизм деген эмне?
3. Келишпестиктерди козутуу.

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАР

Чакан лекцияга даярдануу үчүн керектелчү тиркемелерди колдонула. Лекцияны коомдогу глобалдык көйгөй зомбулук экендигин, көптөгөн адамдардын тынчтыкта жашоосун бузгандыгын, дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө орун алып келе жаткан маселе экендигин белгилөө менен баштагыла. Бул эң эле биринчиден, террористтик актылар. Экстремисттердин зомбулук аракеттери жай турмуштагы адамдардын жашоосун бузат. Эң башкы көйгөй – аялдарды жана жаштарды экстремисттик идеологияга тартуу болуп эсептелет.

Жаңы теманы үйрөнүү үчүн окуучуларды мотивациялоочу суроо бергиле:

«Экстремизм» жана «радикализм» терминдерин укканда кандай ассоциациялар жаралат? Окуучулар аталган терминдерди өз сөздөрү менен айтып берип, экстремизм, экстремисттик уюмдар, радикалдуу идеялар тууралуу мисалдарды келтирсин.

3-4 кыска жооптон кийин радикализм жана экстремизм түшүнүктөрүн ачып бергиле. Экстремизмдин түрлөрү, экстремисттик ишмердик эмнеге багытталган, диний экстремизм кандай коркунучтарды алып келе турганын айтып бергиле.

Окуучуларга КР Жазык кодексинде экстремизмдеги кылмыш курамы жана жоопкерчилик тууралуу эмне каралганын айткыла.

Расалык, улуттук, диний, аймактар аралык кастыкты козуткан кылмышка айрыкча көңүл бургула. Белгилүү бир белгилери боюнча – этникалык, диний топторго ж.б. же жалпы эле көп түрдүүлүк баалуулуктарына каршы багытталган чакырыктар же аракеттер адамдарды зомбулукка алган экстремисттик идеологияны жайылтып, терроризмге алып бараарын түшүндүрүңүз.

Экстремисттик уюмдарга катышканы, өлкөнүн демократиялык курулушуна, конституциялык түзүлүшкө, адамдардын тынч турмушуна каршы чыккан аракети үчүн юридикалык жоопкерчиликке тартылаары тууралуу айтып бергиле.

4. ТЕМАНЫ БЫШЫКТОО

Чакан топтордо иштөө. Окуучулардан чакан топторду түзүңүз да, аларга карточкаларды жана ЖК беренелеринин көчүрмөлөрүн тараткыла.

Тапшырманы түшүндүргүлө:

- кейсти окуп чыгып, топто талкуулагыла;
- КР мыйзамдарынын окуп, кейстерге ылайык беренелерди аныктоо;
- өзүнүн жоопторун аргументтөө керек;
- Презентацияга даярдагыла.

ЧАКАН ТОПТОР ҮЧҮН ТАПШЫРМАЛАРДЫН ҮЛГҮЛӨРҮ

1-карточка

Р. Б. «Классташтар» социалдык тармактарга «б» дининен башкалар туура эместигин айтып, аларга тыюу салууга чакырык таштаган.

Ош областындагы ИИБнин кызматкери тарабынан Р.Б. деген жаран социалдык тармактарга диний ажырымды козутууга арналган материалдарды жүктөгөн.

Суроо:

- Тексттин мазмунуна кандай баа бересиңер?
 - Тексттин мазмуну коом үчүн кандай коркунуч алып келет?
 - Коомдо кастык жана ажырымды козутууга түшүндүрмө бергиле?
 - Жарандардын тынч турмушун КР мыйзамдары кантип коргойт?
- Жоопторуңарды аргументтештиргиле.

2-карточка

Кыргыз Республикасынын жараны Н.Н Стамбул - Бишкек рейси менен учуп келгенде кармалды, ал террористтик уюмдардын мүчөсү катары Сирия Араб Республикасынын аймагында согуш аракеттерине катышкан.

Суроо: (Жообуңарды аргументтештиргиле)

- Н.Н. Кыргызстандын чегинен тышкары согуш аракеттерине катышуусу кылмыш болуп эсептелеби?
- Террористтик уюмдарга мүчө болуу кылмыш болуп эсептелеби?
- Н.Н. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык кандай жоопкерчилик тартат? Мыйзамдан ылайыктуу беренелерди тапкыла.

3-карточка

Кыргызстандын М.Т. аттуу жараны элдин арасына КР Өкмөтүн жана светик мамлекеттин дарегине сын айтылган брошюраларды тараткан. Анын мазмуну диний бийликти орнотууга арналган.

Укук коргоо органдарынын кызматкерлери тинтүү процессинде М.Т. ошол маанайдагы 2 куту брошюра жана экстремисттик материалдардын CD-дисктерин, чет элдик диний уюмдардан акча которуулар тууралуу финансылык документациялар табылган.

М.Т. аттуу жаран Бишкек шаарынын ИИББ кызматкерлери тарабынан кармалган.

Суроолор:

- М.Т. аттуу жарандын кармалышынын себеби эмнеде? Жоопторду аргументтештиргиле.
- Эмне себептен өлкөдө диний бийликти орнотуу кылмыш болуп эсептелет?
- Өкмөттү сындoo кылмыш болуп эсептелеби?
- Жоопторду аргументтештиргиле, КР мыйзамдарынан беренелерди келтиргиле.

Чакан топтордо презентация өткөрүү үчүн сунуштамалар.

- Класстын окуучуларынын суроо берүүсү үчүн дем берип туруңуз.
- Презентацияны талкуулоо боюнча төмөндөгү рекомендацияларды карманып, багыттоочу суроолорду бергиле:

1-карточка

Окуучулардын билимдерин бул чакырыктар КРнын Жазык Кодексине ылайык: 1) өз дининин өзгөчөлүгүн жана артыкчылыгын пропагандалоого; 2) диний кастыкты козутууга кире тургандыгын эскертүү менен бышыктаңыз.

Окуучулардын көңүлүн Р.Б. Интернетти колдонгонун, мындайча айтканда анын текстин көп адамдар окушу мүмкүндүгүн жана бул жарандардын тынчтыкта жашоосун бузуусуна менен коомдо талаш-тартыш жаратаарына көңүл бурдуруңуз. Мындай чакырыктар коомдогу чыр-чатактарга алып келиши жана жарандардын тынч жашоо-тиричилигин бузушу ыктымал.

КРнын Кылмыш кодексинин (313-берене, 1-п.) «Расалык, этностук, улуттук, диний же аймактар аралык кастыкты (ажырымды) козгоо» деген беренесине ылайык бул аракеттер үчүн белгилүү бир кызмат орундарын ээлөө же белгилүү бир ишмердүүлүк менен алектенүү укугунан үч жылга чейин же ансыз III категориядагы эркиндиктен ажыратуу (жашы жете электер (бойго жете электер) үчүн – эки жыл алты айдан тартып төрт жылга чейин, башка физикалык тараптар үчүн – беш жылдан жети жыл алты айга чейин) каралган.

2-карточка

Окуучуларга, жарандын чет мамлекеттин аймагындагы согуштук чыр-чатактарга жана согуштук аракеттерге катышуусу кылмыш болуп санала тургандыгын, ал үчүн КР Кылмыш Кодекси боюнча (243-берене) 2 жыл алты айдан тартып 5 жылга чейин жаза каралгандыгын түшүндүрүңүз.

Ошол эле учурда окуучулардын көңүлүн жаза жашы жете элек (бойго жете элек) жарандар үчүн да каралгандыгына өзгөчө буруу керек: бир жыл алты айдан тартып эки жыл алты айга чейин эркинен ажыратуу каралган.

3-карточка

Диний мамлекет куруу тууралуу чакырыктар Кыргыз Республикасынын демократиялык өнүгүшүнө жана конституционалдык түзүлүшүнө каршы багыттала тургандыгын, жана кылмыш болуп саналаарын түшүндүрүңүз.

М.Т. тарабынан таратылып жаткан материалдар экстремисттик болуп саналат. КРнын Кылмыш кодексине ылайык (315-берене 2-пункт) экстремисттик материалдарды жайылтуу максатында сактоо жана жайылтуу кылмыш болуп саналат жана 5 жылдан 7 жыл алты айга чейин эркинен ажыратуу менен жазаланат.

Буга окшош учурларда жашы жете элек балдар (бойго жете элек балдар) да жоопкерчиликке тартыла тургандыгына көңүл буруңуз, алар – 2 жыл алты айдан тартып 4 жылга чейин эркинен ажыратылат.

5. САБАКТЫ ЖЫЙЫНТЫКТОО

Окуучулар менен өтүлгөн материалдарды суроолорду кыскача талкуулоонун жардамы менен бышыктагыла:

- 1) *Радикализм деген эмне, ал кайсы тармактарда пайда болот?*
- 2) *Экстремизм деген эмне?*
- 3) *Экстремисттик уюм деген эмне? Мисал келтиргиле.*
- 4) *Экстремисттик материал деген эмне? Мисал келтиргиле.*
- 5) *Ажырымды козутуу деген эмне, ал эмнени негизинде пайда болот? Мисал келтиргиле.*

**«РАДИКАЛИЗМ ЖАНА АНЫН КӨРҮНҮШТӨРҮ»
ЧАКАН ЛЕКЦИЯСЫ ҮЧҮН МААЛЫМАТ**

1. **Радикализм** – кандайдыр бир көз караштарга, концепцияларга өтө катуу, компромиссиз берилгендик. Азыркы учурда бул термин көбүнчө диний чөрөдөгү идеяларга жана аракеттерге карата колдонулат.

2. Көбүнчө динди жамынган, экстремисттик жана террористтик топтордун активдүүлүгү, акыркы убактарда дээрлик бүткүл дүйнө жүзү боюнча масштабдык мүнөзгө ээ болууда. Экстремисттик жана террористтик топтор тынчтыкка жана коопсуздукка, туруктуу өнүгүүгө коркунуч алып келишет, адам укуктарына жана мыйзамдуулукка, мамлекеттердин бүтүндүгүнө жана суверенитетине карата кооптуу чакырык болуп саналууда.

3. Эл аралык байланыштарды кеңейтүү, ааламдаштыруу, коомду маалыматташтыруу азыркы терроризм жана экстремизмдин транс чек аралык, б.а. эл аралык мүнөзгө ээ болушуна көмөктөштү. Кыргыз Республикасынын кооптуу болушун Борбордук Азиянын экстремизм идеяларын жайылтуунун очоктору болуп калган, туруксуздук жана чыр-чатактар менен мүнөздөлүүчү аймактарга карата географиялык жакындыгы аныктап турат. Олуттуу коркунучту согуштук аракеттердин катышуучуларынын мекенине кайтып келгенден кийинки аракеттери жаратууда.

4. Диний экстремизмдин жана терроризмдин идеяларын айрым жарандарга карата системалык психологиялык таасир этүүнү колдонуу менен чет жерден Интернет-мейкиндигинде жана социалдык түйүндөрдө пропагандалоо алардын чет элдик деструктивдик уюмдарга тартылышын шарттады. Акыркы жылдары Кыргыз Республикасынын жарандарынын «Ислам мамлекети» деп аталган уюмдун курамында согуштук аракеттерге катышуу үчүн башка өлкөгө кетүүлөрүнүн саны көбөйдү, ал эми согуштук тажрыйбасы бар жарандардын Кыргыз Республикасына кайтып келиши коомдук коопсуздукка коркунуч жаратат.

5. Буга байланыштуу Кыргыз Республикасынын Кылмыш кодексине «Кыргыз Республикасынын жаранынын чет мамлекеттин согуштук чыр-чатактарга же согуштук аракеттерге катышуусу же террористтик даярдыктан өтүүсү» деген 243-берене киргизилген.

6. Социалдык-экономикалык факторлордун таасиринин алдында эмгектик миграция, негизинен жаштардын эмгектик миграциясы активдешти. Жаштар эл аралык экстремисттик жана террористтик кыймылдар үчүн өтө сезимтал бута болду.

7. Экстремизмдин жана терроризмдин ички өбөлгөлөрү саясий, социалдык-экономикалык, маданий жана диний факторлорду камтыйт, алар бириккенде калктын социалдык аярлуу катмарынын арасында радикалдык идеялардын жайылышына таасир этет. Диний-экстремисттик идеологиянын жайылышы экстремисттик адабияттардын жана башка деструктивдик мазмундагы маалыматтык материалдардын жайылышы үчүн шарттарды түзүүдө.

8. Диний коомчулукту фрагменттештирүү бир катар учурларда ар кыл диний мектептердин, конфессиялардын ортосундагы карама-каршылыктардын жаралышына алып келет.

9. Кыргызстандын бирдиктүү элдеринин арасында расалык жана диний кастыкка жол бербөө үчүн превентивдик чара Кыргыз Республикасынын Кылмыш кодексинин расалык, этностук, улуттук, диний же аймактар аралык кастыкты (ажырымды) козгоого, улуттук абройду кемсинтүүгө багытталган, ошондой эле эл алдында же жалпыга маалымдоо каражаттарын колдонуу менен, ошондой эле Интернет түйүнүн аркылуу да аткарылган өзгөчөлүүлүктү, жарандардын динге, улуттук же расалык тиешелүүлүгүнө карата толук кандуу эместигине же алардан өзүн бийик көрүү аракеттери үчүн кылмыш жоопкерчилигин караган беренеси болуп саналат.

10. Зомбулук жана жек көрүүчүлүк идеологиясын карманган топтордун, уюмдардын, кыймылдардын ишмердүүлүгү мамлекеттерди мындай кылмыштык жоруктардын алдын-алууга жана алар жасалган учурларда жаза көрүүгө багытталган превентивдик чараларды колдонууга мажбурлайт.

11. Кыргыз Республикасынын «Экстремисттик ишмердикке каршы туруу жөнүндө» Мыйзамынын 1-беренесинде айтылат, экстремисттик аракет (экстремизм):

1) коомдук бирикмелердин же диний уюмдардын, дагы башка ишканалардын, уюмдардын жана мекемелердин менчигинин түрүнө карабастан, ошондой эле жалпыга маалымдоо каражаттарынын же жеке адамдардын төмөндөгүлөрдү пландаштырууга, уюштурууга, даярдоого жана ишке ашырууга багытталган аракеттери:

- Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүнүн негиздерин күчкө салып өзгөртүү жана бүтүндүгүн бузууга;
- Кыргыз Республикасынын коопсуздугун бузууга;
- бийликтин ыйгарым укуктарын тартып алууга же ээлеп алууга;
- мыйзамсыз куралдуу түзүлүштөрүн түзүүгө;
- террористтик аракеттерди жүзөгө ашырууга;
- расалык, улуттук (этностор аралык) же диний араздашууларды козутууга, ошондой эле күч колдонууга же күч колдонууну үгүттөө менен байланышкан социалдык араздашууларды козутууга;
- улуттук ар-намысты кемсинтүүгө;

– идеологиялык, саясий, расалык, улуттук (этностук) жүйөлөр же диний жек көрүү, ошондой эле ошого тете кандайдыр бир социалдык топторго карата жек көрүү жүйөлөрү боюнча же душмандык кылып массалык тополоңдорду, ээнбаштык аракеттерди жасоого уурдап, талап-тоноого;

– динге, социалдык, расалык, улуттук (этностук), диний же тилге тиешелүүлүгү жагынан жарандардын өзгөчөлүгүн, артыкчылыгын же кемдигин пропагандалоого;

2) нацисттик атрибутиканы же символиканы же болбосо нацисттик атрибутага же символикага аралашуу деңгээлине чейин окшош болгон атрибутиканы же символиканы пропагандалоого жана эл алдында көрсөтүүгө ошондой эле экстремисттик уюмдун атрибутикасын же символикасын пропагандалоо;

3) аталган аракеттерди жасоого элди үндөө же аталган аракеттерди жасоого;

4) аталган аракеттерди каржылоо же аны жасоого көмөк көрсөтүүгө же аталган аракеттерди жасоого, анын ичинде аталган аракеттерди жасаганга финансы каражаттарын, кыймылсыз мүлктү, окуу, полиграфиялык жана материалдык-техникалык базаны, телефон, факсимилдик жана байланыштын башка түрлөрүн берүүгө, маалымдоо кызматтарын көрсөтүүгө, дагы башка материалдык-техникалык каражаттарды берүүгө;

12. Муну менен катар, Кыргыз Республикасынын «Экстремисттик ишмердикке каршы аракеттенүү» мыйзамы *экстремисттик материалдар* – экстремисттик аракеттерди жасаганга үндөгөн, мындай аракетти ишке ашыруунун зарылдыгын негиздеген улуттук жана (же) расалык артыкчылыкты негиздеген же актаган, кандайдыр бир этникалык, социалдык, расалык, улуттук (этностук) же диний топту толук же жарым-жартылай жок кылууга багытталган согуштук же дагы башка кылмыштарды жасоону актоого арналган жарыялоолорду, документтерди же башка сактагычтардагы маалыматтарды аныктайт;

13. Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинде экстремизм менен байланышкан бул кылмыш курамы каралган:

– Расалык, этникалык, улуттук, диний же аймактар аралык кастыкты козутуу (ажырым) (бр. 313);

– Экстремисттик уюмдарды түзүү (314-берене);

– Экстремисттик материалдарды жайылтуу, даярдоо (315-берене).

14. Мындан бөлөк, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында экстремисттик ишмердикти каржылоого каршы аракетке багытталган бир катар ченемдик актылар белгиленген, алсак:

■ «Терроризмди (экстремизмди) каржылоого жана кылмыш жолу менен алынган кирешелерди легализациялоого (адалдоого) каршы аракеттенүү максатында, микрофинансылык уюмдарда жана кредиттик союздарда ички контролдукту уюштурууга карата минималдуу талаптар жөнүндө ЖОБО».

■ «Терроризмди (экстремизмди) каржылоого жана кылмыш жолу менен алынган кирешелерди легализациялоого (адалдоого) каршы аракеттенүү максатында, алмаштыруу бюролорунда ички контролдукту уюштурууга карата минималдуу талаптар жөнүндө ЖОБО».

■ «Терроризмди (экстремизмди) каржылоого жана кылмыш жолу менен алынган кирешелерди легализациялоого (адалдоого) каршы аракеттенүү максатында, коммерциялык банктарда ички контролдукту уюштурууга карата минималдуу талаптар жөнүндө ЖОБО».

18-САБАК: КОРРУПЦИЯ

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: коррупция, коррупциянын формалары, коом жана мамлекет үчүн коррупциялык аракеттердин терс кесепеттери жөнүндө түшүнүктөрдү калыптандыруу.

Тарбиялоо: коррупцияны мыйзамсыз жана аморалдык жүрүм-турум катары түшүнүктөрүн калыптандыруу. Коррупция алып келген зыян, коомдук баалуулук, коомдук байлык түшүнүктөрү боюнча тажрыйбага ээ болуу.

Өнүктүрүүчү: коомдогу коррупциялык жүрүм-турумга каршы жүрүм-турум жана коомдук баалуулуктарды коргоо боюнча интеллектуалдык көндүмдөрдү өнүктүрүү.

Сабактын тиби: чакан лекциядагы суроолорду талкуулоо менен интерактивдүү методду колдонгон аралаш сабак

Сабактын формасы: чакан топтордо талкуулоо, дискуссия, презентация.

Сабактын убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: ак кагаз, коррупция жөнүндө аныктамасы бар материалдар, «Коррупцияга каршы аракеттенүү жөнүндө» Мыйзамынан үзүндү, сабакка тиркеме, тапшырмасы бар карточкалар, фломастерлер, скотч.

Негизги түшүнүктөр: коррупция, пара, үй-бүлөлүк клан, кызыкчылыктар конфликти, экономикалык кылмыш, коомдук байлык.

Окутуучуга сунуштар:

- Сабакты чакан топтордо өздөштүрүү натыйжалуу болот, ошондуктан лекцияны 10 мүнөткө кыскартууга туура келет;

- материал 5 чакан топ үчүн эсептелген, ошондуктан, презентацияга убакытты көбүрөөк бөлүү талап кылынат.

- аталган сабактын максаты жаштардын коррупция жөнүндө маалымдуулугун жогорулатууда жетишилет, себеби коррупциялык кубулуштар, коррупциянын укуктук жана этикалык аспектилерин тууралуу билимдерди кеңейтүү коррупция менен күрөшүүдө зор мааниге ээ;

- КР Юстиция Министрлигинин сайтында Кыргызстандагы коррупция көйгөйү тууралуу ролик бар. Үй тапшырма катары ошол роликти көрүүнү берип, сабакта же сабактан сырткары иш-чарада талкуулатса болот.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (5 мүнөт).

3. Жаңы теманы үйрөнүү (10 мүнөт):

- сабактын максаты жана темасы менен тааныштыруу;

- чакан лекция;

- «Коррупциянын катышуучусу ким?» деген темага мээ чабуулу.

4. Материалды бекемдөө (25 мүнөт).

5. Жыйынтыктарды чыгаруу (5 мүнөт).

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Окутуучу сабакка ресурстардын даярдыгын текшерет.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо. Өтүлгөн материалдарды кайталоону суроолорду берүү аркылуу өткөрүүз.

1) *Радикализм деген эмне, ал кайсы тармактарда пайда болот?*

2) *Экстремизм деген эмне? Экстремисттик уюмдар жана экстремисттик материалдар?*

3) *Кастыкты козутуу дегенди сен кандай түшүнөсүң?*

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ. Сабактын темасын жана максатын айтып, чакан лекцияга өтүүз.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Коррупция деген эмне?

2. Коррупциянын себептери жана формасы.

3. Коррупциянын коомго жана өлкөгө тийгизген кесепети.

4. Коррупцияга каршы күрөшүү.

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАР

1. Чакан лекцияга даярдануу үчүн тиркемедеги КР «Коррупцияга каршы күрөшүү жөнүндө» Мыйзамын пайдалангыла.

2. Окутуунун мазмуну «Коррупция» терминин камтыйт. Коррупциянын мыйзамдагы аныктамасын окуучулардын түшүнүүсү оор, ошондуктан бул кубулушту мисалдар жана көрүнүштөр менен түшүндүрүүгө туура келет. Терминди окуучуларга суроо берүү менен түшүндүрүү ылайыктуу. Дагы жакшылап түшүнүү үчүн коррупциянын формаларына жана себептерине токтолгула (кырдаалдык, структуралык).

3. Коррупциянын коомго, мамлекетке тийгизген терс кесепеттерине басым жасагыла. Коррупция – бул мамлекеттин демократиялык негизине доо кетирген, коомду жыргалчылыктан ажыраткан кылмыш экендигин белгилегиле. «Коомдун жыргалчылыгы» деген терминди түшүндүргүлө. Коррупциялык кубулуштарга мисал келтиргиле. Экономикалык кылмыш деген түшүнүктү чечмелегиле.

4. Окуучулардын көңүлүн коррупция – бул социалдык кубулуш, б.а. коомдун бардык катмарын камтышы мүмкүн экендигине, мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерди, мындан башка жарандык коомду да камтышына бурдуруңуз.

5. Окуучуларга чакан лекция учурунда суроо бергиле, алардын жооптору классты жигердентип (2-3 жообу), жаңы материалды өздөштүргөнгө өбөлгө болот.

4. ТЕМАНЫ БЫШЫКТОО

Окуучулар чакан топ менен иштегенге да көнүп калышты, мындай иш этикалык маселелерди талкуулоосунда жана окуучулардын аяккы максатка кунт коюусунда натыйжалуу болот. Окутуучу топтун маселесин так түшүндүрүп, нускама берип турат.

ТЕМАНЫ БЫШЫКТАГЫЛА

Окуучулар топ менен иштегенге көнүп калышты, бул натыйжалуу болот, ал эми окутуучу түшүндүрүп, нускама берип турат.

- Окуучулардан 4-5 топ түзгүлө;
- ар бир топко тапшырмасы бар карточка жана тиркеменин көчүрмөлөрүн тараткыла;
- топтордо талкуулоо жана презентация даярдоо үчүн 8 мүнөт бергиле.

Тапшырманы түшүндүргүлө:

а) кырдаалдарды талкуулап, документтерден керектүү беренелерди таап, суроого негиздүү жооп берүү, презентация даярдоо;

б) окуучуларга 2 таблицаны өзүнүн кейсине ылайыктап толтуруу сунушталат.

б) кагаздагы коррупциянын субъектилери, алардын максаты, кылмыш аракеттер жана кесепети жөнүндөгү маалыматтын негизинде коррупцияга аныктама бергиле.

ЧАКАН ТОПТОРҮЧҮН ТАПШЫРМАЛАРДЫН ҮЛГҮЛӨРҮ

Таблица 2. «Участники коррупционных действий»

Мамлекеттик кызматкер	Адам\жаран\фирма
Максаттар жана милдеттер	
Көйгөй жана аны чечүү	
Кесепеттери	

№1-карточка

С.М. жарыяланган тендерге (конкурс) турак жай куруу үчүн курулуш «Старт» фирмасынын документтерин тапшырат. Документтерди комиссия карап чыгат. С.М. документтерди кабыл алган мамлекеттик инспекторго К.О., го кайрылып, тендерге бир нече фирма катышкандыгын, өзү өтөбү-жокпу белгисиз экендигин айтат. Ошо замат К.О. бул маселени чечүүгө боло турганын, бирок кызмат үчүн төлөш керектигин айтат. Кызмат көрсөтүү – 200 миң сом. С.М. макул болуп, жекече жолугушмак болушат.

Тапшырма: Суроолорго жооп берип, таблица толтургула.

1. Аракеттеги эки жак – С.М. жана К.О. кандай максат жана милдеттерди көздөп жатышат?
2. С.М.нын алдында кандай көйгөй турат?
3. Пара деген эмне? Бул иштин кесепети кандай болот?
4. Тобокелчиликтер кандай жана курулуш фирмасы кимге коркунуч келтирет? Бул көрүнүштүн моралдык жагына баа бергиле.
5. Коррупция деген эмне?

№2-карточка

М.Р. – университеттин бүтүрүүчүсү мамлекеттик кызматка орношууну каалайт. Ал жакын тууганы жогорку кызматтагы С.Кга кайрылып, М.Рны уюмдун бөлүм башчысы кылып дайындатат.

Тапшырма: Суроолорго жооп берип, таблица толтургула.

1. Аракеттеги эки жак – М.Р. жана С.К. кандай максат жана милдеттерди көздөп жатышат?
2. Алардын алдында кандай көйгөй турат?
3. Жакын туугандарга кимдер кирет? Тууганчылык деген эмне?
4. Мамлекеттик кызматтагы тууганчылыктын кесепеттери кандай болот? Бул көрүнүштүн моралдык жагына баа бергиле.
5. Коррупция деген эмне?

№3-карточка

Д.Ж. шаардык парламентке депутат болууну чечет. Д.Ж. материалдык жактан муктаж шайлоочулардын тизмесин түзүп, азык-түлүк таратмай болот. Ал шаардагы ири фирманын ээсине – Р.П. кайрылып, эгер депутат болуп калса анын фирмасы үчүн муниципалдык жер бөлүп берүүнү убада кылат.

Тапшырма: Суроолорго жооп берип, таблица толтургула.

1. Аракеттеги эки жак – Д.Ж. жана Р.П. кандай максат жана милдеттерди көздөп жатышат?
2. Алардын алдында кандай көйгөй турат?
3. Саясий конкуренция деген эмне?
4. Эгер Д.Ж. депутат болуп калса кесепети кандай болот, кимге зыян тиет? Бул көрүнүштүн моралдык жагына баа бергиле.
5. Коррупция деген эмне?

№4-карточка

Н шаарында окуу акысы жогору Эл аралык мектеп ачылат. Айрым жеке мектептер кайрымдуулук менен алектенишет: таланттуу балдарга жардам беришет, окууга төлөнүүчү акыны азайтышат же таптакыр алып салышат. Жогорку кызматтагы чиновник Эл аралык мектептин директору менен макулдашып, өзүнүн баласын акысыз окуткусу келип, ал үчүн мектепти мамлекеттик салыктан бошотмок болот.

1. Кандай максат жана милдеттерди көздөп жатышат – чиновник жана мектептин директору?
2. Алардын алдында кандай көйгөй турат?
3. Чиновниктин жана директордун жүрүм-турумуна укуктун көз карашынан баа бергиле. Бул көрүнүштүн моралдык жагына баа бергиле.
4. Бул көрүнүштүн кесепети?
5. Коррупция деген эмне?

№5-карточка. Билим же диплом?

Р.Ш. университетте окуган, бирок ал 3-курсту бүткөндөн кийин окуудан чыгарылып, жергиликтүү айыл өкмөтүнө катчы болуп ишке орношот. Кызматтан жогорулоо үчүн жогорку билим тууралуу диплом керек болот. Бирок ал окуганды каалабастан, диплом сатып алууну чечет. Р.Ш. керектүү адамды табат – Г.У., жардам берүүнү убадалап, диплом 50 миң сом дейт.

Тапшырма: Суроолорго жооп берип, таблица толтургула.

1. Аракеттеги эки жак – Р.Ш. жана Г.У. кандай максат жана милдеттерди көздөп жатышат?
2. Алардын алдында кандай көйгөй турат?
3. Р.Ш. жана Г.У. деген жарандардын жүрүм-турумуна юридикалык көз караш менен баа бергиле. Алардын жүрүм-турумуна адеп-ахлактык жактан баа бергиле.
4. Бул көрүнүштүн кесепети кандай болот? Диплом сатып алган кызматкердин ишинин сапаты кандай болот?
5. Коррупция деген эмне?

Топтордун ишинин презентациясын өткөргүлө

– Ар бир топ доклад жасай турган адамды тандайт, калгандары толуктай алышат. Окуучулардын ар бир презентациясында топко суроолор берилет.

- «Коррупция» терминин окуп, доскага жазгыла.
- Окуучулар терминди өзүлөрүнүн тобу берген аныктама менен салыштырып, түзөтүүлөрдү киргизет.

5. ЖЫЙЫНТЫКТОО

Топтук презентация жана талкуу өткөргөндөн кийин, класс үчүн суроо бергиле:

■ *Коррупциялык жүрүм-турумдун катышуучусу ким болуп эсептелет?* Коррупциянын катышуучулары коррупциялык аракеттерди жасаган мамлекеттик кызматкерлер эле эмес, коррупциялык аракеттерге макул болгон башка адамдар катышуучу болуп саналат. Ошондуктан коррупция – бул социалдык кубулуш.

■ Окуучуларга: *«Эмне себептен коррупция адам укугун бузуу болуп саналат?»* – деген суроо бергиле.

■ *Коомдогу коррупцияны жоюу кимге жана эмнеге байланыштуу?*

Окуучуларды жоопторун негиздөөсүн айткыла.

Коррупцияны жоюу үчүн ошого ылайыктуу мыйзамдарды кабыл алуу жана юридикалык жоопкерчилик дайындоо керектигин айтыңыз. Мындан бөлөк, өлкөдө коррупция менен күрөшүү тармагындагы мамлекеттик органдар болушу керек. Бирок, бул аздык кылат, муну үчүн элдин баары катышышы керек, адамдар өзүлөрү коррупциялык аракеттерди жана мамилени колдобогону жакшы.

«КОРРУПЦИЯ» ЧАКАН ЛЕКЦИЯСЫ ҮЧҮН МААЛЫМАТ

Коррупция глобалдуу проблема болуп эсептелет, себеби бул дүйнө жүзүнө мүнөздүү кубулуш.

Коррупция – бул кызмат ордундагы бир же бир нече адамдын бийлиги бар жеке адамдар же топтор менен укукка каршы туруктуу байланыш түзүп, материалдык жана башка жыргалчылыктарды жана артыкчылыктарды мыйзамсыз алуу, ошондой эле ошол жыргалчылыктарды жана артыкчылыктарды коомдун же мамлекеттин кызыкчылыктары үчүн коркунуч туудуруу менен физикалык жана юридикалык тараптарга атайын берүүсү.

Коррупциянын маңызы – мамлекеттик мекеменин же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын чиновниктеринин ээлеген иш кызматын жеке баюуга же өзү же туугандары үчүн пайда көрүүгө пайдалануусу. Тактап айтканда коррупция – бул ишенип берилген мамлекеттик ыйгарым укуктарды жана функцияларды жеке кызыкчылыгында кыянаттык менен пайдалануу.

Коррупциянын формалары. *Кандай аракеттер коррупция катары каралышы мүмкүн?*

■ **Кызматтан пайдалануу.** Коррупциялык аракеттерге мамлекеттик жана жергиликтүү деңгээлде маселелерди чечкен кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу мүнөздүү. Чечимдерди кабыл алууда кызматкер мамлекетке эмес, жеке өзүнө пайдалуу ыкмаларды издейт, ошондуктан коомго, мамлекеттин бюджетине зыян келет.

■ **Мажбур төлөмдөр, «пара».** Чиновник экономикалык ишмердикти көздөгөн инвесторлордон тиешелүү документтерди бүтүрүү, уруксат берүү үчүн пара талап кылат.

■ **Мамлекеттик кызматтагы тууганчылык.** Мамлекеттик уюмдагы кызматкер кызматка өзүнүн тууганын алып келет – мамлекеттик жана муниципалдык структураларда тууганчылык өнүгөт.

■ **«Жел кызматкерлер».** Айрым уюмдарда буйрук менен дайындалганга караганда, аз кызматкер иштейт. Буйрук менен айлык акы чегерилип, аны жетекчи бухгалтер менен бөлүшөт.

Социалдык мамиле жана жүрүм-турум. Пара. Айрым маселелерди чечүү үчүн элдер мамлекеттик же жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарга кайрылышкан учурда чиновниктер пара талап кылат же адам өзү сунуштайт.

«Сен мага – мен сага». Бири-бирине кызмат көрсөтүү – коррупциялык аракеттердин бир формасы.

Коррупциянын субъектери:

■ мамлекеттик жана муниципалдык жогорку кызматтын
■ мамлекеттик жана жергиликтүү бюджеттерден каржылануучу мекемелердин, уюмдардын жана ишканалардын коррупциялык укук бузууларды жасаган жетекчилери.

Коррупциянын себептери:

■ Мамлекеттик уюмдар элдин алдында отчет бербейт – мамлекеттик уюмдардын жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын бюджеттин киреше жана чыгашалары тууралуу маалымат бербейт. Жарандар мамлекеттик уюмдардын бюджеттик угууларына катыша алышпайт жана маалымат ала алышпайт.

■ Коомчулуктун начар катышуусу, жарандык коомдун ролунун алсыздыгы.

Коррупциянын кесепеттери:

■ Ресурстарды адилеттүү бөлүштүрүүгө тоскоолдук келтирет;

■ Экономикалык өнүгүүнү токтотот;

■ Жарандардын социалдык абалын начарлатат.

Коррупция мамлекетти башкаруунун сапатына терс таасирин тийгизет:

■ Мамлекеттик кызматкерлер жеке жыргалчылыгы үчүн кызмат абалынан кыянаттык менен пайдаланышат.

■ Коррупциялашкан өлкөдө бизнес каржысынын бөлүгүн коррупцияга жумшап, инвестиция кыскарат. Инвесторлордун экономикага салымы азаят, өлкөнүн экономикасы өнүкпөйт.

■ Көмүскө экономика күчөйт, мамлекеттин бюджетти кыскарат, салык төлөмдөрү азаят.

■ Коррупция социалдык тармактарга салымдарды кыскартат: билим берүүгө каражат аз бөлүнөт (мисалы, мектеп курулушу, окуу китептери, мугалимдердин айлык акысы), саламаттыкты сактоо (жаңы жабдылган оорукана жана бейтапканалар жок), пенсия жөлөкпулдар азаят.

■ Коомдун жыргалчылыгына караганда, жеке жыргалчылык биринчи орунга чыгат.

■ Саясатчылар жана мамлекеттик кызматкерлер жеке баюусу үчүн кызматынан кыянаттык менен пайдаланышат.

Коррупция жарандардын абалына терс таасирин тийгизет:

■ Пара берүү адамга жеке материалдык зыян алып келет.

■ Коррупция жүрүм-турум ченемдерин, мыйзамды жана мамиледеги этиканы бузат.

Коррупция менен кантип күрөшүү керек?

Коррупцияга каршы аракеттенүүнүн негизги принциптери:

■ адамдын жана жарандын негизги укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу жана коргоо;

■ мыйзамдуулук;

■ мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишинин ачыктыгы жана айкындуулугу;

- теги, жынысы, расасы, улуту, тили, туткан дини, саясий жана диний ишенимдери, же кандайдыр бир жеке же коомдук мүнөздөгү шарттары жана абалдары боюнча кандайдыр бир кодулоого, укугун жана эркиндигин кемсинтүүгө жол бербөө;
- инсандын жана жарандын аброюн, кадыр-баркын жана ишкердик беделин коргоону камсыз кылуу;
- коррупциялык укук бузгандык үчүн сөзсүз жоопкерчилик тартуу.

Коррупция менен күрөштө комплекстүү мамиле керек:

- коррупциялык аракеттердин катышуучуларын табуу, камоо жана жазалоо;
- жарандар жүрүм-турумун өзгөртүшү – пара бербеш керек;
- жарандар мамлекеттик уюмдардан ачыктыкты жана айкындыкты талап кылышы керек;
- жарандык коом мамлекеттик структураларга жана чечимдерди кабыл алуу процесстерине көзөмөлдү күчөтүш керек;
- коомдук турмушка жарандар жигердүү катышуусу зарыл, мисалга, бюджеттик угуларга ж.б. катышуусу керек.

ТИРКЕМЕ КР-2

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН “КОРРУПЦИЯГА КАРШЫ АРАКЕТТЕНҮҮ ЖӨНҮНДӨ” МЫЙЗАМЫ (үзүндү)

1-берене. Ушул Мыйзамда пайдаланылуучу негизги түшүнүктөр

Коррупция – бийликтик ыйгарым укуктарга ээ болгон бир же бир нече кызмат адамдарынын айрым адамдар же топтор менен материалдык, кандай болбосун башка жыргалчылыктарды жана артыкчылыктарды мыйзамсыз алуу, ошондой эле алардын бул жыргалчылыктарды жана артыкчылыктарды жеке жана юридикалык жактарга берүүсү, коомдун же мамлекеттин кызыкчылыктарына коркунуч түзүүчү укукка каршы туруктуу байланыштарды түзүүдө атайылап жасалган жосун.

3-берене. Коррупцияга каршы аракеттенүүнүн негизги принциптери

Кыргыз Республикасында коррупцияга каршы аракеттенүү төмөнкү негизги принциптерге негизденет:

- адамдын жана жарандын негизги укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылууга жана коргоого;
- мыйзамдуулукка;
- мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишинин ачыктыгына жана айкындуулугуна;
- теги, жынысы, расасы, улуту, тили, туткан дини, саясий жана диний ишенимдери, же кандайдыр бир жеке же коомдук мүнөздөгү шарттары жана абалдары боюнча кандайдыр бир кодулоого, укугун жана эркиндигин кемсинтүүгө жол бербөөгө;
- инсандын жана жарандын аброюн, кадыр-баркын жана ишкердик беделин коргоону камсыз кылууга;
- коррупциялык укук бузууларды жасаганы үчүн жоопкерчиликти шексиздигине;
- коррупция менен байланышкан укук бузуулар менен күрөшүүдө көмөк көрсөткөн жарандардын коопсуздугун камсыз кылууга;

4-берене. Коррупциялык укук бузуулардын субъекттери

Коррупциялык укук бузуулардын субъекттерине төмөнкүлөр кирет:

1. саясий, атайын жана мамлекеттик жана муниципалдык кызматтын жогорку администрациялык кызматтарын ээлеген адамдарды кошуп алганда, коррупциялык укук бузууларды жасаган мамлекеттик жана муниципалдык кызматчылар, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын төрагасы жана анын орун басарлары, Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын Башкармасынын мүчөлөрү, Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын кызматчылары;

2. иши мамлекеттик жана жергиликтүү бюджеттерден каржылануучу же болбосо уставдык капиталында мамлекеттин үлүшү (акциясы) бар мекемелердин, уюмдардын жана ишканалардын коррупциялык укук бузууларды жасаган жетекчилери, мамлекеттик кызматчыларга жана муниципалдык кызматтын кызматчыларына укукка каршы материалдык жана башка жыргалчылыктарды жана артыкчылыктарды берген алардын кызмат адамдарын жана кызматкерлерин кошуп алганда жеке жана юридикалык жактар, ошондой эле тендердик комиссиялардын мүчөлөрү, Судьяларды тандоо боюнча Кеңештин мүчөлөрү.

7-берене. Коррупцияны алдын алуу боюнча чаралар

Коррупцияны алдын алуу төмөнкү негизги чараларды колдонуу жолу аркылуу жүзөгө ашырылат:

- 1) коомдо коррупциялык жүрүм-турумга карата келишпестикти калыптандыруу;
- 2) ченемдик укуктук актылардын жана алардын долбоорлорунун коррупцияга каршы экспертизасы;

10-берене. Коррупция менен күрөшүүгө көмөк көрсөтүүчү адамдарды мамлекеттик коргоонун кепилдиктери

1. Коррупция менен күрөшүүгө көмөк көрсөтүүчү адам жөнүндө маалымат мамлекеттик жашыруун сыр болуп саналат жана коррупция менен күрөш жүргүзүүгө ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардын же соттун жазуу жүзүндөгү суроо-талабы боюнча гана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте берилет.

2. Коррупция көрүнүшүнүн фактылары жөнүндө билип туруп жалган маалымат билдирген адам Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте жоопкерчилик тартат.

ТИРКЕМЕ КР-3

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КЫЛМЫШ-ЖАЗА КОДЕКСИ (үзүндү)

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши менен 2016-жылы 22-декабрда кабыл алынган)

(КР 2019-жылдын 15-майындагы N 62 Мыйзамынын редакциясына ылайык)

44-глава. Мамлекеттик жана муниципалдык кызматтык кызыкчылыктарына каршы коррупциялык же башка кылмыштар

319-берене. Коррупция

1. Коррупция – материалдык, кандай гана болбосун башка дөөлөттөрдү жана артыкчылыктарды мыйзамсыз алуу, ошондой эле коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыгына коркунуч келтирүүчү жеке адамдарга жана юридикалык жактарга бул дөөлөттөрдү жана артыкчылыктарды берүү максатында бир же бир нече кызмат адамдарынын бийлик ыйгарым укугуна ээ болгон айрым адамдар же топтор менен туруктуу укукка каршы байланыш түзүүдөн турган атайлаган жосундары, – V категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

320-берене. Кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу

1. Кызмат адамы тарабынан өз кызмат абалын кызматтын кызыкчылыктарына каршы пайдалануусу, атайылап же этиятсыздыктан олуттуу зыян келтирсе, –

IV категориядагы белгилүү бир кызмат ордун ээлөө, же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратууга, же IV категориядагы түзөтүү жумуштарына, же V категориядагы айып салууга, же I категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

2. Өзү, же болбосо башка адамдар үчүн пайда жана артыкчылык алуу максатында же башка жеке кызыкчылыгында жасалган ошол эле жосун, – VI категориядагы айып салууга, же II категориядагы айып салуу менен II категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

325-берене. Пара алуу

1. Кызмат адамынын, чет өлкөлүк кызмат адамынын, же болбосо эл аралык уюмдун кызмат адамынын пара берүүчүнүн же анын атынан чыккан адамдардын пайдасына кылган өздөрүнүн кызматтык ыйгарым укуктарына кирген, же болбосо аларга өзүнүн кызматтык абалы боюнча көмөктөшө алган аракеттери (аракетсиздиги) үчүн жеке өзү же ортомчу аркылуу пара алуусу, ошого тете пара алууга макулдук берүүсү, –

VI категориядагы айып салууга же эки жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө, же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу жана II категориядагы айып салуу менен II категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

328-берене. Пара берүү

1. Кызмат адамына, чет өлкөлүк кызмат адамына же болбосо эл аралык уюмдун кызмат адамына ошол кызмат адамынын, чет өлкөлүк кызмат адамынын, же болбосо эл аралык уюмдун кызмат адамына пара берүүнүн ортомчусу аркылуу аракеттери (аракетсиздиги) үчүн пара берүүчүнүн же анын атынан чыккан адамдардын пайдасына кылган кызматтык ыйгарым укуктарына кирген, же болбосо аларга өзүнүн кызматтык абалы боюнча көмөктөшө алуучу, ошого тете пара берүү сунушун же пара алуу убадасын алуу, –

IV категориядагы түзөтүү жумуштарына же V категориядагы айып салууга, же I категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

2. Төмөнкүдөй жасалган ошол эле жосун:

1) ири өлчөмдө;

2) билип туруп мыйзамсыз аракетти (аракетсиздикти) жасаса, –

VI категориядагы айып салууга же II категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

3. Өзгөчө ири өлчөмдө жасалган ушул берененин 1 жана 2-бөлүктөрүндө каралган жосундар, – III категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

VI ГЛАВА. МЕНЧИК УКУГУ. ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МЕНЧИК

19-САБАК: МЕН ЖАНА МЕНЧИК УКУКТАРЫ

«Адам тааныган эркиндиктин биринчи түрү – менчик»
Г.Гегель

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: менчик, менчик тармагындагы маселелер менен таныштыруу.

Тарбиялык: өзүнүн жана башканын мүлкүнө жоопкерчилик менен мамиле жасай билүүсүн тарбиялоо.

Өнүктүрүүчү: менчик ээсинин укуктарын ишке ашырууну өнүктүрүү.

Сабактын тиби: сабактын интерактивдүү методун колдонуу менен жаңы теманы өздөштүрүү жана өтүлгөндү бекемдөө аркылуу аралаш сабак, дискуссия, кейсти талдоо.

Сабактын формасы: дискуссия, чакан топтордо иштөө, тапшырмаларды аткаруу

Убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: КР Конституциясы (бр.12), КР Жарандык кодекс (бр.222-227, 266-275), КР Үй-бүлө кодекси (7-глава), «Муниципалдык менчик тууралуу» КР Мыйзамы, «Автордук жана чектеш укуктар жөнүндө» КР Мыйзамы.

Жарандардын менчик укугу – өзүнө таандык мүлктү өзү каалагандай пайдалануу жана жайгаштыруу укугу.

Негизги түшүнүктөр: менчик укугу, мүлккө ээлик кылуу, мүлктү пайдалануу, мүлктү тескөө, жалпы менчикке укук.

Ээлик кылуу – буюмга факты түрүндө ээлик кылуу.

Пайдалануу – нерселердин пайдалуу жактарын алуу.

Тескөө – нерсенин кийинки тагдырын аныктоо.

Жалпы менчик укугу – бир нерседен же нерселердин жыйындысынан турган объектке бир же бир нече жактын укугу.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (3 мүнөт).

3. Жаңы тема (28 мүнөт):

- сабактын максаты жана темасы менен тааныштыруу;
- интерактивдүү чакан лекция.

4. Теманы бышыктоо: кейсти чечмелөө.

5. Жыйынтыктарды чыгаруу (4 мүнөт).

Окутуучуга сунуш. Методика студенттерди мыйзамдар менен тааныштырууну талап кылат, ошондуктан алдын ала КР Конституциясынан, КР Үй-бүлө кодексинен, КР Жарандык кодексен үзүндүлөрдү даярдап коюу абзел.

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу. Окутуучу сабакка ресурстардын даярдыгын текшерет.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо. Өтүлгөн материалды кайталоо жана бышыктоо аралаш сурамжылоо методу менен өтүлөт. Окуучуларга бул суроолорду бергиле:

- Кайсы аракеттер коррупция деп каралышы мүмкүн?
- Пара деген эмне?
- Коррупция менен күрөшүү үчүн ар бирибиз эмне кыла алабыз?

3. Жаңы теманы үйрөнүү. Окутуучу теманы жана сабактын максатын айтат да чакан лекцияга өтөт.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Менчик укугу түшүнүгү.

2. Менчиктин формалары жана түрлөрү.

3. Кандай мүлк жалпы үлүштүк менчик болот?

4. Кандай мүлк жалпы менчик деп таанылат?

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАР

Окутуучу окуучуларга укуктук мамиленин кийинки этабын – менчикке мамилени үйрөнүүгө өтүшөөрүн айтат, бул теманы окугандыктын жыйынтыгында окуучулар: жеке менчик ээсинин укуктарын ишке ашырууну, ээлик кылууну айырмалоону, менчик ээсинин мүлктөрүнө ээлик кылуу жана пайдаланууну, тескөөсү, жалпы үлүштүк жана биргелешкен менчиктин айырмасын билүүнүн маанисин түшүндүрө алууну билиши керек.

Жаңы теманы кабыл алууга даярдоо жана окуу ишмердигине мотивация берүү үчүн окуучуларга төмөнкү суроолорду бергиле:

– *Менчик укугу деген эмне?*

– *Менчик формасы деген сөз силерге кандай сөздөрдү элестеттирет?*

Окуучулар айткан пикирлер окутуучу тарабынан доскага жазылат.

Лекцияны жеке менчик жана жеке менчик укугу адам өмүрүндө маанилүү орун ээлегендигин айтуу менен баштаңыз. Жеке менчик укугу Кыргыз Республикасынын Конституциясында менчик укугунун кол тийбестигине кепилдик бериле турганы, менчиктин бардык формалары корголо турганы чагылдырылган. Менчикке ээ болуу, пайдалануу жана аны башкаруу боюнча конкреттүү мисалдарды келтириңиз.

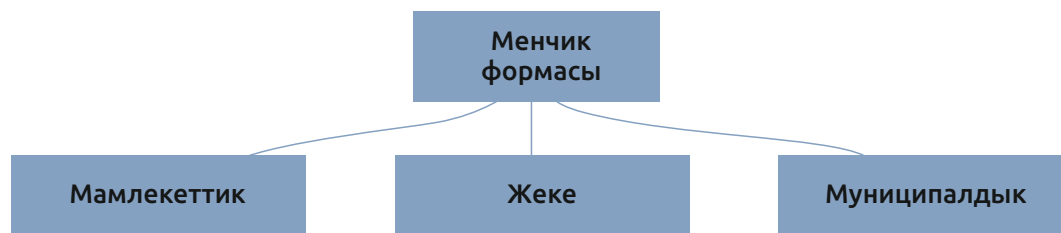
Менчик укугу

Менчик укугу – субъекттин өзүнүн тандоосу боюнча укугу:

- ээлик кылуу (өзүнүн чарбасындагы буюмга факты түрүндө ээлик кылуу);
- пайдалануу (нерселердин пайдалуу касиеттерин алуу жолу менен иштетүүгө укуктуулук, мисалга, өзүнүн короосунда жемиш чогултуу);
- тескөө, нерсенин кийинки тагдырын аныктоо (буюмдун юридикалык тагдырын аныктоо укугу – жок кылуу, ижарага берүү жана башка).

Мүлктүн менчик ээси ким экендигине жараша менчиктин төмөнкүдөй формалары келип чыгат: мамлекеттик, жеке жана муниципалдык.

4-сүрөт.

4. МАТЕРИАЛДЫ БЫШЫКТОО

«ӨКМӨТ», «МЭРИЯ» ЖАНА «БИЗНЕСМЕНДЕР» КӨНҮГҮҮСҮ

3 чакан топ түзгүлө: «Өкмөт», «Мэрия» жана «Бизнесмендер».

Топко 2 мүнөт бергиле. Чакан топтогу тапшырмаларды түшүндүрүңүз: менчикке кире турган мүлктөрдүн тизмесин даярдаңыз:

- *«Өкмөт» тобу* – мамлекеттик менчикке кирген мүлктөрдүн тизмелери;
- *«Мэрия» тобу* – муниципалдык менчикке кирген мүлктөрдүн тизмелери;
- *«Бизнесмендер» тобу* жеке менчикке кирген мүлктөрдүн тизмелери.

Чакан топтогу презентацияларды өткөргүлө.

ЛЕКЦИЯНЫН УЛАНДЫСЫ

Презентациядан кийин менчиктин формалары тууралуу түшүнүктү бышыктагыла.

Мамлекеттик менчикке булар тийиштүү:

- Мамлекеттик ишканалар жана ага бекитилген мүлкү (мисалга, «Кыргыз көмүр» мамлекеттик ишканасы);
- Бардык жаратылыш объекттери (Кыргызстандын ичиндеги токойлор, суу объекттери, жапайы жаныбарлар, өсүмдүктөр дүйнөсү, кендер ж.б.), (жер ошондой эле жеке жана муниципалдык менчикте болушу мүмкүн);
- мамлекеттин менчигиндеги, мамлекеттин балансында катталган объекттер (балдардын мектепке чейинки мекемелери, жатаканалар, дарыканалар, ден соолукту чыңдоочу-дарылоочу мекемелер жана социалдык инфраструктурадагы объекттер);
- Кыргыз Республикасынын аймагынан тышкары жактагы мамлекеттик мүлктөр (дипломаттык өкүлчүлүктөр жана консулдук мекемелерге берилген мамлекеттик мүлктөр);
- мамлекеттик мүлктүн башка түрлөрү (категориялар).

Муниципалдык менчикке муниципалдык органдын балансына тийиштүү болгон бардык мүлктөр (айыл өкмөтү/мэрия) кирет.

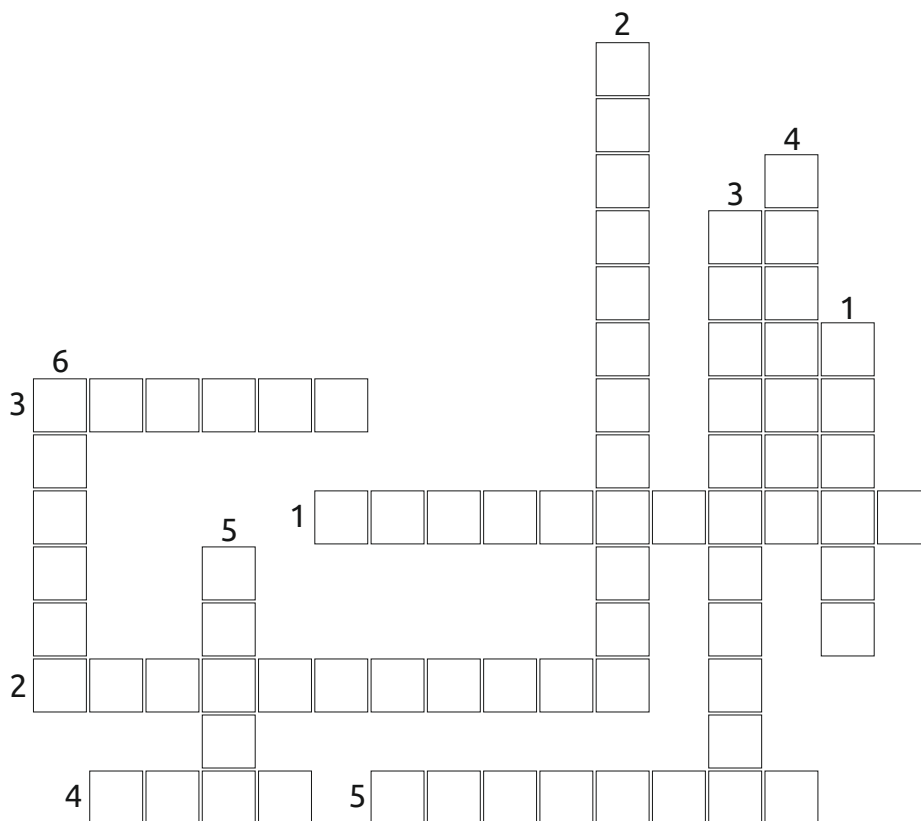
Жеке менчикке мамлекеттик жана муниципалдык ишканаларга жана мекемелерге тийиштүү болбогон, физикалык тарапка же юридикалык тарапка тийиштүү болгон мүлк кирет.

Окуучулар менен «Кыймылсыз мүлккө адам кайсы убакыттан тартып жеке укуктуу болот?»– деген суроону талкуулагыла.

Окуучулардын болжолдуу жообу: а) сатып алган учурдан; б) келишимге кол койгон учурдан баштап.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык кыймылсыз мүлк мамлекеттик каттоодон (Мамкаттоодон) өткөндөн кийин башталат. Демек, Мамкаттоого тиешелүү жазуулар киргизилгенден кийин менчик укугу башталат.

Окутуучу окуучуга тапшырма берет – кроссворд толтуруу.

Вертикаль боюнча:

1. Ойлоп чыгаруу үчүн укукту пайдаланууга берилчүү документ.
2. Мүлк айыл өкмөтү / мэриянын балансында турган учурдагы менчик формасы.
3. Буюмдун юридикалык тагдырын аныктоо укугу – сатуу.
4. Үлүшкө бөлүнгөн мүлк.
5. Өзүнүн чарбасындагы буюмга ээ болуу.
6. Жогорку Кеңеш кабыл алган ченемдик-укуктук акт.

Горизонталь боюнча:

1. Үлүшкө бөлүнбөгөн мүлк, мисалы, жубайлардын биргелешип тапкан мүлкү.
2. Мамлекетке таандык менчик формасы.
3. Субъекттин мүлккө ээ болуу, сатуу, колдонуу укугу.
4. Физикалык жана юридикалык жактарга таандык мүлк – менчик формасы.
5. Пайдалуу нерселерди бөлүп алуу менен буюмду пайдалануу укугу, мисалы, бакчадан түшүм жыйноо.

Лекциянын уландысы

ЖАЛПЫ ЖАНА ЖЕКЕ МЕНЧИК

Мүлктүн бир же бир нече жактарга таандык болушуна карап индивидуалдык (жеке) жана жалпы (коллективдик) деп бөлүнөт.

5-сүрөт. Менчиктин түрлөрү

Жалпы менчикке укук – бир нерседен же нерселердин курамынан турган бир эле объектке эки же андан ашык жактын менчик укугу.

Эгер үлүшкө бөлүнсө, анда мүлк **үлүштүк менчикте** болот. Алар бирдей жана ар кандай болушу мүмкүн. Мисалы, батир мурас боюнча 4 мураскорго өтөт 4, албетте алар батирдин $\frac{1}{4}$ үлүшүнө ээ болушат. Б.а. батир үлүштүк менчикте.

Мүлк эгер үлүштөргө бөлүнсө, ал **биргелешкен менчик** деп таанылат.

Мисалы, биргелешкен менчик болуп жубайлар никеде турган учурда тапкан мүлкү кирет, эгер келишим боюнча алардын ортосунда башкача каралбаса (эгер жубайлардын арасында нике келишими болсо, анда бул биргелешкен менчик болбой калышы мүмкүн).

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МЕНЧИК УКУГУ

Интеллектуалдык менчик – жарандын же юридикалык тараптын чыгармачылык, интеллектуалдык ишмердиктин жыйынтыктарына жана юридикалык тараптардын индивидуалдашуусуна, продукциясына, жумушуна жана кызматына (фирмалык аталыштарына, товардык белгилерге, кызмат белгилерине) болгон өзгөчө укуктардын жыйындысы жана өзгөчөлөө каражаты.

Интеллектуалдык менчиктин объекттери:

1. Интеллектуалдык ишмердиктин натыйжалары:

- **автордук укук** – Автордук укук арналышына жана татыктуулугуна, ошондой эле аларды билдирүү ыкмаларына карабастан чыгармачыл иштин натыйжасы болуп эсептелген илимий, адабият жана искусство чыгармаларына жайылтылат.

- **патенттик укук** – ойлоп чыгаруу, өнөр жай үлгүлөрү, пайдалуу моделдер.

- **чектеш укуктар** – артисттердин жана дирижерлордун аткаруусу, режиссерлордун оюн коюсу, кабель аркылуу берүү жана эфир, фонограмма аркылуу берүү.

- **салттуу эмес объектилер** – селекциялык жетишкендиктер, өндүрүш сырлары (ноу-хау).

2. Индивидуализация каражаттары:

- **Товар белгиси** – товарларды индивидуалдаштыруу каражаты, б.а. товарды бир түрдүү башка нерселерден бөлүп көрсөтүүчү белги.

- **Фирмалык аталыш** – мекеменин белгилениши.

- **Коммерциялык аталыш** – кенен колдонулуучу белгилер (ОсОО «СкайМобайл» деген уюмдун фирмалык аталышы, ал эми коммерциялык аталышы – Билайн; фирмалык аталышы «Альфа Телеком» жабык акционердик коом, коммерциялык аталыш – Мегаком; фирмалык аталышы НУР Телеком, коммерциялык аталыш – О).

- **Товардын келип чыккан жеринин аталышы** – жердин азыркы же тарыхый аталыштары менен атоо, анын атын пайдалануудан улам товардын белгилүү болуусу (мисалга, минералдык суу Байтик, Жалал-Абад, Ыссык-Ата ж.б.).

«ҮЛҮШТҮК МЕНЧИК ЖАНА БИРГЕЛЕШКЕН МЕНЧИК» КЕЙСИН ТАЛКУУЛОО (10 мүнөт)

А.К. жана Ю.П. деген жубайлар Баткен облусунун Исфана шаарында жашашат.

2018-жылдын 10-октябрында, жубайлар жалпы акчага 120 000 (жүз жыйырма миң) сом нарктагы Дэу Матиз маркасындагы автомашинаны сатып алган. Бир айдан кийин А.Кга апасы Баткен шаарынын борборунан белекке батир тартуулап, ага жаздырган. Бирок бир катар себептерден улам жубайлар 2018-жылдын 5-декабрында ажырашууга арыз беришкен. Ю.П. машина менен батирдин жарымына ээ болом деп жатат.

Кейсти талкуулоо үчүн суроолор:

- Жубайлардын биргелешип арттырган менчиги катары кайсы мүлктү бөлүштүрсө болот?
- Кайсы мүлктү бөлүштүрүүгө болбойт?

Кейсти талдоо боюнча рекомендациялар. Окутуучу жооптордун варианттарын угуп бүтүп, бул мисал окуучулардын үлүштүк жана биргелешкен менчиктин ортосундагы айырмачылыкты так аныктап алышы үчүн багытталгандыгын айтат.

а) Жалпы менчик – 120 000 сом нарктагы Деу Матиз автомашинасы. Демек, жубайлардын үлүшү жарымдан болот, баасы 60 000 сомду түзөт.

б) Нике маалында алынган, бирок бирине белек катары берилген мүлк экөөнө тең тийиштүү мүлк болуп эсептелбейт.

с) Мындайча айтканда, Ю.П. деген жаран 60 000 сомго гана ээ боло алат.

5. САБАКТЫ ЖЫЙЫНТЫКТОО

Рефлексия. Окуучулар бул сүйлөмдөрдү улап, толуктасын:

– *Сабакта эң кызыктуусу ... болду*

– *Мага ... жакты*

– *Бүгүнкү сабакта ... түшүнгөн жокмун*

– *... тагыраак билгим келди*

Окуучулага өз алдынча үйрөнүү үчүн тапшырма бериле: КР Жарандык кодекстин 269, 272-58-беренелерин окушун жана бул суроолорго жооп беришсин:

1) Үлүштүк менчиктеги мүлккө кантип ээлик кылса, пайдаланса, тескесе болот?

2) Менчик укугу деген эмне?

3) Менчик ээсинин укуктары бар?

4) Кыргыз Республикасынын мыйзамдары тарабынан менчиктин кандай формалары аныкталган?

5) Кандай мүлк жубайлардын чогуу жалпы мүлкү деп таанылат?

6) Жалпы мүлктү бөлүштүргөндө жубайлардын үлүштөрү кандай болот?

7) Нике учурунда арттырылган кандай мүлк бөлүштүрүлбөйт?

8) Интеллектуалдык менчиктин объектилерин санагыла?

ТИРКЕМЕ МУ-1

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫ (үзүндү)

I БӨЛҮМ. КОНСТИТУЦИЯЛЫК ТҮЗҮЛҮШТҮН НЕГИЗДЕРИ

12-берене

1. Кыргыз Республикасында менчиктин ар кандай түрлөрү таанылат жана жеке, мамлекеттик, муниципалдык жана башка менчик түрлөрүн тең укуктуу корголушуна кепилдик берилет.

2. Менчик кол тийгис. Эч ким өзүм билемдик менен мүлкүнөн ажыратылышы мүмкүн эмес.

Менчик ээсинин эркинен тышкары мүлктү алып коюуга соттун чечими менен гана жол берилет.

5. Жер, анын кен байлыктары, аба мейкиндиги, суулары, токойлору, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү, башка жаратылыш ресурстары Кыргыз Республикасынын гана менчиги болуп эсептелет, бирдиктүү экологиялык системаны сактоо максатында Кыргызстан элинин жашоосу менен иш-аракетинин негизи катары пайдаланылат жана мамлекеттин өзгөчө коргоосунда турат.

Жеке менчикте болушу мүмкүн эмес жайыттарды кошпогондо, жер ошондой эле менчиктин жеке, муниципалдык жана башка формаларында болушу мүмкүн.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ГРАЖДАНДЫК КОДЕКСИ (үзүндү)

(КР Мыйзамы боюнча 1996-жылдын 8-майынан баштап күчүнө кирген № 16)

222-берене. Буюм укугунун түшүнүгү жана мазмуну

1. Менчик укугу – бул өзүнө тиешелүү мүлккө өзү каалагандай ээлик кылууга, аны пайдаланууга жана тескөөгө субъекттин мыйзам актылары тарабынан таанылуучу жана корголуучу укуктары.

2. Менчик ээси өзүнүн мүлкүнө ээлик кылуу, пайдалануу жана башкаруу укугу берилет.

3. Менчик ээси өзүнө таандык мүлккө карата мыйзамдарга каршы келбеген жана башка жактардын укуктарын жана мыйзам тарабынан корголгон таламдарын бузбаган ар кандай аракеттерди жасоого, анын ичинде өзүнүн мүлкүн башка жактын менчигине ээликтен ажыратып берүүгө, менчик ээси болуп туруп мүлккө ээлик кылуу, пайдалануу жана тескөө боюнча өзүнүн укугун аларга өткөрүп берүүгө, мүлкүн күрөөгө коюуга жана аны башка ыкмалар менен нарктоого, мүлкүн дагы башкача пайдаланууга укуктуу.

223-берене. Менчик укугунун субъекттери

1. Мүлк граждандардын жана юридикалык жактардын, мамлекеттин, ошондой эле жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын менчигинде болушу мүмкүн. Менчиктин жеке, мамлекеттик, муниципалдык жана башка формалары таанылат.

225-берене. Мамлекеттик менчик укугу

1. Мамлекеттин менчигинде анын милдеттерин жүзөгө ашыруу үчүн зарыл болгон ар кандай мүлк болушу мүмкүн.

2. Мамлекеттик бюджеттин каражаттары, алтын запасы, мамлекеттик өзгөчө менчигинин объекттери, анын ичинде жер, анын байлыктары, суулар, аба мейкиндиги, токойлор, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү, бардык жаратылыш байлыктары жана башка мамлекеттик ишканаларга жана мекемелерге бекитилип берилген мамлекеттик мүлк Кыргыз Республикасынын мамлекеттик казынасын түзөт.

227-берене. Муниципалдык менчик укугу

1. Жергиликтүү коомчулук (муниципалдык менчик) өзүнүн функцияларын жүзөгө ашыруу үчүн зарыл болгон ар кандай мүлктү менчиктей алат.

2. Муниципалдык менчик жергиликтүү коомчулуктун казынасынан, ошондой эле жергиликтүү коомчулук жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жана башка юридикалык жактарга бекитилип берилген мүлктөн турат.

266-берене. Жалпы менчиктин келип чыгышынын түшүнүгү жана анын негиздери

1. Эки же бир нече жактардын менчигиндеги мүлк аларга жалпы менчик укугунда тиешелүү.

275-берене. Жубайлардын жалпы менчиги

1. Эгерде мыйзамда же жубайлардын ортосундагы келишимде башкача каралбаса, алардын никеде турган убагында жыйган мүлкү жалпы менчик деп саналат.

2. Никеге турганга чейин жубайларга таандык мүлк, ошондой эле алар никеге турганда тартуу же мурастоо иретинде алган мүлк алардын ар биринин менчиги деп саналат.

Жеке пайдалануучу буюмдар – кийим-кечек, бут кийим, кымбат баалуу буюмдар, нике жана үй-бүлө жөнүндөгү мыйзамда аныкталган башка буюмдар никенин учурунда жубайлардын жалпы каражаттарынын эсебинен сатылып алынгандыгына карабастан аны пайдаланган жубайдын менчиги деп табылат.

КР Үй-бүлөлүк кодексинин 2003-жылдын 30-августундагы №201 ылайык, кымбат баалуу буюмдар жана башка, жасалгалар жубайлардын жеке мүлкү болуп эсептелбейт.

4. Жубайлардын жалпы мүлкү боюнча эрежелер үй-бүлө жана нике тууралуу мыйзамдары аркылуу аныкталат.

1. Ойлоп чыгаруу үчүн укукту пайдаланууга берилчүү документ.
2. Мүлк айыл өкмөтү / мэриянын балансында турган учурдагы менчик формасы.
3. Буюмдун юридикалык тагдырын аныктоо укугу – сатуу.
4. Үлүшкө бөлүнгөн мүлк.
5. Өзүнүн чарбасындагы буюмга ээ болуу.
6. Жогорку Кеңеш кабыл алган ченемдик-укуктук акт.

1. Үлүшкө бөлүнбөгөн мүлк, мисалы, жубайлардын биргелешип тапкан мүлкү.
2. Мамлекетке таандык менчик формасы.
3. Субъекттин мүлккө ээ болуу, сатуу, колдонуу укугу.
4. Физикалык жана юридикалык жактарга таандык мүлк – менчик формасы.
5. Пайдалуу нерселерди бөлүп алуу менен буюмду пайдалануу укугу, мисалы, бакчадан түшүм жыйноо.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ҮЙ БҮЛӨ КОДЕКСИ (үзүндү)

37-берене. Жубайлардын ар биринин менчиги

2. Кымбат баалуу жана башка байлыктарга байланыштуу буюмзаттардан тышкаркы башка жеке пайдалануудагы (кийим-кечек, бут кийим жана башкалар) никеде турган мезгилде жубайлардын жалпы каражаттарынын эсебинен алынганына карабастан, аларды кайсы жубайы пайдаланып жүрсө, ошол жубайынын менчиги деп табылат.

2. Жубайлардын жалпы мүлкү алардын макулдугу боюнча жубайлардын ортосунда бөлүштүрүлүшү мүмкүн. Жалпы мүлктү бөлүштүрүү жөнүндө жубайлардын макулдашуусу алардын каалоосу боюнча нотариалдык жактан ырасталышы мүмкүн.

5. Жашы жетпеген балдардын муктаждыгын канааттандыруу үчүн гана сатып алынган буюмдар (кийим-кече, бут кийим, мектеп жана спорт шаймандары, музыкалык аспаптар, балдар китепканасы жана башкалар) бөлүштүрүлбөйт жана балдар жубайлардын кимиси менен жашаса, ошого компенсациясыз берилет.

Жубайлардын жалпы мүлкүнүн эсебинен алардын ортосундагы жашы жетпеген балдардын атына салынган аманаттар, ушул балдарга таандык деп эсептелинет жана жубайлардын жалпы мүлкүн бөлүштүргөндө эсепке алынбайт.

7. Никеси бузулган жубайлардын жалпы мүлкүн бөлүштүрүү жөнүндө жубайлардын талаптарына карата никени токтотуу катталган учурдан тартып доонун эскиришинин үч жылдык мөөнөтү колдонулат.

40-берене. Жубайлардын жалпы мүлкүн бөлүштүргөндө үлүштөрүн аныктоо

1. Эгерде жубайлардын ортосундагы келишимде башкасы каралбаса, жубайлардын жалпы мүлкүн бөлүштүргөндө жана бул мүлктөгү үлүштөрүн аныктаганда жубайлардын үлүшү тең деп таанылат.

2. Сот жашы жетпеген балдардын кызыкчылыгынан жана (же) жубайлардын биринин көңүл бурууга арзый турган кызыкчылыгынан, атап айтканда, эгерде экинчи жубайы жүйөлүү себепсиз киреше албаса, же жубайлардын жалпы мүлкүн үйбүлөнүн кызыкчылыгына залал келтирүү менен чыгымдаса, жубайлардын үлүштөрүнүн теңчилигинен таяууга укуктуу.

3. Жубайлардын жалпы мүлкүн бөлүштүргөндө жубайлардын жалпы карызы пропорционалдуу чегерилген алардын үлүштөрүнө жараша жубайлардын ортосунда бөлүштүрүлөт.

ТИРКЕМЕ МУ-5

КР АВТОРДУК ЖАНА ЧЕКТЕШ УКУКТАР ЖӨНҮНДӨ МЫЙЗАМЫ (үзүндү)

3-берене. Автордук укукту жана чектеш укуктарды коргоо чөйрөсүндөгү мамлекеттик жөнгө салуу

1. Автордук укукту жана чектеш укуктарды коргоо чөйрөсүндөгү мамлекеттик жөнгө салууну Интеллектуалдык менчик жаатындагы Кыргыз Республикасынын ыйгарым укуктуу мамлекеттик органы (мындан ары – Кыргызпатент) жүзөгө ашырат.

2. Кыргызпатент – ушул автордук жана чектеш укук мамилелери чөйрөсүндө мамлекеттик башкарууну жүзөгө ашыра турган, илим, адабият жана искусство жагында чыгармачылыкты өнүктүрүү үчүн укуктук шарттарды түзүүгө, авторлордун жана чектеш укуктардын ээлеринин толук укуктуулугун, анын ичинде сотко кайрылуу, автордук укуктарды пайдалануу жөнүндө келишимдерди түзүү укугун ишке ашырууга көмөк көрсөтүүчү, ошондой эле автордук сый акыны жыйноону жана төлөп берүүнү ишке ашыруучу орган.

6-берене. Автордук укук тарабынан корголуучу чыгармалар (автордук укуктун объектилери)

1. Автордук укук арналышына жана татыктуулугуна, ошондой эле аларды билдирүү ыкмаларына карабастан чыгармалык иштин натыйжасы болуп эсептелген илимий, адабият жана искусство чыгармаларына жайылтылат.

2. Чыгарма аны кабыл алууга мүмкүнчүлүк берген оозеки, кат жүзүндө же башка объективдүү түрдө болууга тийиш.

7-берене. Автордук укуктун объектилеринин түрлөрү. Туунду жана курамдуу чыгармалар

1. Төмөндөгүлөр кирет:

адабий чыгармалар (адабий-көркөм, илимий, окуу, публицистикалык жана башка ушул сыяктуу);

2-1. ЭЭМ үчүн программалар адабий чыгармалар катары корголот. Мындай коргоо баштапкы текстти жана объектик кодду камтуу менен кайсы тилде жана кандай формада болбосун түшүндүрүлүүгө мүмкүн болгон бардык колдонмо программаларды жана операциялык тутумдарды камтуу менен программанын бардык түрлөрүнө жайылтылат.

10-берене. Авторлошук

1. Эки же андан ашык автордун чыгармачыл эмгеги менен түзүлгөн чыгармага автордук укук мындай чыгарма бир бүтүн чыгарманы түзгөндүгүнө же ар бири өз алдынча мааниге ээ болгон бөлүктөрдөн тургандыгына карабастан авторлошторго бирдей таандык болот.

Эгерде алардын ортосундагы макулдашууда башкача каралбаса, авторлоштордун ар бири өз алдынча мааниге ээ болгон чыгарманын өзү түзгөн бөлүгүн өзүнүн кароосу боюнча пайдаланууга укуктуу.

2. Авторлоштордун ортосундагы мамилелер, эреже катары, макулдашуунун негизинде аныкталат. Мындай макулдашуу жок болгон учурда чыгармага автордук укук бардык авторлор тарабынан чогуу жүзөгө ашырылат, ал эми акчасы алардын ортосунда тең бөлүштүрүлөт.

27-берене. Автордук укуктун колдонулуш мөөнөтү

1. Автордук укук анын бүткүл өмүрүнүн аралыгында жана автор өлгөндөн кийинки жылдын 1-январынан тартып эсептегенде дагы 50 жыл бою күчүндө болот.

2. Авторлошук менен түзүлгөн чыгармага автордук укук авторлоштордун бүткүл өмүрүнүн аралыгында жана башка авторлоштордон көп жашаган акыркы автор өлгөндөн кийин 50 жыл бою күчүндө болот.

6. Автордук, автордун ысымы жана чыгарманын кол тийгистиги мөөнөтсүз корголот.

VII ГЛАВА. АЙЛАНА-ЧӨЙРӨНҮ КОРГОО

20-САБАК. АЙЛАНА-ЧӨЙРӨНҮ КОРГОО ТАРМАГЫНДАГЫ УКУКТАР ЖАНА МИЛДЕТТЕР

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: окуучуларды табиятты короо жана сактоодогу өздөрүнүн укуктарын жана милдеттерин аткаруусунун маанисин түшүнүүгө үйрөтүү.

Тарбиялык: курчап турган табиятка болгон жоопкерчиликти сезүүгө тарбиялоо.

Өнүктүрүүчү: өзүнүн укуктарынын жана милдеттеринин чегин билүү менен аналитикалык ойлоону көндүмдөрүн калыптандыруу.

Сабактын тиби: сабактын интерактивдүү методун колдонуу менен жаңы теманы өздөштүрүү жана өтүлгөндү бекемдөө аркылуу аралаш сабак, дискуссия, иштиктүү оюн.

Сабактын формасы: талаш-тартыш, жупта жана чакан топтордо иштөө, суроо-жооп.

Убактысы: 45 мүнөт.

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.
2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (5 мүнөт).
3. Жаңы теманы үйрөнүү (23 мүнөт):
 - сабактын темасын жана максатын түшүндүрүү;
 - чакан лекция: маек, суроолорду талкуулоо.
4. Материалды бышыктоо (15 мүнөт).
5. Сабакты жыйынтыктоо (2 мүнөт).

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. Уюштуруу.

2. Өтүлгөн материалды кайталоо: Сабакты бышыктоо үчүн өткөн тема боюнча суроолорду талкуулоо:

- 1) Жеке менчик укугу деген эмне?
- 2) Менчик ээсинин укугу?
- 3) Кыргыз Республикасынын мыйзамы боюнча менчиктөөнүн кандай формалары каралган?
- 4) Жубайлардын кандай мүлкү жалпы мүлк деп эсептелет?

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ. Сабактын темасын жана максатын айтуу: чакан лекция: маектешүү, суроолорду талкуулоо.

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАМАЛАР

Теманы биздин өлкөнүн аба-ырайы жана жаратылышы жөнүндө баштаңыз. Кыргызстан деңизге жолу жок, тоолуу өлкө. Территориянын 93%га жакынын тоолор ээлеп, деңиз деңгээлинен 2750 м. бийиктикте турат. Бишкек деңиз деңгээлинен 760 м. башка шаарлар 1000-2000 м. бийиктикте турат. Башка шаарлар 1000-2000 м. чейин. Лекция маалында текстке жараша слайддарды пайдаланыңыз: Кыргызстандын шаарларынын бийиктигин жана тоолордун чокусун. Континенттин ичиндеги өлкөнүн жайгашуусу, тоолуу рельеф, климат – кескин-континенталдуу, б.а. бир күндөгү же айдагы температуралык өзгөрүүлөрү, жаан-чачыны жана булуттуулугу ар кандай, б.а. кышы суук, жайы ысык ж.б. Кыргызстандын аймагында климаттын 4 тиби бар.

Окутуучуга сунуш: окуучулар таанышышы үчүн КР Конституциясынын 12-беренесин слайд катары көрсөтүү – анда жер, анын кен байлыктары, аба мейкиндиги, суулары, токойлору, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү, башка жаратылыш ресурстары Кыргыз Республикасынын гана менчиги болуп эсептелет, бирдиктүү экологиялык системаны сактоо максатында Кыргызстан элинин жашоосу менен иш-аракетинин негизи катары пайдаланылат жана мамлекеттин өзгөчө коргоосунда турат - делген.

Окуучуларга: *Экологиялык система же экосистема деген эмне?* – деген суроо бергиле.

Кыскача талкуудан кийин жыйынтыктагыла:

а) *Экологиялык тутумдар* – бул ар түрдүү өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын жана микробдордун айлана-чөйрө менен өз ара бирдиктүү аракеттешкен, ошону менен бирге узак убакыт сакталган популяциянын жыйындылары;

б) *Экологиялык системалардын* мисалын келтиргиле: токой, көл, океан, Жер. Ар кандай системада, мисалы организмде же мамлекетте кичине бир өзгөрүү болсо эле бир бүтүндүк катары камсыздоо менен узак убакыт жашаган системанын балансына сөзсүз таасирин тийгизет. Адам денесинде бир органы ооруса, ал башка жактарына таасирин тийгизет. Системанын бирдиктүүлүгүн адамдын ден соолугу менен түшүндүрүңүз: эгерде бир орган ооруса, ал бир нече убакыттан кийин бардык организмге таасир этет.

«70 жыл бою Йеллоустоун сейил багында карышкырлар жашаган эмес, анын арты менен бугулар абдан көбөйгөн. Алардын саны азайтуу мүмкүн эмес эле. Алар флорага таасирин тийгизип, өсүмдүктөр жоголо баштаган. Сейил бакка 14 карышкырды коё беришип, бугулар башка жайлоолорго жер которуп кетишкен. Алар таштап кеткен жерлерде чөптөр өсө баштап, бактардын саны беш эсеге көбөйгөн. Анын арты менен кемчetter, ондатра, балык жана өрдөктөрдүн саны өскөн.

Карышкырлар чөөлөрдүн популяциясын азайтып, натыйжада паркта карчыга, түлкү көбөйгөн. Карышкырлардын арты менен аюулар келип, карышкырлардан арткан тарптарды жешип, бадал, дарактар өстү.

Карышкырлардын пайда болушу дарыянын агымын да өзгөрткөн. Анын нугу турукташып, жээктердин эрозиясы азайган. Дарактардын өсүшү дарыянын жээктерин бекемдеген. Мына ошентип 20 жылда парктын экосистемасы 14 карышкырдын арты менен калыбына келтирилген».

Жер - экосистема. Глобалдык экологиялык проблемалар жөнүндө айтып бериңиз. Локалдык экологиялык проблемалар менен бирге аба-ырайынын өзгөрүүсү жана аба бассейнинин булганышы сыяктуу глобалдык экологиялык көйгөйлөр да келип чыгууда.

4. МАТЕРИАЛДЫ БЫШЫКТОО

Материалды бышыктоо үчүн окуучулар менен бул суроолорду талкуулагыла:

– *Эмне үчүн өлкөдөгү экологиялык кырдаалга маани берүү керек?*

Кыскача жооптордон кийин Кыргызстанда жаратылышта да, шаардык экосистемада да экологиялык кырдаал оорлоп баратканын айткыла. Баланс биздин көз алдыбызда бузулууда, мисалы Жалал-Абаддагы Арсланбабда майда жана бодо малдардын көбөйүшү, аларды жаюу менен жаңгак токойлор азаюуда, токойлор жаңыланбай жатат.

– *Шаардагы же табияттагы кандай экосистемалардын балансынын бузулушу тууралуу билесиңер?*

Окуучулардын мисал келтирүүсүн сураныңыз. Өзүнүн же өлкөнүн турмушунан мисалдар келтирсеңиз болот. Жардам: жолду кеңейтүү максатында дарактарды кыюу... эмнеге алып келет.... (туура жооп: шаардагы температуранын жогорулашы, чаң өзгөчө кары адамдарга, балдардын ден соолугуна терс таасир тийгизгени, башаламан салынган имараттар ж.б.). Бишкектеги начар өнүккөн коомдук транспорттун айынан адамдардын көбү жеке автомобилдерге өтүүгө аргасыз болушту. Алардан бөлүнүп чыккан зыяндуу түтүн узак убакыт ичинде адамдын, жаш балдардын ден соолугуна терс таасир тийгизүүдө. Карылардын жана оорукчан адамдардын тезден өлүү коркунучун көбөйтүп жатат, жыйынтыгында ар кандай дарттар: өпкө, шишик, жана жүрөк оорулары көбөйүүдө.

– *Эмне себептен биздин өлкөнүн ар бир жараны табиятты коргоого жана экологиялык маданиятты жоопкерчилик менен түшүнүүгө милдеттүү?* (адам коомунун жана айлана-чөйрөнүн биргеликте гармониялуу жашоо).

Зыян заттар көптөгөн аралыкка таралгандыгына байланыштуу, бул таза суунун корунун азаюусуна алып келет. Таза суунун кесепети бир эле мамлекетке тийбейт, ал башка мамлекеттерге да таасир берет. Мисалга, Борбор Азиянын өлкөлөрүнүн бирөөсүндө эле таза суунун кору азайса – бул кошуна мамлекеттердин баарына таасир этет.

Окуучуларга ушул бөлүнгөн текст үчүн кеткен суунун чыгымын эсептөөнү сунуштагыла. Тишти тазалоо 1 мүнөт 30 секундга созулат. Бул убакытта чоргодон аккан суунун көлөмү 10-литрге жетет. Эгер тишти тазалаган учурда бир стакан колдонулса, 200 миллилитр (0,2 литр) суу сарпталмак. 10 литрди x 365 күнгө көбөйтсөк = 3650 литр; 0,2 литр x 365 күнгө көбөйтсөк = 73 литр.

Пластик бөтөлкөдөгү суу жөнүндө мисал келтириңиз: арзан жасалган пластик бөтөлкө колдонгондон 3 айдан кийин зыян заттарды бөлүп чыгарат да, микропластикке бөлүнүп жатып айлана-чөйрөнү булгайт.

5. САБАКТЫ ЖЫЙЫНТЫКТАГЫЛА

Сабакты жыйынтыктап жатып, окуучуларга бүгүнкү күндө экологиядагы глобалдык проблемалар адамдын айлана-чөйрөгө аяр мамилесин талап кылып жатканын көрсөтүп жаткандыгын айта кетиңиз.

КР Конституциясы жарандардын өмүрү жана ден соолугу үчүн ыңгайлуу болгон экологиялык чөйрөдө жашоосу үчүн укугун коргойт. КР Конституциясынын 48-беренесин окуп берип, слайдда төмөнкүлөрдү көрсөтүңүз:

1) Ар ким өмүрү жана ден соолугу үчүн ыңгайлуу болгон экологиялык чөйрөгө укуктуу.

2) Ар ким жаратылышты пайдалануудагы аракеттердин натыйжасында ден-соолугуна же мүлкүнө келтирилген зыяндын ордун толтуруп алууга укуктуу.

3) Ар ким табигый жаратылыш чөйрөсүнө, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнө этият мамиле жасоого милдеттүү.

VIII ГЛАВА: МЕДИА ЖАНА МААЛЫМАТ САБАТТУУЛУГУ

21-САБАК. МААЛЫМАТТЫН АДАМГА ЖАНА КОММО ТААСИРИ

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: окуучулардын медиа жана маалымат сабаттуулугунун негиздери, жаңы жана салттуу медиа түшүнүктөрү, маалыматты колдонуу кеңейтүү, аны жайылтуунун ар кандай куралдары тууралуу билимдерин кеңейтүү.

Тарбиялык: окуучулардын жеке аракеттенүүсү жоопкерчиликке, келип түшкөн маалыматты талдоо менен чечим чыгара билүүсүнө түрткү берүү.

Өнүктүрүүчү: келип түшкөн маалыматты жана анын булактарын тандоо жана талдоо менен сынчыл жана аналитикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү, эң биринчи - өзүнө.

Сабактын тиби: сабакты дискуссиянын элементтери менен биргеликте интерактивдүү методдун колдонулушу.

Сабактын формасы: дискуссия, жалпылаштыруу менен өз алдынча иштөө, ролдук оюндар.

Убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: кагаз\дептер, скриншоттор коюлган карточкалар (скриншоттордун тексттерин кагазга чыгаруу, текст жакшы көрүнүшү үчүн скриншоттун фотографиялары менен жанына жайгаштыруу), “Журналистика жана анын кошуналары” деген көнүгүү үчүн карточкалар, “Фейк (жалган), фейк эмес (чын)” үй тапшырмасы үчүн карточка, мисалдар – эң азы 10 нуска, интерактивдүү доска, проектор.

Негизги түшүнүктөр: медиа жана маалымат сабаттуулук, медиа, маалымат, массалык маалымат каражаттары, маалымат булактары, журналистика, сынчыл ойлоону, фактылар жана пикирлер, салттуу жана жаңы медиа, социалдык медиа, контент, fake-news (фейкньюс), маалымат берүү, реклама, PR, пропаганда, агитация.

Окутуучуга сунуштама: медиа жана маалымат сабаттуулук тууралуу түшүнүк менен байланышкан негизги маалыматтарды үйрөнүү. Алдын ала Кыргызстандын WhatsApp мессенджерин пайдалануучулардын кабарларынан үлгүлөрдү (скриншоттор, кабар) же жөн эле текстти, ошондой эле “Журналистика жана анын кошуналары” деген көнүгүү үчүн бир нускадан көнүгүүлөрдү даярдап коюу. Эгер мүмкүнчүлүк болсо, медиа жана маалымат сабаттуулугу боюнча он-лайн ресурстарды кароо:

- <https://www.media.kg> Медиа полиси институтунун расмий сайты, Фейсбук-баракчасы https://www.facebook.com/pg/media.kg/about/?ref=page_internal

- Борбор Азия өлкөлөрү үчүн ММС боюнча маалыматтык кампаниянын “Три точки. Знай, что смотришь” фейсбук-баракчасы ЦА <https://www.facebook.com/threedotsCA/>

- “Медиаграмотность для всех” фейсбук-группасы

<https://www.facebook.com/groups/medianavigator/>

- mediasabak.org (ММС боюнча сабактар, видеосабактар, ресурстар китеп)

- Deutsche Welle тарткан “Как выжить в соцсетях” үйрөтүүчү видеолордун сериясы <https://www.youtube.com/watch?v=d3xUQFIW290&list=PLPxY8gWukB7EsRzXEWbXH0xtJDJVCmLL>

САБАКТЫН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо (5 мүнөт).

3. Жаңы теманы үйрөнүү (25 мүнөт):

- сабактын максаты жана темасы менен тааныштыруу;
- дискуссия\мээ чабуулу;
- чакан лекция.

4. Жыйынтыктарды чыгаруу (12 мүнөт):

- студенттердин булактар менен иштөөсү (мыйзам жазылган карточкалар);
- ролдоштурулган оюн.

5. Жыйынтыктарды чыгаруу (3 мүнөт).

САБАКТЫН ЖҮРҮШҮ

1. **Уюштуруу.** Окутуучу ресурстардын сабакка даярдыгын текшерет.

2. **Өтүлгөн материалдарды кайталоо (5 мүнөт).** Өтүлгөн материалдарды кайталоо жана бышыктоо үчүн аралаш сурамжылоо методу аркылуу жүргүзүлөт.

– Окуучулар менен АКШдагы Йеллоустоун сейил багында карышкырлар табигый жашоо чөйрөсүн кантип калыбына келтиргенин талкуулагыла. Бул кантип ишке ашкан?

– Эмне себептен өлкөбүздөгү экологиялык кырдаалга маани берүү керек?

3. **ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ.** Окутуучу сабактын темасын жана максатын айтат. Алар медиа жана маалыматтык сабаттуулуктун негиздерин үйрөнүүгө кадам баштап жатканынан эскертет.

Чакан лекциялардын мазмуну:

1. Маалымат жана анын адамга таасири.
2. Салттуу жана жаңы медиа: Ишенимдүү маалымат булагын кантип тандаса болот? Реклама жана PR, агитация жана пропаганда.
3. Медиа сабаттуулук жана анын мааниси деген эмне?
4. Медиа көндүмдөрү жана маалымат сабаттуулугу турмуштун сапаты менен кандай байланышта?
5. Маалыматты таратууда жоопкерчилик жана мыйзамдуу чектөө.
6. Интернет тармактарындагы жүрүм-турум этикасы.

ЧАКАН ЛЕКЦИЯГА СУНУШТАР

(1) Медиа жана маалымат сабаттуулугу азыркы эң маанилүү заманбап көндүмдөрдөн болуп эсептелет. Ал өз учурунда баарын шектенүү менен кабыл алууга негизденет, бирок муну «эч нерсеге «ишенбөө» деген менен алмаштырбаш керек. Медиа сабаттуулук – маалыматты ойлонуп кабыл алуу, өз учурунда суроо бере билүү, алгач өзүнө суроо салуу, мындан тышкары медиа кабарлоо – контент түзүү дегенди билдирет.

(2) Окуучулардан «контент» деген сөздү кантип түшүнөөрүн сурагыла. **Контент** – бул сайттын, китептин, теле жана радиоканалдын, газетанын, макалалар жыйнагынын, материалдардын ж.б. маалыматтык мазмуну. Бул маалыматтын ар кандай түрлөрүнө жаратылат: тексттер, видео, программалар, подкасттар, ыр, графика, үн аркылуу берилүүчү маалымат ж.б.

Медиа жана маалымат сабаттуулугунун негиздери

Жаңы теманы кабыл алуу жана окуу ишмердигине мотивация берүү үчүн окуучуларга бул суроолорду талкуулоону сунуштагыла (2 мүнөт):

- *Маалымат деген эмне?*
- *Биз аны кайдан алабыз?*
- *Кандай маалыматты таратуу керек?*

(3) Лекцияңызды *информация* (лат. – түшүндүрүү, баяндап берүү) – бул негизи эле бизди курчап турган айлана-чөйрөдөн келген бардык маалыматтар дегенден баштаңыз. Маалымат дайыма маанилүү экендигин, анын негизинде чечимдер кабыл алынып, согуштар ачылып, саясий жана экономикалык көзөмөл ж.б. ишке ашырылып жүргөнү жана ашырылып жатканы жөнүндө эске салыңыз. Бирок азыр маалымат абдан көбөйүүдө, биз ала турган каналдар дагы улам көбөйүп жатат. Муну менен катар смартфондор бизге маалыматты алуучу эле эмес, тарката турган да каражат болуп калууда.

Биз фотография же видео тартабыз – контент түзөбүз, аны социалдык тармактагы Instagram аккаунт же мессенджер, WhatsApp аркылуу көрсөтөбүз же таратабыз да демек, маалыматтын булагы болуп калабыз. Маалыматтын мынчалык көп агымында багыт ала билип, керектүү маалыматты тандап алууну билүү абдан маанилүү экендигин баса белгилеңиз. Маалыматты иргеп, ойлонуп кабыл алуу – медиа жана маалымат сабаттуулуктун бөлүгүнө кирет.

(4) Окуучулардын *пикири боюнча медиа жана маалымат сабаттуулугуна эмне кирет?* деп сурагыла (Болжолдуу жооптор: маалыматты талдай алуу, жалган маалыматты таап чыгуу же айырмалай алуу (фейк) санариптик дүйнөгө, анын ичинде Internet айдыңына ыңгайлаша билүү, маалыматты издеп, таап, тандап, чечмелеп, чагылдыра алуу, контент түзүү көндүмдөрү – маалымат жана медиалык продукт, контент кантип түзүлө турганын, техникалык жагын өздөштүрө билүү).

- Медиалык жана маалыматтык сабаттуулук дегенде адам муну билет дегендикти туюнтат:

- Маалыматты каерден жана кантип издөө керектигин, аны кантип тандоо жана тууралыгын кантип текшерүү керектигин билет;
- Алынган маалыматтан өзүнүн контентин түзө билүү. Мисалга, Instagram постунда, бул контентти социалдык тармактар, Youtube, мессенджерлер аркылуу таркатса болот, жолугушууларда – айтсак лицейдин жалпы чогулушунда айтса болот.

Контентти түзүүнүн техникасын билгендик кайсы продукт ишенимдүү ал эми кайсы продуктка ишенбеш керектигин түшүнүүгө жардам берет. Ошондуктан окуучулар менен: *Интернеттеги видеоматериалдарга ишенесизби?* – деген суроону бергиле. Бир нече жооптон кийин Кыргызстандагы калктын медиа сабаттуулугу тууралуу биринчи иликтөөдө (Медиа Полиси Институту -2017-жыл¹⁰), адамдар видеонун бардыгы туура, ишенүүгө болот деп эсептешкендигин мисалга келтириңиз. Видео продукттарды жасоо боюнча техникалык каражаттар бар экендигин, монтаждын жардамы менен каалаган жаңылыкты жасоо мүмкүн экендигин баса белгилеңиз. Ошондуктан, кызыкдар тараптар бир тараптуу, өзүлөрүнө пайдалуу маалыматты бериши мүмкүн. Адамдардын видео маалыматка ишенүүсү видео продукттарды кантип жасаса болоорун билбегендигине негизделген.

(5) Медиа жана маалымат сабаттуулугу бар адам өзү таркаткан, өзү жасабаса да жайылткан маалымат үчүн моралдык гана жоопкерчилигин сезбестен, укуктук дагы жоопкерчилик тартаарын жакшы түшүнөт.

(6) 21-кылымдагы эң маанилүү көндүм жана медиа жана маалымат сабаттуулуктун негизи сынчыл ойлом болуп саналат. Окуучулар менен: *Сынчыл ойлом деген эмне* түшүнүк экендигин кыскача талкуулагыла.

Сынчыл ойлом бул чын тагуу, «бирөөнү сөзсүз сындоо» (кемчиликтерин көрсөтүү) деген менен байланышкан эмес. Сынчыл ойлоmdун негизи – бардык нерсеге шектенүү менен кароо, суроо бере билүү, биринчи кезекте өзүнө. Мисал келтириңиз да, суроо бериңиз: окуучу WhatsApp аркылуу эмки жума сабак болбойт деген билдирүү алды.

¹⁰Кыргыз республикасындагы медиа сабаттуулуктун деңгээлин изилдөө боюнча отчеттун жыйынтыгы (2017) http://www.media.kg/wp-content/uploads/2018/02/14022018-Final_report.pdf

- *Бул жаңылыкты кандай кабыл аласыз?*

Окуучулардын болжолдуу жообу:

- сабакка барбоону чечем;
- тез арада башка окуучуларга жөнөтөм;
- билдирүүнү ким жазгандыгын карайм, маалыматты тактайм;
- маалыматты кайра текшерип көрүү керек.

■ *Билдирүү алган соң алгач эмнеге көңүл бурасыз?* Бул маалыматты башкаларга жөнөтүп жатып же чечим кабыл алып жатып сиз: «*Бул маалыматты мен кимден алдым? Бул адамдын лицейге, окуу процессине, дегеле менин окуума тиешеси барбы? Бул жазган кишиге ишенсе болобу? Мен бул маалыматты кайра текшерип көрүшүм керекпи?*» деген суроону берсиз да.

■ Эмне себептен биз социалдык тармактарда СПИД жуктуруп ала турган банандар, суу түтүктөрүндөгү ууланган суулар, шаардагы маньяктын пайда болушу тууралуу маалыматтар пайда болгондо өзүбүзгө суроо бере бербейбиз? Биз келген сүрөттүү жаңылыктын чын-төгүнүнө ишенип-ишенбей, ойлонбой туруп өзүбүздүн телефондогу катташкандарга же социалдык тармактардагы досторго бөлүшүү дегенди басып жөнөтө бербейбиз?

Медиа сабаттуу адам туура эмес маалыматты жайылтуу – сынчыл ойлонууну билбегендик, медиа сабаттуу эмес, демек, өзүн бирөө тарабынан башкартууга мүмкүнчүлүк бергендик экендигин билет.

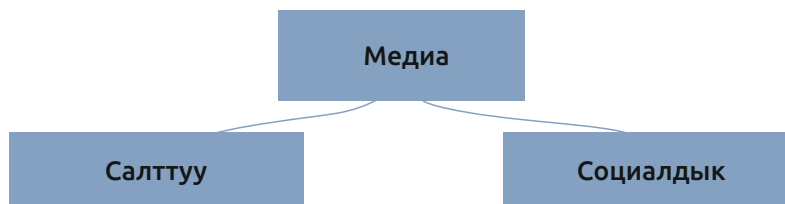
■ Мисалга, сабактын болбой турганын кабарлаган маалыматты алдыңар, кайра текшерип көрүп, калп экенин аныктадыңар, сабакты калтырган жоксуңар, дагы билим же билгичтиктерди өздөштүрүп кеттиңер. Ошол эле маалда тааныштан: «азык-түлүк менен камсыздоо токтоптур. Бүгүн-эртең дүкөндөрдө баары бүтөт экен. Эмне болсо ошонун баарын тез арада жок болуп кала электе сатып алгыла. Бул маалыматты болушунча көп кишиге тараткыла!» деген мисалдарды келтирсе болот. Кээ бирлер келген маалыматты сын көз караш менен кабылдабастан туруп, дүрбөлөңгө түшүп, маалыматты башкаларга тез аранын ичинде жөнөтө башташат. Натыйжасында кээ бири дүкөнгө барып, кереги жок продукттарды толтура кылып сатып алат.

Окуучуларга келген маалыматка сынчыл ойлонуу позициясынан карабастан ишене бергенден улам материалдык зыянга учураган адамдардын окуяларынан мисал келтиргиле деп сунуштаңыз. Окутуучу жалган маалымат кооптуу болушу мүмкүн экендигин айтышы керек. Мисалга, Мексика жана Индияда акыркы жылдары WhatsApp аркылуу жөнөтүлгөн калп маалыматтан улам күнөөсүз адамдарды өз алдынча жазалаган учурлар көбөйүп кеткен.

САЛТТУУ ЖАНА ЖАҢЫ (СОЦИАЛДЫК) МЕДИА

Медиа – бул кабарларды, көңүл ачуучу контентти, жарнама жана башка маалыматтарды таратуунун ар кандай каналдары же ыкмалары. Булар маалымат булактары менен аудиториянын ортосундагы ортомчулар. Медиа эки негизги типке бөлүнөт: салттуу медиа жана социалдык медиа.

Окуучуларды салттык жана социалдык медианын мисалдарын келтирүүсүн айткыла. Доскага же флип-чартка жазгыла.

Салттуу медиа. Салттуу медиа – мобилдик телефондор жана интернет технологияларына чейинки массалык маалымат каражаттары: телевидение, радио, басылмалар (газета жана журналдар).

Социалдык медиа. Кандай социалдык тармактарды, мессенджерлерди башкача айтканда социалдык медиа тууралуу билише турганын сурагыла. Жоопторун жазгыла (*Болжолдуу жооптор: Facebook, Instagram, WhatsApp, Twitter, vKontakte, Odnoklassniki.ru же YouTube*).

Буларды биз социалдык медиа деп атайбыз, анткени бул колдонуучуларга өзүнүн контентин жарыялоого, башкалар менен бөлүшүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Социалдык медиада бардык пайдалануучулар **контент** түзө алышат, алар **кайтарым байланышта болушат**: пайдалануучулар өзүнүн билдирүүлөрү менен тикелей бөлүшө алат. Бул билдирүүлөр өзүнүн пикири менен бөлүшкүсү келген көптөгөн адамдар үчүн ачык боло алат (*vKontakte*, топтун дагы комментарийде же Instagram тармагындагы сүрөттүн астында пикирлер жарыяланат).

■ Бирок, профилде турган колдонуучу дайыма эле өзүнүн аты менен чыга бербейт. Мисалга, Асан Асанов деген аттын артында бирөөнүн, мисалга, чиновниктин же бизнесмендин кызыкчылыгын көздөп маалымат таркаткан, жарыялаган пикирди өзүнүкү катары берген такыр башка адам (же адамдардын тобу) турушу мүмкүн.

Окуучуларды социалдык тармактардагы жалган аттагы адам (же адамдардын тобу) реалдуу адам сыяктуу байланыша бериши мүмкүн экендигине көңүл бурдуруңуз. Ошондуктан, жат кишиге жеке маалыматтарды берип жатып, жакшылап ойлонуш керек.

4. ТЕМАНЫ БЫШЫКТОО

«МААЛЫМАТТЫ БУРМАЛОО» ОЮНУ (15 мүнөт)

МАКСАТЫ

- Маалыматтын так таратылышына жана кабыл алынышына таасир берүүчү факторлорду аныктоо.
- Маалымат бир нече каналдар аркылуу өтүп жатканда кандай өзгөрүшү мүмкүн экендигин сезе билүү.
- Маалыматты кабыл алганда жана бергенде пайда болуучу типтүү каталарды түшүнө билүү.

КӨНҮГҮҮНҮН ЖҮРҮШҮ

- Окуучулардын арасынан 5-7 ыктыярчыны чакырыңыз. Алар класстан чыгышат.
- Класстын окуучуларына тапшырманын шартын түшүндүргүлө: класстан үч ыктыярчы бирден чыгат. Биринчи ыктыярчыга текст окулуп берилет да, ал өз учурунда экинчи ыктыярчыга айтып берет, ал болсо үчүнчү ыктыярчыга айтып берет ж.б. калган окуучулар кунт коюп угушуп, ыктыярчылар окуяны айтып барып жаткан учурда кетирген катаны белгилеп отурушат.
- Биринчи ыктыярчыны класска чакырыңыз жана кыска окуяны окуп бериңиз. Эгерде ыктыярчы суранса кайталап дагы бир жолу окуп берсеңиз болот, бирок мында ыктыярчы суроо бере албайт, кайра сурабайт, тактабайт же жазып албайт.
- Ыктыярчы сизден уккандан кийин класска экинчи ыктыярчыны чакырып жана уккан окуяны ага айтып бериши керек (Бул этапта биринчи ыктыярчы окуяны окутуучуга кайра окуп берүүсүн суранышы мүмкүн, бирок, оюндун шарты боюнча окутуучу текстти кайра окуп бербеши керек).
- Андан соң экинчи ыктыярчы үчүнчү ыктыярчыны чакырып, ага уккан окуяны кайра айтып бериши керек.
- Үчүнчү окуяны төртүнчү ыктыярчыга айтып бериши керек ж.б.
- Акыркы ыктыярчы уккан окуяны класстын баарына айтып берет.

ТАЛКУУЛОО

Окутуучу көнүгүүнү талкуулоого өтөт. Окуучулардын көңүлүн *окуянын башында айтылган вариантынан акыркы варианты канчалык деңгээлде айырмаланат ошону сурагыла. Кайра айтып бергенде биринчи кезекте эмнеси «унутулуп» кетти, эмнеси акырына чейин өзгөргөн жок?* – ошого бурдуруңуз. *Окуянын мааниси канчалык деңгээлде өзгөрдү* – ошого көңүл бурдуруңуз. Эгерде класс тапшырманы жакшы аткарса жана окуянын мааниси жоголбосо, анда окуучуларды мактаңыз да айтылгандын маанисин туура жеткирүү маанилүү экендигин айтыңыз.

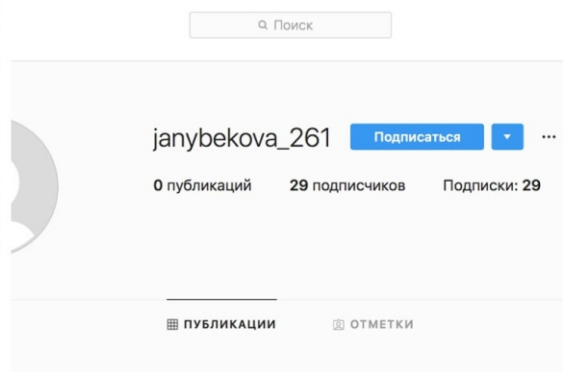
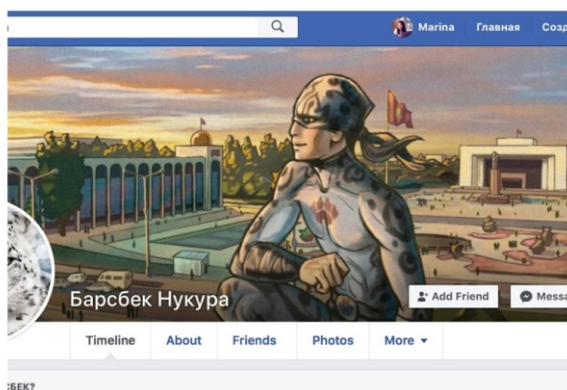
Окуучулардын көңүлүн оюндун жүрүшүндө окуучу-ыктыярчылар оозеки контентти өзүлөрү жаратканына жана ооздон оозго өткөргөнүнө, ал дайыма эле так болбогонуна (кээ бир жеринде маанисин өзгөрткөнүн) бурдургула. Бул ыктыярчылардын маалыматты берип жатып, окуяда өзүнүн интерпретациясын жаратып жатканынын т.а. медиа билдирүү жаратканынын мисалы.

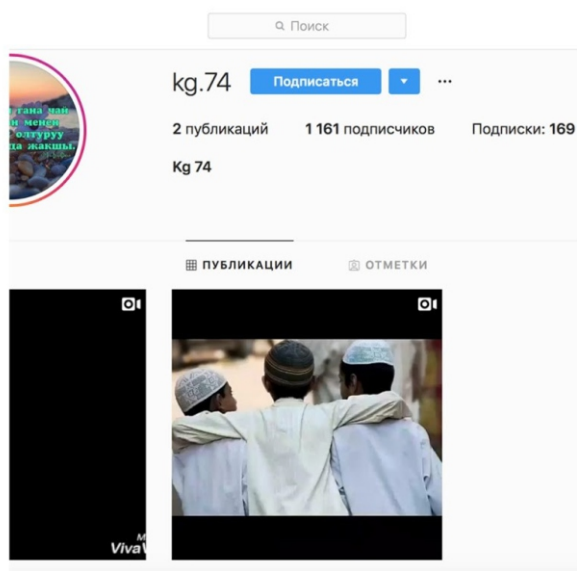
МААЛЫМАТТЫН МИСАЛЫ

Түндүк Каролинадагы зоопарктын жетекчилиги зоопаркка келгендерге маймылдарга күйгүзүлгөн тамекини берүүгө тыюу салышкан. Мындай күтүүсүз талап эмнеге байланыштуу болду? Эмне, маймылдар тамеки чегишеби? Чын эле алар ушундай жаман адатты үйрөнүштүбү? Албетте, жок. Мунун себеби жөнөкөй жана күлкүлүү. Бул кичинекей, оңбогон кайырчылар тамекини бүргөдөн кутулуш үчүн колдонушат. Алар тамекинин күйгөн башын өзүнүн жүнүнө жакын алып келишет да, бүргөлөр ысыганынан секирип түшмөйүн кармап турушат.

Эми, маймылдар бир топ эле акылдуу жандыктар экендигине көзүңүз жеткен соң, алардын бүргө менен күрөшүүнүн натыйжалуу жолун тапкандыгына күмөн санабайсыз. Бир гана жаман жери – маймылдардын кээ бир эси жок өкүлдөрү тамекини этият колдонбостон, денесине оор жаракат да алышкан. Мына ошону үчүн зоопарктын жетекчилиги кээ бир маймылдардын өзүн өрттөп жибербеши үчүн мындай көрүнүшкө тыюу салышкан.

КӨРСӨТМӨЛҮҮ МИСАЛДАР. Аккаунт фейк экендигин кантип түшүнсө болот? Мисалдар менен түшүндүрүп, жообуңарды аргументтештиргиле.

АККАУНТУ ТЕКШЕРҮҮ КЕРЕК

1) Профилдин сүрөтү боюнча (фейктер көбүнчө абстракттуу нерселерди коюшат: жаратылыш, желек, эгерде адам болсо аркасынан түшкөн сүрөт, же алыстан түшкөн сүрөт, бирөөнүн сүрөтү). Фотографиянын уникалдуулугун Google Search by Image дегенди колдонуп, же телефондон фотографиялардын уникалдуулугун текшерүү боюнча атайын тиркемелерди (сервис) жүктөп алып колдонсо болот.

2) Аты боюнча (мисалга, Барсбек Нукура аты чындыгында да кызыктай угулат).

3) Достор боюнча (эгерде жалпы тааныш достор болсо, алардан бул адамды тааныйбы, ошону сураган жакшы, профилдеги сүрөттөрүн карап, башкалар менен түшкөн сүрөтү барбы – аны тактаса болот).

4) Андан соң аккаунту кандай толтурулган (жеке маалыматы канчалык аз болсо, өзүнүн сүрөтү аз болсо анда фейк болушу мүмкүн).

5) Профилдеги активдүүлүгү кандай ага да көңүл буруш керек (пост жазбайт, чын эле адамдыгын далилдей турган, башка адамдар менен байланышкан тарыхы жок). Окуучуларга түшүндүрүңүз: колдонуучу катары көптөгөн достору болсо ал берген маалымат булагы ишенимдүү дегендиктен кабар бербейт. Окуучуларга мындай суроону бериңиз: *Силер эгерде туура эмес жана укукка каршы маалымат менен бөлүшкөнүңөр үчүн жоопкерчиликке тартылышыңыз мүмкүнбү? Ошол жөнүндө ойлондуңуз беле?*

МААЛЫМАТТЫ ЖАЙЫЛТУУДАГЫ ЖООПКЕРЧИЛИК

Окуучулардан **4 чакан топ түзүңүз**, ар бир топко кейстери бар карточка жана мыйзамдын ченемдеринен үзүндү таркаткыла.

Тапшырманы түшүндүрүңүз:

- Кейске туура келе турган мыйзамды тандагыла;
- жоопкерчилик чарасын аныктагыла жана өзүңөрдүн тандооңорду аргументтештиргиле;
- презентация даярдагыла.

ТАПШЫРМАЛАРДЫН МИСАЛДАРЫ

1-карточка

Кнын мурдагы жигити анын мурда жүргөн кездеги түшкөн интимдүү мүнөздөгү сүрөтүн бүтүн элге таратам деп коркутуп жатат.

2-карточка

Д. социалдык түйүндөрдө өзүнүн сүрөтүн, астында аны дүкөндөн капчык уурдап алды деп күнөөлөгөн постту көргөн. А чындыгында ал анткен эмес.

3-карточка

З. жана С. бир маалымат агенттигинин баракчасындагы видеого комментарий жазышкан. Анда эки улуттун жаштары мушташып жатат. З. жана С. өзүнүн комментарийинде башка улуттун өкүлдөрүн өлтүрүүгө чакырган, себеби «алар биздин жерибизде өзүнүн укугун талашканга укугу жок».

4-карточка

Р. Ырчы Зеренин видеосунун астына аны өлтүрөөрүн билдирип, коркутуп комментарий жазган

КЕЙСТЕРДИ ТАЛКУУЛОО

Чакан топтордо презентация өткөрүңүз. Окуучуларга суроо бергенге жигердентиңиз.

Окуучуларга ар бир кейс боюнча кесепети эмне болоорун түшүндүрүп бериңиз. Сунушталган кырдаалдар гипотетикалык мүнөздө экендигин, реалдуу турмушта тергөө менен сотко көз каранды.

1-карточка

Бузулган укук:

- 1) жеке жашоонун кол тийбестиги жана жеке сүрөткө болгон укугу. Бул укуктарды КР Кылмыш-жаза кодекси (186-берене) жана КР Жарандык кодекс (20-берене) коргойт;
- 2) жарандын жеке турмушунун сырын Жарандык кодексин 19-беренеси – «Өз сүрөтүнө болгон укук» коргойт;
- 3) жеке сүрөтүнө болгон укукту Жарандык кодексин 16-беренеси «Моралдык зыянды компенсациялоо» коргойт.

2-карточка

Бузулган укук:

- 1) сүрөткө байланышкан кадыр-баркын коргоо укугу КР Жарандык кодексин 18-беренеси «Граждандын ар-намысын, кадыр-баркын жана ишкердик беделин же юридикалык жактын ишкердик беделин коргоо» - тарабынан корголот;
- 2) 19-берене. «Өз сүрөтүнө болгон укук»; 16-берене «Моралдык зыянды компенсациялоо».

3-карточка

Бул учур коомдо касташууну козутууга тийиштүү. Мындай аракеттер КР Кылмыш-жаза кодексинин **«Расалык, этностук, улуттук, диний же региондор ортосундагы кастыкты (араздашууну) козутуу»** 313-беренеси боюнча юридикалык жоопкерчилик каралган.

4-карточка

Мында өмүргө коркунуч келтирүү боюнча мисал келтирилген жана бул КР Жазык кодексинин **«Өмүргө жана ден соолукка кооптуу зомбулукту колдонуу менен коркутуу»** - 145-беренесине ылайык юридикалык жоопкерчилик каралган.

ИНТЕРНЕТ ТАРМАГЫНДА ЖҮРҮМ-ТУРУМ ЭТИКАСЫ (лекциянын уландысы)

Окуучуларга чыныгы турмуштагы «өзүңө башкалардын кандай мамиле кылуусун кааласаң башкаларга да ошондой мамиле кыл» деген эреже виртуалдык мамиледе дагы актуалдуу экендигин айтыңыз. Досуңуз же тааныбаган бирөө менен бөлүшкөн жаңылыгыңызды бүткүл дүйнөгө жарыялагыңыз келеби же жокпу – ошону ойлонуңуз. Кээде сиздин маалыматыңыз өтө көп адамдарга жайылып кетиши мүмкүн. Анан да эгер баарлашып жаткан кишиңизди жашоодо көрбөгөн соң тамашаны да этият тандаңыз. Адам сиздин жүзүңүздү көрүп турбаган соң тамашалуу интонацияны жазуу түрүндө берүү кыйын.

«Медиа жана маалыматтык сабаттуулукту калыптандыруунун педагогикалык аспекти» китебинин авторлору интернеттеги башкалардын арасында жүрүм-турумдун бул ченемдерине көңүл бурууну сунушташкан:

- Интернетте жалган жалаа, кемсинтүүчү же калп ушактарды таркатпаш керек. Мындай маалыматка графикалык редактордун жардамы менен иштелип чыккан сүрөттөрдү жана тексттерди электрондук почта аркылуу жиберилгени же көз ирмем формасында жөнөтүлгөн кабарлар кирет, социалдык тармакта жарыяланган билдирүүлөр да ошого тийиштүү.

- Жеке маалыматты же сүрөттү, анын ичинде сексуалдык жашоого тийиштүүлөрдү дагы жарыялоо – мыйзамсыз болуп эсептелет.

- Жашы жете электердин сексуалдык мүнөздөгү сүрөтүн жарыялоо мыйзам тарабынан тыюу салынган.

- Окуучуларга бирөө жөнүндө кандайдыр бир терс, ачуулуу пикир жазаардын алдында же бирөөнүн жагымсыз сүрөтүн жарыялаарда өзүнө мындай суроолорду беришин эскерткиле:

1. Бирөө жөнүндө мындай постту (комментарийди) менин ата-энем же башка, менин сыйлаган, жакын көргөн адамдарым көрө турган болсо жазаар белем?

2. Эгерде мен жөнүндө ушундай терс нерсени (пикирди же сүрөттү) бирөө жарыяласа мен кантип кабыл алмакмын?

3. Эмне себептен мен жаман пикир жазгым келет? Капа болгонум үчүнбү же бирөө менин маанайымды буздубу?

4. Мен кандайдыр бир терс пикирди жарыялап жатып мыйзамды же социалдык тармактын эрежелерин бузуп жаткан жокмунбу?

5. САБАКТЫ ЖЫЙЫНТЫКТОО

Сабактын жыйынтыгын чыгарып жатып, окуучуларга укукка каршы маалыматты жайылткандык үчүн Кыргызстандын мыйзамы тарабынан жарандык жана кылмыш-жаза жоопкерчилиги каралгандыгын айтыңыз.

Рефлексия үчүн суроолор:

- 1) Сынчыл ой жүзүртүү деген эмне? Сынчыл ой жүзүртүүнүн биринчи эрежеси эмне? (суроо берүү).
 - 2) Маалымдоо, реклама, PR, пропаганда жана агитация эмнеси менен айырмаланат?
 - 3) Медиа жана маалымат сабаттуулук деген эмне?
 - 4) Салттуу жана жаңы медиа деген эмне?
 - 5) Интернеттеги маалымат үчүн журналисттер гана жоопкер болушат деген ырастоо туурабы?
- (жообу: туура эмес, ким болсо да укуктуу бузган маалымат үчүн жарандык жана кылмыш-жаза тартибинде жооп бериши мүмкүн).

ТИРКЕМЕ MMC-1

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КЫЛМЫШ ЖАЗА КОДЕКСИ (үзүндү)

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан
2016-жылы 22-декабрда кабыл алынган
(2019-жылдын 15-майындагы №62 редакциясы)

145-берене. Өмүргө жана ден соолукка кооптуу зомбулукту колдонуу менен коркутуу

1. Коркутууну жүзөгө ашырууга жетиштүү коркунучтуу негиз болгон өмүргө жана ден соолукка кооптуу зомбулукту колдонуу менен коркутуу, - IV категориядагы коомдук иштерге же III категориядагы түзөтүү жумуштарына, же IV категориядагы айып салууга жазаланат.

2. Адам кызматтык, кесиптик ишти жүзөгө ашыргандыгына же коомдук милдетин аткаргандыгына байланыштуу адамды же анын жакындарына карата жасалган ошол эле жосун - IV категориядагы түзөтүү жумуштарына же V категориядагы айып салууга, же I категориядагы айып салуу менен I категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

186-берене. Жекече жашоонун кол тийбестигин бузуу

1. Мыйзамда белгиленген учурлардан тышкары, адамдын жеке жашоосу жөнүндө купуя маалыматты анын макулдугусуз мыйзамсыз жыйноо, сактоо, пайдалануу жана жайылтуу, -

IV категориядагы коомдук иштерге же III категориядагы түзөтүү жумуштарына, же IV категориядагы айып салууга жазаланат.

2. Жеке же үй-бүлөлүк сырды чыгармада, жалпыга маалымдоо каражаттарында чыкканда, же болбосо башка жалпыга чыгууларда мыйзамсыз пайдалануу же болбосо жайылтуу, - IV категориядагы түзөтүү жумуштарына же V категориядагы айып салууга, же эки жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө, же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен же ансыз I категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

313-берене. Расалык, этностук, улуттук, диний же региондор ортосундагы кастыкты (араздашууну) козутуу

1. Расалык, этностук, улуттук, диний же региондор ортосундагы кастыкты (араздашууну) козутууга, улуттук ар-намысты кемсинтүүгө багытталган аракеттер, ошого тете жарандардын дини, улуту же расалык таандыктыгы боюнча бөтөнчөлүгүн, артыкчылыгын же начардыгын пропагандалоо, ачык же жалпыга маалымдоо каражаттарын пайдалануу, ошондой эле Интернет тарамдарынын жардамы менен жасалса, - III категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

2. Төмөнкүдөй жасалган ошол эле жосундар:

1) өмүргө жана ден соолукка коркунуч келтирбеген зомбулукту колдонуу менен же аны колдоном деп коркутуу менен;

2) алдын ала сүйлөшүү боюнча адамдардын тобу тарабынан, - IV категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАРАНДЫК КОДЕКСИ (үзүндү)

145-берене. Өмүргө жана ден соолукка кооптуу зомбулукту колдонуу менен коркутуу

1. Коркутууну жүзөгө ашырууга жетиштүү коркунучтуу негиз болгон өмүргө жана ден соолукка кооптуу зомбулукту колдонуу менен коркутуу, - IV категориядагы коомдук иштерге же III категориядагы түзөтүү жумуштарына, же IV категориядагы айып салууга жазаланат.

2. Адам кызматтык, кесиптик ишти жүзөгө ашыргандыгына же коомдук милдетин аткаргандыгына байланыштуу адамды же анын жакындарына карата жасалган ошол эле жосун - IV категориядагы түзөтүү жумуштарына же V категориядагы айып салууга, же I категориядагы айып салуу менен I категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

186-берене. Жекече жашоонун кол тийбестигин бузуу

1. Мыйзамда белгиленген учурлардан тышкары, адамдын жеке жашоосу жөнүндө купуя маалыматты анын макулдугусуз мыйзамсыз жыйноо, сактоо, пайдалануу жана жайылтуу, -

IV категориядагы коомдук иштерге же III категориядагы түзөтүү жумуштарына, же IV категориядагы айып салууга жазаланат.

2. Жеке же үй-бүлөлүк сырды чыгармада, жалпыга маалымдоо каражаттарында чыкканда, же болбосо башка жалпыга чыгууларда мыйзамсыз пайдалануу же болбосо жайылтуу, - IV категориядагы түзөтүү жумуштарына же V категориядагы айып салууга, же эки жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө, же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен же ансыз I категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

313-берене. Расалык, этностук, улуттук, диний же региондор ортосундагы кастыкты (араздашууну) козутуу

1. Расалык, этностук, улуттук, диний же региондор ортосундагы кастыкты (араздашууну) козутууга, улуттук ар-намысты кемсинтүүгө багытталган аракеттер, ошого тете жарандардын дини, улуту же расалык таандыктыгы боюнча бөтөнчөлүгүн, артыкчылыгын же начардыгын пропагандалоо, ачык же жалпыга маалымдоо каражаттарын пайдалануу, ошондой эле Интернет тарамдарынын жардамы менен жасалса, - III категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

2. Төмөнкүдөй жасалган ошол эле жосундар:

1) өмүргө жана ден соолукка коркунуч келтирбеген зомбулукту колдонуу менен же аны колдоном деп коркутуу менен;

2) алдын ала сүйлөшүү боюнча адамдардын тобу тарабынан, - IV категориядагы эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

22-САБАК. МЕДИА КОНТЕНТКЕ СЫНЧЫЛ ТАЛДОО ЖАНА ФАКТЫЛАРДЫ ТЕКШЕРҮҮ (Fact-checking)

САБАКТЫН МАКСАТЫ

Когнитивдик: окуучуларга медиа медиаконтентти анализдөө жана фактыларды текшерүү деген эмне экендигин үйрөтүү.

Тарбиялык: өзүнүн аракетине жоопкерчиликти тарбиялоо, келип түшкөн маалыматты пайдалануу жана талдоо менен чечим чыгара билүүсүнө түрткү берүү.

Өнүктүрүүчү: фактыларды текшерүү менен сынчыл көз караштан талдоо көндүмдөрүн иштеп чыгуу жана медиа контентти талдоо куралдарын пайдаланууну билүүнү калыптандыруу.

Сабактын тиби: интерактивдүү методду колдонуу менен аралаш сабак өтүү.

Сабактын формасы: Маектешүү, лекция, дискуссия (варианттар: чакан топто жана жупта иштөө).

Убактысы: 45 мүнөт.

Ресурстар: окуу материалдары, интерактивдүү доска, проектор, анализдөө үчүн маалыматтык материалдары.

Негизги түшүнүктөр: факты жана пикир, журналистиканын стандарттары, жек көрүү тили, эмоционалдык боёктуу лексика, fact-checking (фактчекинг).

Окутуучуга сунуш

– Сабакты өтүүнүн алдында өз алдынча сынчыл көз карашта талдоо жүргүзүү сунушталат.

– Сабакты өтүүдө, тапшырмаларды аткарууда «туура эмес» жооптордун болбошу керектигин, көнүгүүнүн максаты бардык суроолорго жооп табуу эместигин, окуучуларды суроону түшүнүү жана суроо коё билүүгө үйрөтүү экендигин эске алуу керек.

– Эгерде убакыт калса, окуучуларды кайсы бир маалыматка талдоо жүргүзүү үчүн өздөрүнө кандай суроолорду бере тургандыгын сурагыла, ошондон өзүлөрүнүн суроосун түзүүсүн айткыла.

– “Фейк – фейк эмес” көнүгүүсүн аткарууда окуучуларга алдын ала карточкаларды даярдап койгула. Окуучулар бул ишти жеке аткарат же окутуучу зарылчылыгына жараша 3-4 адамдан түзгөн чакан топто иштөөнү буюрат. Медиа жана маалымат сабаттуулугу боюнча онлайн-ресурстар:

- <https://www.media.kg> Медиа полиси институтунун расмий сайты;
- https://www.facebook.com/pg/media.kg/about/?ref=page_internal фейсбук-баракчасы;
- Борбор Азия өлкөлөрү үчүн ММС боюнча маалыматтык кампаниянын “Три точки. Знай, что смотришь” фейсбук-баракчасы ЦА <https://www.facebook.com/threedotsCA/>;
- “Медиаграмотность для всех” фейсбук-группасы <https://www.facebook.com/groups/medianavigator/>;
- mediasabak.org (ММС боюнча сабактар, видеосабактар, ресурстар китеп);
- Deutsche Welle тарткан “Как выжить в соцсетях” үйрөтүүчү видеолордун сериясы <https://www.youtube.com/watch?v=d3xUQFIW290&list=PLPxY8gWukB7EsRzXeWbXN0xtJDJVYCmLL>.

ОКУУНУН ПЛАНЫ

1. Уюштуруу.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо, үй тапшырмасын текшерүү (5 мүнөт).

3. Жаңы теманы үйрөнүү (15 мүнөт):

- сабактын максаты жана темасы менен тааныштыруу;
- суроолорду талкуулоо, маек;
- чакан лекция.

4. Материалды бышыктоо – практикалык көнүгүү (20 мүнөт).

5. Жыйынтыктоо (5 мүнөт).

ХОД УРОКА

1. Уюштуруу. Окутуучу сабакка ресурстардын даярдыгын текшерет, окуучулардын катышуусун белгилейт.

2. Өтүлгөн материалдарды кайталоо. Өтүлгөн материалдарды бекемдөө жана кайталоо үчүн суроолорду бергиле:

- *Эмне себептен медиа контентти түзүү медиа сабаттуулуктун бир бөлүгү болуп саналат?*
- *Медиа сабаттуулук көндүмдөрү жана маалыматтык сабаттуулук көндүмдөрү жашоонун сапаты менен кандайча байланышкан?*

3. ЖАҢЫ ТЕМАНЫ ҮЙРӨНҮҮ.

3. Сабактын темасын жана максатын маалымдоо. Сабактын жыйынтыгында окуучулар атайын суроолордун жардамы менен ЖМКнын жана жаңы медианын билдирүүлөрүн түшүнүүгө жана талдоо көндүмүнө ээ болушу абзел.

Чакан лекциянын мазмуну:

1. Ар кандай тексттерди жана мультимедиялык булактарды окуу, көрүү жана угууда түшүнүү стратегияларды кантип колдонууга болот?
2. Медиа контентти кантип талдаса болот?
3. Медиа сабаттуу жүрүм-турум: эмне себептен бардык адамдар бүгүн кабарлардын туура-чындыгын текшерип керек?
4. Фактыларды текшерүү үчүн кандай куралдар бар? Фотография кайдан экендигин кантип билүүгө болот?

«МЕДИАСАБАТТУУ ЖҮРҮМ-ТУРУМ» ЧАКАН ЛЕКЦИЯСЫНА СУНУШТАР

Суроолорго кыскача талкуу өткөргүлө:

Эмне себептен кабарларды журналисттер эле эмес бардык адамдар текшерип керек?

Фейк кабарлардан кантип коргонууга болот?

Окуучуларга Интернеттен алынган кабарлардын чындыкка дал келе турганын текшерүү үчүн Newtonew¹¹, редакциясынын англис тилдүү булактарынан алынган **контролдук суроолордун тизмесин сунуштагыла.**

Сенсациялуу, эмоционалдуу жана ошондой эле шектүү кабарлар пайда болгон учурда бул суроолорду өзүңөргө бергиле.

- *Жаңылыктар күчтүү эмоцияларды пайда кылабы: коркунуч, каар же үмүт, шектенүү?*

Эгер жооп ошондой болсо, анда жаңылыктардын мазмунуна абайлап мамиле жасоо зарыл. Дезинформациянын максаты – окурман-угармандардын сезимдерине ойноп, калп маалымат менен жаңылышууга алып барат. Ошондуктан мындай материалдар элдин көңүлүн буруу үчүн чындыкты бурмалап же «фактыларды абадан» алат.

- *Бул жаңылыкты кантип таптыңыздар? Соцтармактар, мессенджерлер? Кабарлар берилүүчү сайттар?*

– Жеке баракка же коомчулуктун социалдык тармагына жайгаштырылган кабарды текшерип көрүү зарыл.

– Кабардын автору менен байланышканга аракет кылыңыз, комментарийде же жеке кат куржунда тактоочу суроолорду берсе болот.

– Шектүү маалымат жайгашкан жеке барактын качан түзүлгөнүн текшерүү зарыл. (Мурунку сабактан соцтармактагы аккаунтту кантип текшерип керектигин эстөө абзел).

– Эгер кабар жакындардан же тааныштардан WhatsApp же башка мессенджерлерден алынса, анда тактоочу суроолорду бериш керек. Балким бул бирөөдөн келген кабарды текшерип отурбай, кайра салып жиберип мүмкүн.

– Эгерде бир кабарды бир сайттан окусаңар, аны бир нече порталдан карап көрүү керек. Колдон келишинче чет элдик ММКлардан да текшерип көргүлө (издөөдө түйүндүү сөздөрдү англис тилинде киргизүү керек).

«СЕНСАЦИЯ!!! АТАЙЫН КЫЗМАТТАР ЭМНЕГЕ ҮН КАТПАЙТ!!!

Эгер кадимки эле фонарикти алса... көрсө...»

Теманын атына бул суроолорго жараша талдоо жүргүзүңүз:

- *Эмоционалдык пунктуация пайдаланылганбы (илеп белгилери «!!!»)?*
- *Баш сөздү жазууда «CAPS LOCK» колдонулганбы?*
- *Баш сөз кандайдыр бир сыр же кутумдун бетин ачабы?*
- *Баш сөз «эң кызык» жеринен аяктайбы?*
- *Фраза үзүл-кесил берилгенби же толук айтылбай калган жерлери барбы?*

Мындай баш сөздөр — кликбейттик (адатта мындай баш сөздөр маалыматтын мазмунун толук бербейт жана калпты жайылтат). Социалдык тармактын көпчүлүк колдонуучулары баш сөздөн башка текстти окубайт. Эгерде башыбызда так маалымат калсын жана ишене турган маалыматка жоопкерчиликтүү карайлы деген болсок анда толук алуу үчүн баш сөз менен эле чектелип калбастан, текстти толук, жада калса комментарийлерин да кошуп окушубуз керек.

Текстти карагыла. Маалымат кандай түрдө берилген?

Эгер текстте тилдөө жана орунсуз тамашалар орун алса, анда фактыга караганда, субъективдүү пикирлер басымдуу кылат. Кабардын жарыяланган күнү көрсөтүлгөнбү? Кабардын текстинде хронологиялык алкак белгиленгенби?

Макаланын аягында же башында чыккан күнү сөзсүз турушу керек (жаңылыктар порталы жана убакыт). Текстте баяндалган окуялар качан болгону баяндалышы керек.

Ресурсту үйрөнгүлө. Кабар жайгаштырылган сайт белгилүүбү? Ушул сайтка ишенсе болобу? Жаңылыктар порталы, маалымат агенттиги, телекомпаниялардын сайты жана башка булактар макаланын мазмуну шектенүү жаратпаса, анда чын болушу мүмкүн.

Маалыматты талдоо үчүн кандай суроолорду бериш керек?

- *Автору көрсөтүлгөнбү?*
- *Авторлор менен байланышып, суроо берүүгө болобу?*
- *Комментарийлөөдө жигердүүбү жана берген маалыматына жооп бере алабы?*
- *Ресурстар маалыматты мурдатан эле берип жүрүшөбү?*

¹¹Newtonew редакциясы даярдаган материалдардан үзүндү. Документтин текстин Интернеттен төмөнкү дарек боюнча алууга болот: https://newtonew.com/school/detektor-lzhi-dlya-interneta?fbclid=IwAR07TReAZplrH4gFiZrMM_CzYk1XNRPflwedpy68pAWUzOT_f_NC492peA. Кайрылуу датасы: 23.09.2019

Жакшы сайт – бул узак убакттан бери иштеген сайт. Жаңы бир күндүк сайттар бат пайда болуп, бат жоголуп кетет. Тынымдын узактыгына көңүл бургула – интернет-баракча бир топ жылдан бери иштетилбей калып, кайра капыстан жанданып калса ишенүү кыйын. *Сайттын өзүнүн позициясы кандай?*

Ар бир баракча өзүнчө адистешкен, булактарды ар кандай талдашат — сары пресса (уккандары боюнча жазышат, сенсация, анын ичинде чатактар, белгилүү адамдардын турмушу жөнүндө имиштер бар) же жаңылык порталы.

Булактарды текшергиле. Булактар, расмий документтер же статистикалык маалыматтарга шилтемелер барбы? Эгерде автор так сандар менен статистикалык маалымат берсе, ал маалыматтарга шилтеме келтирилиши керек. «...тармагындагы эксперттер...» так изилдөөгө таянбаса, анекдоттой болуп калат. Маалымат конкреттүү жана так болушу керек. Конкреттүү маалыматка гиперссылка барбы? Маалыматтар контекстен үзүп алынган эмеспи? Автор окуяга өзү күбө болбогон учурда, булакка таянышы керек же анын үстүнө маалымат макаланын текстине туура келиши керек. Көп учурда дезинформациялоо максатында фейк кабарлардын шилтемеси расмий сайттардын биринчи бетине берилет, бирок ал жакта кабардын өзү жок.

Алданып калбаңыз, сөзсүз түрдө маалыматтын булагын текшерипиз!

Кабарларды башка булактардан да тастыктаганды үйрөнгүлө

Жаңылыктар, айрыкча дүйнөдөгү окуялар тууралуу кабарлар көз ачып жумганча тармактарда тарап кетет, ошондуктан алардын чын-төгүнүн кайра ар кайсы булактардан текшере коюу оңой.

4. ТАПШЫРМАНЫ БЫШЫКТОО

“ФЕЙК – ФЕЙК ЭМЕС” ПРАКТИКАЛЫК КӨНҮГҮҮСҮ (10 мүнөт)

Окутуучу фейк (с англ. – чыныгы эмес, жасалма) жөнүндө билдирүү жасайт. Fake News – калп (жасалма, «фейк») кабарлар – бул маалымат мистификациясы же социалдык тармактагы жана салттуу ММКдагы адамдарды чаташтыруу үчүн атайын жасалган дезинформация, атайын саясий жана каржы кызыкчылыктары үчүн даярдалат.

Чакан топтордо ишти уюштурула. Чакан топторду түзгүлө. Топторго сүрөттөр менен 2-3 карточка, социалдык тармактардагы кабарларды скриншотторду тараткыла.

Чакан топторго тапшырманы түшүндүргүлө. *Сынчыл ойломду пайдалануу менен сабакта ээ болгон билим, билгичтик, көндүмдөрдү, куралдарга таянып, сүрөттөгү: МИГ-3 – фейк, же фейк эместигин аныктагыла; Презентация даярдагыла. Окутуучу чакан топтогу иштөө процессинде окуучулардын берген суроолорду талдоосун көзөмөлдөшү жана багыттоочу суроолор менен топтогу жигердүүлүктү ойготушу керек.*

Тапшырмалардын үлгүлөрү ММС-3 «ФЕЙК – ФЕЙК ЭМЕС»

1-карточка. Алена Кудрявцева «Айфондорду ишенимдүү колдорго таратабыз!»

Алёна Кудрявцева

Раздам айфоны в хорошие руки!

В общем такая ситуация: заказала я в конце августа партию айфонов из штатов для перепродажи у нас, но так получилось что вся посылка (с 30 айфонами 4s) пропала. Через некоторое время мне пришлось опять сделать заказ (с 30 айфонами 5), так как первую партию вернуть не удалось. И только СЕГОДНЯ мне вернули первую партию с телефонами! Но они мне как бы уже не нужны (iPhone 4s уже не в моде, да и продажи его практически нулевые). Я бы могла их продать, я не люблю наш помешанный на деньгах мир, поэтому я отдам эти 30 айфонов случайным людям, сделавшим репост этого сообщения.

И не надо мне писать, что я дура, я знаю. И не надо мне писать: "выбери меня", я сама решу.

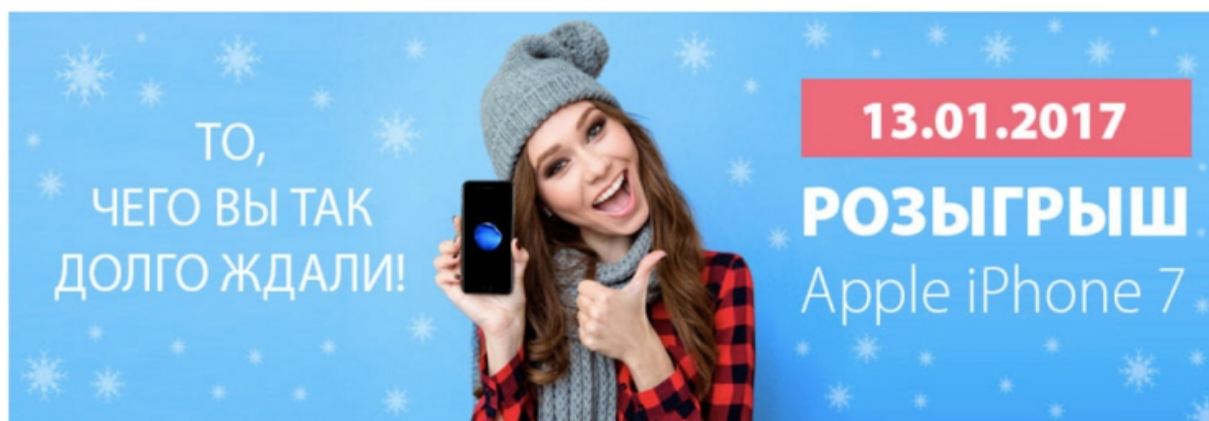
Каждую неделю буду выбирать по 10 победителей.

ХОЧЕШЬ УЧАСТВОВАТЬ - ЖМИ "рассказать друзьям".

Просто поставивших "лайк" без репоста не учитываю)

Участвуй и Выиграй iPhone 7

Участвуйте в розыгрыше нашумевшего флагмана iPhone 7 от интернет гипермаркета Svetofor .

Конкурс проходит в социальных сетях [facebook.com](https://www.facebook.com) и [instagram.com](https://www.instagram.com)

Сегодня состоялась презентация долгожданного iPhone 7 и мы решили порадовать наших подписчиков розыгрышем iPhone 7.

Участвуйте и станьте обладателем Apple iPhone 7!

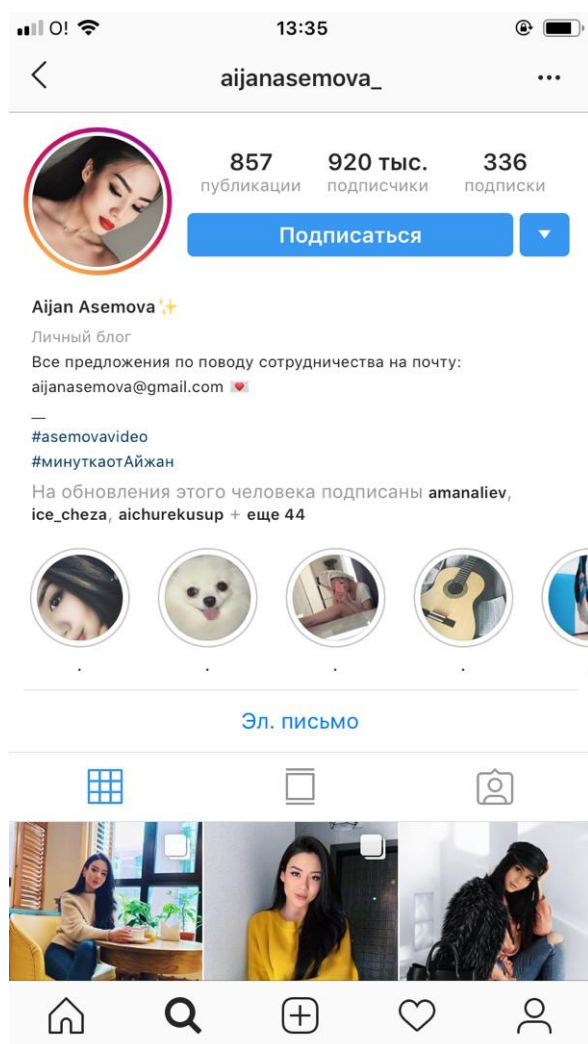
Желаем удачи!

Что нужно сделать пользователям Facebook.

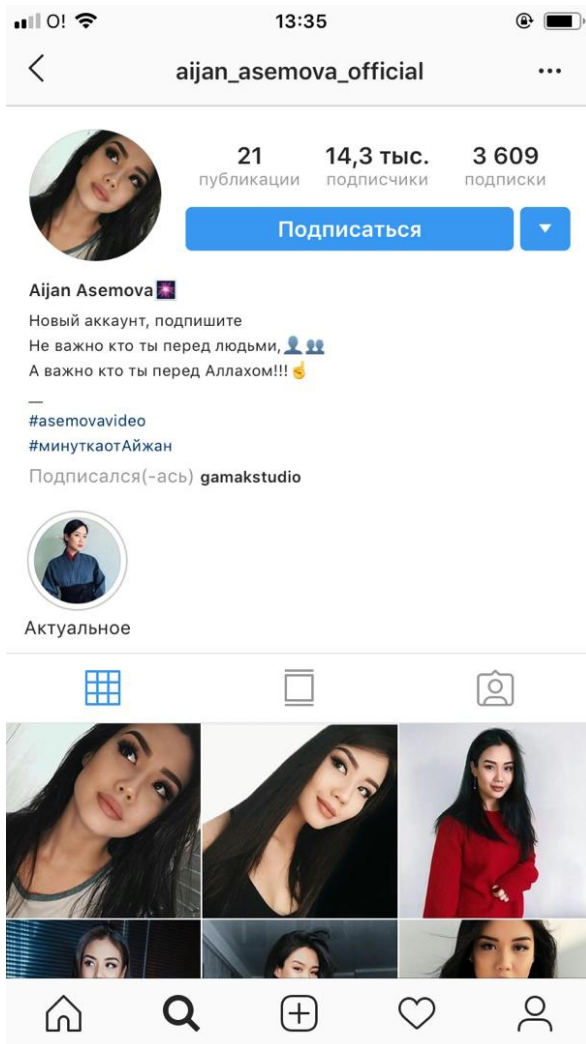
1. Подписаться на нашу страничку www.facebook.com/svetoforkg
2. Сделать репост этой публикации (нажать "Мне нравится" и "Поделиться")
3. Написать в комментарии: #iPhone7от #Svetofor

Что нужно сделать пользователям Instagram.

3-карточка. Айжан Асимова

4-карточка. Айжан Асимоваанын жаңы аккаунту

“ФЕЙК - ФЕЙК ЭМЕС” КӨНҮГҮҮСҮНӨ ЖООПТОР:

1-карточка. Алена Кудрявцева «Айфондорду ишенимдүү колдорго таратабыз!» Бул – фейк. айфондорду бекер тарата турган адам табыла койбос!

2-карточка. Айжан Асимова «Айфондорго ишенимдүү колдорго таратабыз!» - фейк эмес. 1. Конкурс; 2. Конкурсту уюштурган компания көрсөтүлөт; 3. Конкурс өтө турган күн көрсөтүлөт; 5. Автордун жарыялоосунун мотиви түшүнүктүү – социалдык тармакта жазылган адамдарды көбүрөөк тартуу.

3-карточка. Айжан Асимова. - фейк эмес, 1. биринчиден жазылгандар көп; 2. email дареги берилген, кызматташуу үчүн байланышса болот.

4-карточка. Айжан Асимоваанын жаңы аккаунту. Бул – фейк. Фейк экендигин далилдөөчү белгилер: 1. Аккаунттун БИОсу (аккаунттун сүрөттөлүшү) чыныгы беттен көчүрүлгөн; 2. Аккаунттун чыныгы ээси менен байланышууга болбойт, жазылуучулары көп аккаунттардын көбүнүн ээлери үчүн кирешенин булагы болуп калат, анткени алар жарнама же кызмат көрсөтүүнү жайылтуу аркылуу пайда табышат. 3. Бул профилдин ээси Айжан Асимоваанын катышуусу менен жарнама жасай албайт. Тапшырманы аткаргандан кийин фейкке дагы башка мисалдарды табууну тапшыргыла.

5. САБАКТЫ ЖЫЙЫНТЫКТОО. Окуучулар менен бул суроолорду талкуулагыла:

- Сенсациялык маалыматты үйрөнүүдө кандай негизги суроону бериш керек?
- Фейк деген эмне? Фейк маалыматты кайдан жолуктурабыз?

3-БӨЛҮМ: ОКУУЧУЛАР МЕНЕН ИШТӨӨ ҮЧҮН ИНТЕРАКТИВДҮҮ МЕТОДДОР

1. Таанышуу үчүн көнүгүүлөр

«КАР ҮЙМӨК». Көнүгүү төмөнкүчө өтөт: катышуучу алдында турган катышуучунун атын атап, ага сын атооч кошот, андан кийин өзүнүн атын жана сын атоочту айтат. Кийинки катышуучунун милдетине 2 ат атооч, 2 сын атооч айтуу кирет ж.б. Акыркы катышуучу бардык катышуучулардын аттарын жана сын атоочторун айтыш керек. Мисалга: 1-катышуучу Жеңиш акылдуу. 2-катышуучу Гүлү даанышман, Акмат шамдагай ж.б.

«ИНТЕРВЬЮ». Топту жуптарга бөлүш керек. Ар бир катышуучу кошунасына өзү тууралуу маалымат айтат. Жубу сөзүн бөлбөй, айткандарды угушу керек. Бул 5 мүнөттөн ашпашы абзел. Алып баруучу убакытты көзөмөлдөйт. Кийинки кадам – топ бирге чогулат. Ар бир катышуучу өзүнүн жубу эмне маалымат берсе ошону эстеп, элге тааныштырат.

«МЕНИН АТЫМ... МЕН ӨЗҮМДҮ БУЛАР... ҮЧҮН СҮЙӨМ...». Көнүгүү катышуучулардын тегерете отуруусу менен өткөрүлөт. Ар бир кезеги менен «Менин атым... Мен өзүмдү булар... үчүн сүйөм...» деген эки сөздү айтат. Өзүңүздүн каалоолоруңуз боюнча талаш-тартыш менен талкууга алагды болбоңуз. Жөн гана бул сөздөрдү кезеги менен жана сезимге жетеленбей тез айтыңыз.

2. Команда түзүүгө арналган көнүгүүлөр

«ЖИП». Алып баруучу 10 метр келген жиптен эки жагын байлайт. Бардык катышуучулар тегерек болуп турушат да, колдору менен арканды тегерете кармашат. Катышуучулар көздөрүн жумат, алып баруучу аларга «Квадрат түзгүлө» деген буйрук берет. Топтогулар тапшырма аткарылды деген чечимге келгенде гана көздөрүн ачышып, эмне жасашканын көрүшөт. Натыйжаны талкуулашат. Андан кийин дагы көздөрүн жумуп, тик бурчтуу үч бурчтук түзгүлө деген тапшырма алышат. Тапшырманы татаалдаштырып улантса жана катышуучуларга жылдыз, сегиз бурч түзгүлө десе болот. Талкуудан соң катышуучуларга: «Сиз мындай натыйжага кантип жетиштиңиз? Топту ким башкарды? Тапшырманы аткарууда эмнеси эң оор болду? Ким жардам берди?»- деген суроолор берилет.

«МЕНИН ЖУБУМ». Топтун катышуучулары көздөрү менен өзүнө жуп тандашы керек. Алып баруучу жарым мүнөт берет да, «Кол!» деп айтат. Катышуучулар ошол замат колу менен жубун көрсөтүшү керек. Эгер топтун бир нече мүчөсү бир адамды көрсөтүп калса, же жуп жалгыз калса, же жуптар бири-бирин таппай калса тажрыйба кайра кайталанат. Бул жерде жыйынтыктын өзү эмес, катышуучулардын макулдашылгандык менен өзүлөрүнүн жубун тандоосу, реакциясы маанилүү: топтун эч ким тандабай койгон бир же бир нече мүчөсүнүн «түшүп калуусуна» реакциясы; жубу менен макулдашкандан кийин ал башканы тандап кетүүсүнө реакциясы ж.б.

Топтун биримдигинин жогорку көрсөткүчү – анын катарындагы мүчөсүнүн заматта чыгып калуусуна тез реакциясы жана тренингдин катышуучуларынын топтон чыккан адамга карата жатыркоо сезими.

3. Жандандыруу үчүн көнүгүүлөр

«КИМ ТЕЗ?». Бардык катышуучулар 3 командага бөлүнөт. Команда тапшырманы тез жана так аткарышы керек. Алып баруучу тапшырманын шартын айтат: Команданын бардык оюнчуларын пайдаланып: квадрат; үч бурчтук; айлана; ромб; бурч; Ф тамгасы ж.б. болуп тизилгиле дейт.

4. Чакан топторду түзүү үчүн көнүгүүлөр

«КОМАНДА ТОПТОЙБУЗ». Ушундай ыкма менен топ түзүү үчүн өз ыктыяры менен 3-4 киши чыгат (ыктыярчылардын саны түзүлө турган топтун санына жараша болот). Алар төмөнкү шарттарды сактап, өздөрүнө команда түзүшү керек: биринчи киши өз каалоосу менен чыккандардан тандап алат, бул учурда башкасы тынч турат. Андан кийин экинчи киши, анан үчүнчү киши тандайт. Командага адамдарды топтоо принциби мындай: биринчи экинчини, экинчи үчүнчүнү, үчүнчү төртүнчүнү ж.б. Жыйынтыгында бардык катышуучулар командага бөлүнүшөт.

«ГЕОМЕТРИЯ». Бардык катышуучуларга алдын ала даярдалган геометриялык фигуралар таратылат: үч бурчтук, квадрат, ийримдер (топтун санына жараша форма да ар түрдүү). Алып баруучунун командасы боюнча бардык катышуучулар өздөрүнүн фигураларына карап биригишет. Квадрат алгандар – бир топ, үч бурчтуктар – башкалар ж.б.

«АДАМ АДАМГА» (БРОУН КЫЙМЫЛЫ). Эреже: катышуучулар бөлмөдө өз алдынча басып жүрүшөт (музыка, коңгуроонун үнү менен же "Кыймылдайбыз" деген сөз менен). «Токтогула» деген белги берилгенде, алып баруучу катышуучулар эмне жасашы керектигин айтат. Мисалы, "Чыканак чыканакка", "Таман таманга", же "Кол колго". Бардыгы жуптарын табышып, тапшырманы аткарышат. Андан кийин белги боюнча кайрадан баса башташат. Алып баруучу "Адам адамга – бештен" дейт. Мында баары беш адамдан топко биригишип, бириккен топтору менен иштей башташат.

«АТОМДОР ЖАНА МОЛЕКУЛАЛАР». Бардыгы аркы-терки басып жүрүшөт – алар бул учурда «атомдор». Белгилүү болгондой, атомдор молекулага айланышат – бул бир нече атомдон турган татаал түзүлүш. Молекула 2, 3, же 5 атомдон турушу мүмкүн. Оюнчулар алып баруучунун командасы боюнча «молекула» түзүшү, т.а. бир нече адам бири бирин кармап туруп калышы керек. Эгер алып баруучу: «Реакция үчтөн жүрөт!» дегенде үч оюнчу «атом» бир «молекулага» биригет. Молекулалар кайрадан атомдорго чачырашы үчүн алып баруучу: «Реакция бүттү» деген команда бериши абзел. Оюндан убактылуу чыгып калгандарды оюнга кайра кошуу үчүн: «Реакция бирден жүрөт» деген команда берилет. Мисалга, «Реакция бирден жүрөт». Молекула 10 атомдон турат. Катышуучулар 10 адамдан жыйналса, анда чакан топ болуп калышат.

5. Дискуссия көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн метод жана ыкмалар

ТЕЛЕВИЗИОНДУК ТОК-ШОУ СТИЛИНДЕГИ ДИСКУССИЯ. Дискуссиянын бул формасы лекция менен топтогу дискуссиянын артыкчылыгын айкалыштырат. 3-5 адамдан турган топ алдын ала тандалган тема боюнча көрүүчүлөрдүн алдында дискуссия өткөрүшөт. Көрүүчүлөр талкууга кийин чыгышат: алар өз пикирлерин айтышат же суроо беришет. Телевизиондук ток-шоу стилиндеги дискуссия аталган тема боюнча көз караштарды так билдирүүгө мүмкүндүк берет. Ошого карабай, калган катышуучулар аталган тармакта жетишерлик компетенттүү, тема боюнча даярдыгы бар болушу керектигин унутпашы керек. Чыгып сүйлөгөндөрдүн жеке сапаттары дискуссиянын темасынан алаксытпашы керек, бардык катышуучулар өз көз караштарын айткыдай болуш керек (чыгып сүйлөө 3-5 мүнөттөн ашпаш керек). Алып баруучу дискуссиянын катышуучулары берилген темадан алыстабашы керек. Дискуссия 40-60 мүнөткө созулат.

Эскертүү: Ток-шоу формасындагы дискуссияга даярдык 2-3 күн бою жүрөт.

Дискуссияны өткөрүү технологиясы:

1. Алып баруучу дискуссиянын темасын аныктайт, негизги катышуучуларды чакырат (мүмкүндүк болсо тышкы эксперттерди чакыруу керек), дискуссияны өткөрүү шартын тактайт (чыгып сүйлөөнүн убактысы ж.б.).

2. Алып баруучу дискуссиянын катышуучуларын отургузат, «көрүүчүлөр» столду айланта жайгашышат («көрүүчүлөр» отура турган стол П тамгасында жайгашат).

3. Алып баруучу дискуссияны баштайт: негизги катышуучуларды тааныштырып, дискуссияны ачып, теманы жарыялайт.

4. Биринчи болуп негизги катышуучулар чыгып сүйлөшөт. Алардын сөзү 20 мүнөткө созулат, андан кийин алып баруучу талкууга чакырат. Зарылчылыгына жараша алып баруучу катышуучуларга күн тартиби жана регламентти жана эрежелерди тааныштырат.

5. Дискуссия аяктаганда алып баруучу жыйынтык чыгарып, негизги катышуучулардын сөзүнө кыскача талдоо жасайт.

6. Дебат деген эмне?

Дебат – бул публика алдында актуалдуу тема боюнча эки тараптын ортосунда так структураланган жана атайын уюштурулган пикир алмашуу. Публикалык дискуссиянын бул түрү тараптар өз оюнун тууралыгына бири бирин эмес, үчүнчү тарапты ынандыруу болуп саналат.

ДЕБАТТАРДЫН НЕГИЗГИ ЭЛЕМЕНТТЕРИ

1) *Тема.* Дебаттарда тема тастыктоо түрүндө түзүлөт (Мисалга, “Эркек балдарды жана кыздарды бөлүп окутуш керек”).

2) *Ырастоочу тарап.* Дебатта ырастоочу тараптын спикерлери калыстарды өздөрүнүн позициялары туура экендигине ынандырууга аракет жасашат (теманын формулировкасын ырастоо, мисалга, “Эркек балдарды жана кыздарды бөлүп окутуш керек”).

3) *Четке кагуучу тарап.* Четке кагуучу тараптын спикерлери ырастоочу тараптын пикири туура эмес экендигине ынандырууга аракет жасашат (мисалга, “Эркек балдарды жана кыздарды бөлүп ОКУТПАШ керек”, демек, “Эркек балдарды жана кыздарды чогуу окутуш керек”) же ырастап жаткан тараптын спикерлеринин сөзүндө кемчиликтер бар экенин чечмелөө, теманы, өзүнүн позицияларын аргументациялоо (кейс, аспектилер, колдоо жана далилдер).

4) *Аргументтер.* Аргументациянын жардамы менен калысты команданын тема боюнча позициясы эң мыкты экендигине ынандыруу керек. Б.а. команда оппоненттердин позициясына караганда өздөрүнүкү туура позиция экендигине ишендирүүсү зарыл. Аргументтер алсыз же күчтүү болушу мүмкүн.

5) *Колдоо жана далилдер.* Бул кечигүүнү актоочу жакшы аргумент. Апаңызга (калыстарга) муну далилдеш үчүн бул аргумент менен кошо жыртылган шымыңызды, кир болгон колдоруңузду көрсөтөсүз. Дене бойдогу далилдер аргументти коштоп турат. Дебатта далилдер изилдөө жолу менен табылат. Бул негизинен эксперттердин пикирлери болуп саналат.

6) *Калыстардын чечими.* Калыстар тема боюнча эки тараптын аргументтерин угушкандан кийин дебатта кайсы командага артыкчылык берилгени боюнча калыстардын протоколун толтурушат, анда дебаттардын жыйынтыгы боюнча кимге артыкчылык берилгендигинин чечими (кимдин аргументтери жана далилдөө ыкмалары ынандыруу болгону белгиленет) көрсөтүлөт.

МИКРОФОН. Бул методугу билгичтиги начар топтор үчүн натыйжалуу.

Нускама. Топ айлана болуп отурат. Магнитофондун эски микрофонун (же ушундай формадагы предметти) колдон колго айлантат беришет. Микрофон кармагандар гана сүйлөшү керек, калгандар угат. Бир оратор сүйлөп бүткөндө, микрофон башка сүйлөгөн кишиге берилет.

ДИЛЕММА. Бул оюн өзүнүн пикирин айтууга, башкаларды угууга жана жаңы маалыматты түшүнүүнүн эсебинен пикирин өзгөртүүгө үйрөтөт. Аны өткөрүү формасы өзгөрүшү мүмкүн. **Нускама:**

1) Азыр иштеп жаткан 3 же 4 талаш тастыктоолорду даярдагыла, мисалга, «Сөз эркиндигин эч нерсе чектебеш керек» темасы боюнча.

2) Полго бор менен сызык сызып, же лента менен белгилеп коюңуз.

3) Оң жагына берилген тастыктоого макул болгондор, сол жагына макул эместер турушат. Сызыктан канчалык алыс турганына жараша алардын макул же макул эместигинин деңгээли билинет. Бөлмөнүн дубалдары чек аранын кызматын аткарат. Эгер адам сызыкка турса анда анын жеке пикири жок.

4) Биринчи тастыктоону окуп бергиле.

5) Катышуучулардын айтылган тастыктоолорго карата мамилеси кандай болсо, ошол сызыкка карап түздөнүшү керек.

6) Оюнчулар эмне үчүн ал жерде тургандыгын түшүндүрүп берүүсүн айтыңыз.

7) Оюн айткысы келгендерге мүмкүндүк бергиле. Бирөө жарым позициясын өзгөрткүсү келеби – аны сураңыз.

8) Каалоочулардын баары орундарын алмаштыргандан кийин, эмне себептен алар мындай кылганын да сураңыз.

9) Кийинки суроону бериңиз.

7. Чечимдерди жамаат менен кабыл алуу көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн методдору жана ыкмалары

Консенсус жолу аркылуу жамаат менен чечимдерди кабыл алуу – узакка созулчу процесс, ал мыкты коммуникациялык көндүмдөрдү, башка катышуучуларга карата зирек мамилени, кыялданууну, ишеним жана сабырдуулукту талап кылат. Мына ошондо гана суроолорду адилеттүү, так кароого, кагуудан же шылдың болуудан коркпостон пикирлерин билдирүүгө жана жөндүү аргументтен улам көз карашын өзгөртүүгө болот.

Консенсуска жетишүү максаты үчүн бардык катышуучулар топто ар кандай көз караштар бар экендигин түшүнүүсү керек, кабыл алына турган чечим жалпы кызыкчылыктардын биргелешип макулдашуусуна негизделиши үчүн терең ойлонуу керек болот. Консенсус методу менен чечим кабыл алынып жаткан жыйналышты алып баруу оңой эмес.

«ТҮЙҮН» КӨНҮГҮҮСҮ. Бул жигердентүүгө арналган көнүгүү. Мындан тышкары кызматташуу жана чечимдерди кабыл алуу көндүмдөрүн калыптандырат.

Нускама. Катышуучуларды колдорун алдыга сунуп, ийиндерин тийгизип туруусун сураныңыз. Алар башка катышуучуга колун сунуп, аны колдон алышы керек, ар бири топтогу эки адамдын колун кармайт, бирок жакын кошуналардын колун кармаганга болбойт. (Жыйынтыктаганда бириккен колдордон бир чоң түйүн пайда болот!). Колдорун бошотушпай, түйүндү чечүүлөрү керек.

Эскертүү: катышуучуларга бирөөнүн колунан аттап же астынан өтүүгө туура келет. Сабыр кылуу зарыл, жыйынтыктаганда бир же эки айлана пайда болот.

Анализ жана баа берүү

– *Топтон түйүндү жандырыш үчүн өз ара кантип аракеттеништи?*

– *Процесс демократиялуу болдубу?*

– *Көйгөйдү чечүүнүн канча жолу табылды?*

– *Бардыгы өздөрүнүн сунуштарын айтыштыбы же бир адам лидердин ролун өзүнө алып, түйүндү чечүү процессин башкарып алдыбы?*

«ДУЭТТЕН КВАРТЕТКЕ ЧЕЙИН» ОЮНУ. Бул оюн талкуулоо жана сүйлөшүү процессин камтыйт.

Нускама:

■ Талкуулоо жана сүйлөшүүнү талап кылган тапшырманы жасоо үчүн топту жуптарга бөлүнүүсүн айтыңыз. Мисалы, балдар тобу менен шаардын сыртына, эс алууга чыгуу убактысын макулдашуулары керек, адам укуктары жөнүндө аныктама берип, же адам укуктарынын эң маанилүү үчөөсүн тандап алуу керек.

■ Тапшырманын бул бөлүгүнө 10 мүнөт бөлүңүз.

■ Жуптардын төрттөн биригүүсүн өтүнүңүз жана процессти андан ары улантуусун айтыңыз.

Эскертүү: Эгер сиз бул көнүгүүнү практикалык маселелер боюнча жамаат менен чечим кабыл алуу үчүн пайдалансаңыз анда 8, 16 адамдан турган топ менен улантсаңыз болот (мисалы: пикникке баруу) булар биригип бардыгынын кызыкчылыктарына жооп бергенге чейин, бир чоң топко бириккенге, консенсуска келгенге чейин улана берет. Адам укуктарынын аныктамасын талкуулоо үчүн төрттөн адамдын талкуусу аяктагандан кийин, пленардык жыйналышка чогулгула. Бул эригүүдөн жана бир эле нерсени кайра кайталай бергенден качууга жардам берет.

Анализ жана баа берүү. Бул метод бир топ убакыттын сарпталышын талап кылат. Чечим кабыл алуу процессинин мүнөзүн талкуулоо үчүн сунушталган суроолор:

■ *Натыйжа ошого татыйбы?*

■ *Ар бир адам чечимдерди кабыл алуу процессине тийиштүүлүгүн сезе алдыбы (ал тургай кабыл алынган чечим бардыгынын оюна ылайык келбесе да)?*

■ *Азчылыктын пикири эске алынбай калган учурлар болгон жокпу?* (Мисалы, бир жакка чыгуу убактысы).

Авторлор:

Алишева Атыргүль, тарых илимдеринин кандидаты.

Бекташева Аида, LLM эксперти.

Гордеева Ирина, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин карамагындагы кесиптик башталгыч билим берүү агенттиги.

Стакеева Бактыгуль, эколог, «МувГрин» КБ.

Тежимбаева Айсулуу, медиа эксперт.

Усенова Бегайым, «Институт Медиа полиси» КФ.

Эратов Искендер, юридика илимдеринин кандидаты, Кыргыз-Орус (славян) университети.

Бакытов Тынчтыкбек, Окуучулар менен иштөө үчүн интерактивдүү методдорду түзүүчү.

Алишева А.Р., Бекташева А.К., Гордеева И.Б., Эратов И.Т. ж.б.

Кесиптик ишмердиктин укуктук негиздери

Кесиптик лицейлердин окутуучулары үчүн колдонмо

Редактор А.Р. Алишева

Корректор А. А. Бейшебаева

Дизайн жана компьютердик верстка А. А. Содомбеков

Формат: А4

Нуска: 103

“Крео” басмаканасында бастырылды

Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Манас көчөсү 41/1

